

АЗƏРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛƏР АКАДЕМИЯСЫНЫН

ХƏБƏРЛƏРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 5

М а й

1949

П-169а
И

АЗƏРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛƏР АКАДЕМИЯСИНЫН

ХƏБƏРЛƏРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 5

М а й

1949

ГОД ИЗДАНИЯ ПЯТНАДЦАТЫЙ

1949 г.
1949 г.
АЗƏРБАЙЧАН ССР ЭА НƏШРИЙЯТЫ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАКИ-БАКУ

Ю. Н. МƏММƏДƏЛИЕВ

Азərbayайчан ССР Элмләр Академиясынын Президенти

НАХЧЫВАН МССР-НИН XXV ИЛЛИЙИНƏ

Азərbayайчан ССР Элмләр Академиясынын Рəясəт Ней'əти, Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасы ады верилмəсинин 25 иллийн мүнəсибəтилə Нахчыван өлкəсинин зəһмəткешлəринин атəшин тəбрик эдир.

Кечəн ийирми беш ил əзиндə Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасында дөвлəт, игтисади вə мэдəни инкишаф сəһəсиндə əлдə эдилмиш мүнəффəгийəтлəр Ленин—Сталин милли сиясəтинин тəнтəнəсинə парлаг нүмунəдир.

Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасынын 25 иллийн мүнəсибəтилə кечирилən букүнки шанлы байрам—һəмин ийирми беш илнин əзиндə Коммунист (болшевиклəр) Партиясынын байрағы алтында əлдə эдилмиш мүнəффəгийəтлəри нүмайиш этдирən байрамдыр.

Кечмишдə чар Русиясынын əн керидə галмыш учгар мүнəмлəкəси, мөвһумат вə чəһалəт очағы, феодал-патриархал мүнəсибəтин һəкм сүрдүйү бир өлкə олан Нахчыван торпағы, Совет һакимийəти гурулдугдан сонра, Ленин—Сталин партиясынын мүдрик рəһбəрлийн сайəсиндə өзүнүн халг тəсəррүфатыны вə мэдəнийəтини инкишаф этдирмəк үчүн кениш имканлар тапды, орденли Азərbayайчанын инкишаф этмиш игтисадийəта малик, мэдəни бир һиссəсинə дөндү.

Инди Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасында Азərbayайчан ССР Элмләр Академиясынын элми-тəдгигат базасы, Мүəллимлəр институту, Кəнд-тəсəррүфат техникуму, педəгожи, тибби, мусиги, ихтисаслы мəктəблəр вə чохлу орта, натамам орта вə ибтидан мəктəб вардыр.

Мухтар Республиканын пайтахты Нахчыван шəһəриндə вə район мəркəзлəриндə кениш мэдəнийəт сарайлары, театрлар, музейлəр, кн-табханалар вə санрə мэдəни-маариф мүнəссисəлəри вардыр.

Өлкəдə сəһийə мүнəссисəлəри шəбəкəси хейли кенишлənмишдир.

Нахчыван республикасында əн ени техника илə тəһнiz эдилмиш онларча сəнае мүнəссисəси тə'сис олунмушдур. Республикада электриклəшдирилмиш вə механиклəшдирилмиш бөйүк дуз вə мəркүмүш мэдəнлəри, ипəк заводлары, консерв, коньяк, спирт заводлары вə башга сəнае мүнəссисəлəри вардыр. Ерли сəнае хейли кенишлəндирилмиш вə инкишаф этдирилмишдир. Ерли тəбии сəрвəтлəрдən кениш истифадə эдилмəкдəдир.

Кечмиш заманлар чүт вə хышдан башга һеч бир инкишаф этмиш алəти олмаян кəнд тəсəррүфаты, инди йүзлəрчə трактору, комбайны вə

башга аләти олан механикләшмиш сосялист кәнд тәсәррүфатына чеврилмишдир.

Нахчываң торпағында памбыгчылыг, ипәкчилик, түтүнчүлүк вә башга техники биткиләр мүвәффәгийәтлә инкишаф эдир. Бурада үзүмчүлүк вә бағчылыг да хейли инкишаф этмишдир. Малдарлыг, кәнд тәсәррүфатынын әсас сәһәләриндән бирини тәшкил этмәкдәдир.

Республикада онларча кәндли йүксәк Сосялист Әмәйи Гәһрәманы адыны алмышдыр.

Доғма партиямызын, Совет дәвләтинин вә шәхсән бөйүк Сталинин мүдриг рәһбәрлийи алтында Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасында кәңкләрин ичәрисиндән көркәмли адамлар—исте'дадлы алимләр, язычылар вә инчәсәнәт ишчиләри етишмишдир.

Нахчыванын мәрд оғуллари ата-бабаларынын ән'әнәсини давам етдирәрәк, бүтүн совет гардаш халглары илә бирликдә Бөйүк Вәтән муһарибәсинин чәһәләриндә дә рәшадәт вә гәһрәмәнлыг нүмунәләри кәстәрдиләр. Вәтән муһарибәси чәһәләриндә Нахчыванын ад газанмыш йүзләрчә башга мәрд дөйүшчү вә забитләри ичәрисиндә Нәчәфгулу Рәфиев, Аббас Гулиев вә Гәзәнфәр Әләкбәров кими нахчыванлылар итирәчн гулдурлара гаршы апарылан муһаризәдә кәстәрдикләри гәһрәмәнлыг нүмунәләри үчүн Совет Иттифагы Гәһрәманы адыны алдылар.

Нахчыван өлкәси зәһмәткешләринин Ленин—Сталин партиясы рәһбәрлийи алтында, Совет дәвләти шәраитиндә әлдә этмиш олдуглары бүтүн бу мүвәффәгийәтләрин әзәмәти бир даһа онунла йүксәлир ки, Нахчыван МССР илә һәмсәһәдд олан Чәнуби Азәрбайчанын биздә доғма гардаш олан халгы фәциәли бир һәят сүрүр. Бу халг бүтүн һугуглардан мәһрумдур. Онун өз ана дилиндә мәктәби белә йохдур. Игтисади, ичтимаи, сияси азадлыг уғрунда муһаризә апаран Чәнуби Азәрбайчанын гәһрәмән халгы Америка империалистләринә «садик нөкәрчилик» әдән мүасир Иран дәвләти вә иртичаынын ағыр пәнчәси алтында циләйир. Чәнуби Азәрбайчанын минләрчә демократлары, хейирхан вә нәчиб инсанлары Иран чәлладларынын әли илә ганунсуз вә мәһкәмәсиз күлләләнир, дар ағачларындан асылыр.

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын Рәясәт һей'әти әминдир ки, Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасынын зәһмәткешләри Шәргин гапысы олан республикаларыны доғма Вәтәнимизин даһа артыг чүчәкләнән айрылмаз бир һиссәсинә чевирмәк йолунда кәләчәкдә дә ениени наилийәтләр әлдә әдәчәк, коммунизм чәмийәти гуручулуғуну Совет Иттифагынын бүтүн гардаш халглары илә бирликдә мүвәффәгийәтлә баша чатдырачаглар.

Яшасын Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасы!

Яшасын гүдрәтли Совет Сосялист Республикалары Иттифагы!

Совет халгларынын мүдриг рәһбәри даһи СТАЛИНӘ эшг олсун!

Ю. ЮСИФОВ

Азәрб. К(б)П Нахчыван Виләйт Комитәсинин катиби

НАХЧЫВАН МССР 25 ИЛДӘ

Һәр аддымда раст кәлән вә бөйүк әлми әһәмийәти олан гәдим тарихи абидәләр вә мадди мәдәниййәт галыглары мәскәни Нахчыван өлкәсинин адына Орта вә Яхын Шәрг халгларының дилләриндә язылмыш ән гәдим тарих китабларында белә раст кәлмәк олар. Нахчыван һаггында нәинки азәрбайчанлылар, һәмчинин гәдим эрмәниләр, фарслар, әрәбләр вә саир халглар да бир чох мараглы мә'лумат верирләр. Гейд әдилмәлидир ки, Нахчыван һаггында мә'лумат верән һәр һансы бир тарихчи өз дүнякөрүшүндән вә сияси әгидәсиндән асылы олмаяраг үмуми бир чәһәти играр әтмәли олмушдур. Бу да одур ки: Нахчыван зәнкиң өлкәдир вә онун әһалиси горхмаз, рәшадәтли, әмәк севән вә бачарыглыдыр.

Бу гәдим өлкә вә онун әһалиси һаггында дейилән бу сөзләрин доғрулуғуну сүбут әтмәк үчүн, һәмчин тарихчиләрин шәхсиййәтинин мө'тәбәр олуб-олмадығына иснад әтмәк лазым кәлмир. Буну, Нахчыванын зәнкин мә'дән ятаглары, мәһсуллу торпаглары вә өлкәнин һәр тәрәфиндә тәсәдүф әдилән тарихи абидәләр ачыг-айдын сүбут эдир.

Нахчыванлылар, айрылмаз һиссәси олдуглары Азәрбайчан халгынын мәдәниййәт сәһәсиндә әлдә әтдийи наилиййәтләрдә һәмишә яхындан иштирак әтмиш вә мүнүм рол ойнамышлар.

Вахтына көрә Азәрбайчан мәдәниййәтинин ән зәнкин дөврләриндән бирини олан XII—XIII әсрләрдә нахчыванлылар, Мәһсәти, Низамин, Хагани вә с. бу кими даһиләр етишдирән гәдим кәңчәли вә шамахылылардан керин галмаяраг, инчәсәнәтин ме'марлыг сәһәсинин Низамини сайылан Әбубәкир Әчәми Нахчываннин етирмишләр.

Букүн дүня мәдәниййәт хәзинәсиндә Низаминин «Хәмсә»си илә янашы олараг Әбубәкир Әчәми Нахчываннин Атабаба вә Атабәй мәгбәрәләри дә өзүнә фәхри бир ер тутур.

Низаминдәң сонра кәлән шаирләр онун күнәшиндән зия алмаға чан атдыглары кими, Әбубәкир Әчәми Нахчыванидән дә сонра кәлән, һәм дә ялыз Азәрбайчанын дейил, һабелә бүтүн Яхын Шәрг өлкәләринин ме'марлары онун сәнәт дүһасындан илһам алмаға чалышмышлар.

Нахчыванлылар, мә'руз галдыглары харичи истилалара гаршы һәмишә һәрбдә сыңанмыш вә дөнмәз әскәрләри илә амансыз муһаризәйә галхмышлар.

Лакин бу муһаризәләр, гочаглыг вә гәһрәмәнлыг нүмунәләри, исте'дад вә габиллиййәт харигәләри нахчыванлыларә әбәди шөһрәт газандырмыш олса да, онлар үчүн фәрәһли күнләр, хошбахт һәят вермәмишди. Бу вурушмаларда өлкәнин истиглалиййәти мөһкәмләндирилмиш олса да, анчаг бу, һакимиййәти ерли истисмарчы феодаллар әлиндә мөһкәмләт-

мәйә имкан верир, яхуд да истисмарчылара гаршы апарылан мубаризэләр мütәшәккил рәһбәрлийә, ингилаби нәзәриййәйә малик олмадығындан һа-ким синифләр тәрәфиндән ган дәрәсында боғулур, дармадағын эдилирди.

Мубаризэләр әсрләрчә давам әдир, халгын азадлыг арзусу исә көзүндә галырды. һәр мәғлубийәтлә битән мубаризәдән сонра вәзиййәт даһа да ағырлашыр, истисмар даһа да шиддәтләнирди.

Нәһайәт Октябр күнәшн алтында бөйүк рус халгынын гардашлыг көмәйилә галиб кәлән апрел ингилабы нәтичәсиндә 1920-чи илнн июл айынын 28-дә Нахчыванда совет һакимиййәти гурулду. Бундан бир аз сонра, 1924-чү ил февралын 9-да Нахчыван өлкәси Мухтар Совет Сосялист Республикасы адыны алды.

Нахчыванда Мухтар Совет Сосялист Республикасынын ярадылмасы Ленин—Сталин милли сиясәтинн тәнтәнәси вә әң парлаг гәләбәләриндәндир. Нахчыванда әксәриййәти тәшкил эдән азәрбайчанлылара мухтар дәвләт яратмаг һүгугунун верилмәси, буржуа, дашнаг вә мүсаватчы әксингилабчыларын сүнн сурәтдә гызышдырыб арая салдыглары милли әдаватн әбәди олараг арадан галдырды. Нахчыванда яшәян азәрбайчанлыларын, әрмәниләрин вә башга халгларын гардашчасына һәят сүрмәләринн вә өзләринн формача милли вә мәзмунча сосялист мәдәниййәтләринн инкишаф этдирмәләринн кениш имкан вә шәрант яратды.

Нахчыван өлкәсинн чоғрафи мөвгән, йәһәт Иран вә Түркийә сәр-һәдләриндә ерләшмәси ингилабдан әввәл онун игтисади инкишафында да өз мәнфи тәсиринн көстәрмишдир. Мәһз буна көрәдир ки, бир тәрәфдән Иран шаһларынын, дикәр тәрәфдән вә Түркийә солтанларынын исти-лаларына тез-тез мәруз галан Нахчыван өлкәси сосялист ингилабынын гә-ләбәсинн кимн ганлы вурушмалар мейданы вә амансыз истисмар мәнбәи олмушдур.

Бу үч гат истисмар, Нахчыван өлкәсинн ән керидә галмыш феодал патриархал өлкәси һалына, йохсул әһалинн исә, һүгугсуз гул һалына салмышдыр. Мөһүмәт, чәһаләт вә хурафат мәнбәи олан Ираңла һәм-сәрһәд олмаг, Нахчыван зәһмәткешләринн бейинн дин тирйәки илә зә-һәрләмишдир. һаким синифләр йохсул әһалинн даһа асанлыгла вә даһа вәһишчәсинн истисмар эдә билмәк үчүн дин вә мөһүмәтә рөвнәг вер-дийн һалда, маариф очагларынын яранмасына гаршы гәтн мубаризә апарырдылар. Буну ондан көрмәк олар ки, ингилабдан әввәл ән кичик вә узаг кәнддә белә онларча пир, мәсчид, руһани вә молла олдуғу һалда, бүтүн Нахчыван өлкәсиндә 10 мәктәб вар иди ки, бу мәктәбләрдә дә 1080 нәфәр варлы баласы тәһсил алырды. Бурада 32 мұәллим дәрә дейирди ки, буну да аңчаг ики нәфәри гадын иди.

Өлкәдә чәми 20 чарпайылыг 2 хәстәхана, 3 мүаличәхана, 2 аптека. 3 сәһиййә вә 3 илк ярдым мәнтәгәси вар иди. Әһалинн сағламлыгына хидмәт әтмәк үчүн һәддиндән артыг аз олан бу сәһиййә мүәссисәләрин-дә аңчаг 3 һәким вә 15 тибб ишчиси ишләйирди.

Ән гәдим вә ән мүхтәлиф дилләрдә язылмыш тарих китабларында ады чәкилән Нахчыван өлкәсинн йохсул әһалисинн истисмарчы синиф-ләрин мин илләр әрзиндә «бәхш этдийн төһфәләр» аңчаг бунлар иди. Бунун нәтичәсидир ки, ингилабдан әввәлки Нахчыван мөһүмәт, хура-фат өлкәси һесаб эдилирди. Тәсадүфи дейилдир ки, Азәрбайчан классик-ләринн әсәрләриндә һәмишә ингилабдан әввәлки Нахчыван ән керн галмыш, мөһүмәтчы бир өлкә мүәссәмәси кимн гейд эдилмишдир.

Бүкүн өз мухтариййәтинн 25-чи ил дөнүмүнү байрам эдән Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасы, Ленин—Сталин милли сиясәти-нин гәләбәси, болшевикләр партиясынын рәһбәрлийн, шәхсән Сталин йол-дашын күндәлик гайғысы нәтичәсиндә халг маарифи, сәһиййә, мәдәний-йәт, инчәсәнәт вә халг тәсәррүфаты сәһәсиндә аз бир мүддәтдә, минил-

ләрин һәсрәтинн белә чәкә билмәдийн мүвәффәгиййәтләрә напл олмуш-дур. һазырда Мухтар республикамызда Азәрбайчан ССР Элмәр Ака-демиясынын элми-тәдгигат базасы, Дәвләт Мүәллимләр Институту, Кәнд тәсәррүфат техникуму, педағожн, тибб, мусиги, колхоз мәктәбләри вардыр. Бундан башга республиканын 181 ибтидан, едднллик вә орта мәктәбиндә 24423 нәфәр шакирд тәһсил алмагдадыр. Бу мәктәбләрдә шакирдләрә марксизм-ленинизм дүнякөрүшүнү ашылаян, габагчыл эл-мин әсасларыны мәннмсәдән 1115 мұәллим чалышмагдадыр ки, онларын да 409 нәфәри али тәһсилли вә 310 нәфәри гадындыр.

Габагчыл мұәллимләр өз көзәл иш нүмунәләри вә гүсурсуз хидмәт-ләринн көрә партия вә һөкүмәт тәрәфиндән йүксәк мұкафатла гейд-олунмушлар. Бир чох мұәллим ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф эдилмиш, 35 нәфәри Азәрбайчан ССР вә Нахчыван МССР әмәкдар мұәллими адыны алмышдыр.

Совет һакимиййәти илләриндә Мухтар республикамызда бир сыра мәктәбә гәдәр тәрбийә мүәссисәси ярадылмышдыр. һалбуки ингилабдан әввәл мәктәбә гәдәр тәрбийә очаглары һаггында Нахчыван зәһмәткеш-ләринн тәсәввүрү белә йох иди. Инди 10 бағчада 695 нәфәр зәһмәткеш ушағы тәрбийә алыр. Сәһибсиз ушаглар вә вәтән мұһарибәсиндә һә-лак олмуш дөйүшчүләрин балаларына көстәрилән Сталин гайғысы нә-тичәсиндә, һәр бириндә 130 нәфәр ушаг галан 3 ушаг эви тәшкил эдил-мишдир.

Халгымызын күндән-күнә артан мәдәни тәләбини өдәйән вә онун мәдәни инкишафына истигамәт верән маариф вә мәдәниййәт очаглары-нын ярадылмасы да мисли көрүнмәмиш бир сүрәтлә давам әдир. Нах-чыван шәһәриндә чох гиймәтли экспонатлары олан тарих-этнография вә кәнд тәсәррүфат музейләри, 500 тамашачы тутан кино-театр, 300 нәфәрә хидмәт эдә билән кениш мәдәниййәт сарайы, мұәллимләр эви, пионерләр эви, сәһиййә мәдәниййәти эви, 7 китабхана, һәмчинн республикамызын район мәркәзләриндә дүзәлдилмиш кино-гурғулары, мәдәниййәт эвләри, китабханалар вә с. зәһмәткешләрин ән чох севдийн ерләрдир. Бундан башга республикамызда 62 колхоз клубу вә 54 гираәт комасы колхозчу-ларымыза мәдәни хидмәт көстәрмәкдәдир.

Ингилабдан әввәл Нахчыван өлкәсиндә чох кениш яйылмыш олан гыздырма, трахома, вәрәм вә сәир бу кимн ағыр хәстәликләрин көкүнү-кәсмәк үчүн совет һакимиййәти илләриндә мислсиз ишләр көрүлмүш-дур. Бүдүр һазырда республикамызда көз, вәрәм вә ушаг хәстәханалары, үмүниййәтлә 557 чарпайылыг 19 хәстәхана, 24 мүаличәхана ярадылмыш-дыр ки, бунларын да әксәриййәти кәнд ерлариндәдир. Кәләчәйин чичәк-ләри олан көрпәләрин күмраһ вә сағламлыгыны тәмин әтмәк үчүн Мух-тар республикамызда 10 ушаг бағчасы, көрпәләр эви, ушаг санаториясы, 5 ушаг мәсләһәт мәнтәгәси, 3 мүаличә мәнтәгәси вә с. ярадылмышдыр.

Үмүниййәтлә республикамызын бу сәһиййә очагларында мүхтәлиф-иختисаслар үзрә 114 нәфәр али тәһсилли һәким вә 350 нәфәр орта тәһ-силли тибб ишчиси ишләмәкдәдир.

Мухтар республикамызын халг тәсәррүфаты Бөйүк Октябрын етиш-дирмәси олан апрел ингилабынын гәләбәси сәһәсиндә танынмаз дәрәчә-дә дәйишмишдир. Ингилаба гәдәр кәнд тәсәррүфаты ән ибтидан аләт-ләрлә бечәрилирди, йохсул кәндлиләрин ағыр вә дөзүлмәз зәһмәти илә йығылан мәһсул исә, истисмарчы синифләр тәрәфиндән мәннмсәнилирди. Өлкәнин ән мүнбит вә әнкин торпаглары бир овуч истисмарчынын әлин-дә иди. Ингилабдан әввәл өлкәдә олан мәһсулдар торпаг тәбәгәләр ара-сында белә бөлүнмүшдү:

1. Ханларын вә бәйләрин әлиндә үмүми торпаг сәһәсинн 53,8% -и.

2. Хəзинəнин ихтиярында 35,5%.

3. Килсə, мəсчид вə монастырларын ихтиярында 2,8%.

4. Кəндлилəрин əлиндə исə чəми 7,9% торпаг вар иди.

Бурадан айдын кəрүнүр ки, мəһсулдар торпагларын 92%-и истис-марчы сийнфлəрин əлиндə олдуғу Һалда, анчаг 8%-и торпағы бечəрəни вə өз Һалын тəри илə онун зəһмəтнини чəкəн кəндлилəрин əлиндə иди.

Анчаг сосялист ингилабы истисмарчы сийнфлəри Һəмишəлик Һаки-миййəт башындан говдугдан сонра мəһсулдар торпагларын 73%-и зəһ-мəткеш кəндлилəрин əбəди истифадəсинə верилди, йəъни, торпаг өз əсл-сəһибинин ихтиярына кечди, гəлən 25% исə, дəвлəт фондуна чеврилди.

Ата-бабаларымызын мин иллəр бою Һəсрəтини чəкдиклəри вə анчаг совет Һакимиййəти гурулдугдан сонра зəһмəткеш кəндлилəрин əлинə кеч-чəн торпаг сəһəси болшевиклəр партиясынын рəһбəрлийи вə совет дəв-лəтинин башчылыгы илə кетдикчə артыр вə мəһсулдар олур. Ашағыдаки рəгəмлəр буну айдыи кəстəрир:

1924-чү илдə Нəхчыван МССР-дə үмүми əкин сəһəси 31357 гектар-идисə вə бундан анчаг 24445 гектарында тахыл əкилридисə, 1948-чи илдə исə 43 мин гектар тахыл əкилмишдир. Бу исə, сон 25 ил əрзиндə рес-публикада кəнд тəсəррүфатынын 79,3% артдығыны кəстəрир.

ССРИ-нин икинчи памбыг базасы сайылан Азəрбайҗанын айрылмəз-Һиссəси Нəхчыванын да тəсəррүфатында памбыгчылыг мүнүм ер тутур. Памбығын тохучулуг сəнаен үчүн əсас хаммал олдуғуну билən вə ону бечəрəмийи дəвлəти əһəмиййəтини яхшы дəрк эдən Нəхчыван памбыгчы-лары ингилабын лап илк иллəриндən башлаяраг памбыг сəһəлəрини ке-нишлəндирмəк вə əкинни мəһсулдарлығыны артырмаг үчүн вар гүввə-лəрини сəрф эдирлəр.

1912-чи илдə Нəхчыван өлкəсиндə чəми 4233 гектар памбыг əкил-мишди, 1924-чү илдə бу рəгəм 5943 гектара чатдырылды. 1948-чи илдə исə, памбыг əкинлəринин сəһəси 6500 гектары өтүб кечди.

Нəхчыван МССР-дə əкинлəрин мəһсулдарлығыны артырмаг уғрун-да апарылан мубаризə халг Һəрəкəты шəклини алмышдыр. Бу мубари-зəдə Нəхчыван памбыгчылары кəнд тəсəррүфатынын башга сəһəлəриндə чалышанлардан керидə галмырлар. Онлар «мəһсулдарлыға Һүдуд йох-дүр» шуары илə чалышараг, əн йүксəк мəһсул уғрунда мубаризəдə гəлиб-чыхмаг үчүн, əмəйə сосялист мүнəсибəтинини əн яхшы ифадəси олан сося-лизм ярышыны күндən-күнə кенишлəндирирлəр. Бүкүн республикамызда ярышмаян бир район, бир мүəссисə, бир колхоз вə бир памбыгчы тапмаг олмаз. Октябрь ингилабынын вə совет дəвлəтинин ярадычысы даһи Ленин вахтилə ярыш Һаггында демишди: «Сосыализм, ярышы нəинки йох этмиш, əксинə, биринчи дəфə олараг, ярышы Һəгигəтəн кениш өлчүдə, Һəгигəтəн күтлəви өлчүдə тəтбиг этмəк, зəһмəткешлəрини Һəгигəтəн əксəриййəтини элə бир иш мейданына чəлб этмəк үчүн имкан ярадыр ки, бу иш мейда-нында зəһмəткешлəр өзлəрини кəстəрə билəр, өз бачарығыны инкишаф-этдирəр, халг ичəрисиндə түкəнмəз олан вə капитализм тəрəфиндən сы-хышдырылан, əзилən, боғулан минлəрлə вə миллионларла исте'дадли əдамлары ашкара чыхарар»¹.

В. И. Ленинни бу даһи сөзлəринин нə гəдər доғру олдуғуну Һəят өзү мин дəфəлəрлə сүбүт эдир.

Һəлə дүнən ади бир колхозчу олан вə анчаг бир дəстə йолдашы вə өз кəнди ичəрисиндə таңынан адам, сосыализм ярышында өз Һəгиги исте'-дадыны үзə чыхармагла бүкүн ССРИ-нин Һəр тəрəфиндə өзүнə шəһрəт

¹ В. И. Ленин — Əсəрлəри, чилд ХХІ, сəһ. 128.

газаныр. Нəхчыван памбыгчылары ичəрисиндə онларча белə адам кəс-тəрмəк олар.

Ингилаба гəдər Һүгүгсүз бир гадын олан вə дүнənə киими миллионлар ичəрисиндə ади бир колхозчу сайылан Нəрашəң районунун Енкичə кəнд Жданов колхозундан Тамам Əлиева вəтəн, партия вə дəвлəт гаршысын-да өз борчуну шəрəфлə еринə етирдийинə кəрə əн йүксəк ад—Сосылист Əмəйн Гəһрəманы адыны алмышдыр. Инди онун ады ССРИ-нин Һəр ерин-дə Һəрмəтлə чəкилир.

Мəһз сосыализм ярышының гүввəсилə памбыг əкинлəринин мəһсул-дарлығы кетдикчə артыр вə ингилабдан əввəл хəяла белə кəтирилə бил-мəйən наплиййəтлəр элдə эдилир.

Республикамызын түтүнчүлəри дə сосыализм ярышында памбыгчы-ларымыздан кери галмаяраг, түтүнчүлүк тəсəррүфатыны хейли инкишаф-этдирмишлəр. Əкəр 1929-чу. илдə əкилмиш түтүн сəһəси чəми 48 гектар идисə, 1948-чи илдə бу рəгəм 400 гектара чатдырылмышдыр.

Түтүнчүлəримиз түтүнчүлүк киими бөйүк гайғы тəлəб эдən бир пешə-нин бүтүн ичəликлəрини өйрəнəрəк, түтүн əкинлəринин мəһсулдарлығыны хейли артырмыш вə 1948-чи ил дəвлəт тапшырығыны вахтындан əввəл 135% еринə етирмишлəр. Түтүнчүлүк сəһəсиндə дə бир чох габагчылы колхозчу Сосылист Əмəйн Гəһрəманы киими шəрəфли бир ад алмаг уғрун-да апарылан мубаризəнини он сыраларында кедир.

Габагчылы колхозчуларымызын фəдакарчасына чалышмасы нəтичə-сидир ки, 1948-чи илдə республикамызын түтүнчүлəри орта Һесабла Һəр гектардан 13 сентнер түтүн мəһсулу йығмагла атамиз вə рəһбəримиз Сталин йолдаша вердиклəри вəди шəрəфлə еринə етирмишлəр.

Һəлə чох гəдим заманлардан бəри Нəхчыван өлкəсинин ипəкчиликлə мəшғул олдуғу мəлүмдүр. Нəхчыван өлкəсинин, хусусилə дə Ордубад районунун ипəк мəһсулу Яхын Шəрг өлкəлəринин базарларында Шама-хынын ипəк мəһсулундан кейфиййəт э'тибарилə Һеч дə кери галмазды. Лакин, ингилаба гəдər кустар үсулла апарылан вə чох бөйүк зəһмəт тə-лəб эдən ипəкчилик тəсəррүфаты анчаг совет Һакимиййəти дөврүндə өз инкишаф йолуну тапа билмишдир. Совет дəвлəти илк күнлəрдən Мухтар республикамызын ипəкчилиийи үчүн Һəр чүр шəрант яратмышдыр. 1926-чы илдə Ордубад шəһəриндə барама тохуму Һазырлаян стансия тəшкил эдилмишдир. Бу стансия тəкчə Мухтар республикамызын районларыны дейил, Азəрбайҗанын бир чох башга районларыны да барама тохуму илə тəчһиз эдир.

Стансия гаршыя гоюлаң вəзифəнин өһдəсиндən Һəмишə бачарыгла кəлир. 1926-чы илдə стансия 800 гуту тохум Һазырлайыб пайладыгы Һалда, 1948-чи илдə 1570 гуту Һазырламышдыр. Тохумун йүксəк кей-фиййəтли олмасы, Һəр гутудан 51 кг барама кəтүрмəйə имкан вермиш-дир. Республика ипəкчилəринини əмəйə бəслəдиклəри сосылист мүнəсибəти нəтичəсиндə 1948-чи илдə барама тəдарүкүнə даир дəвлəт тапшырығы 105,4% еринə етирилмишдир.

Үзүмчүлүйи вə бағчылығын инкишафы да кəнд тəсəррүфатынын башга сəһəлəриндən кери галмыр. 1948-чи илдə республикамызда 1555 гектар үзүм вə 780 гектар мейвə бағы олмушдүр. Үзүмчүлүклə мəшғул олан колхозчулар дəвлəтə үзүм тəһвилли планыны вахтындан əввəл вə артыгламасилə еринə етирəрəк, кечən илдəкиндən 360 тон артыг үзүм тəһвил вермишлəр.

Ингилаба гəдər чүт вə хышдан башга Һеч бир кəнд тəсəррүфат алəти олмаян зəһмəткеш кəндлилəр инди йүксəк мəһсул элдə этмəйə вə əмəйн хейли йүнкүллəшдирмəйə имкан верən МТС-лəрдən истифадə эдирлəр. 1930—1931-чи иллəрдə Нəхчыван вə Нəрашəндə ярадылмыш МТС колхозчуларымыза бөйүк ярдым кəстəрир. Буну ондан кəрмəк олар-

ки, Норашен МТС-и 1948-чи ил планыны һәлә ноябры 1-дәк, бүтүн иш пөвләри үзрә 125%, Нахчыван МТС-и исә—108% еринә етирмишди.

Нахчыван МССР-ни әсас кәнд тәсәррүфат сәһәләриндән бири олан малдарлыг, совет дөврүнә лайиғ бир сүр'әтлә инкишаф әдир.

Республикамызда гоюнчулуг, хусусән балбас чинсли гоюнлар яхшы инкишаф әтдирилмишдир. Балбас чинсини кениш яймағ үчүн Нахчыван шәһәриндә 23 фермая хидмәт әдән чинсләшдирмә мәнтәгәси ярадылмышдыр. Инди балбас чинсли гоюнлар республикамызда олан гоюнларын үмуми сәйиһи 60%-ни тәшкил әдир. 1950-чи илдә исә бу фәиз 80-а чатдырылачагдыр.

Партия вә һөкүмәтин кәнд тәсәррүфат габагчыларынын йүксәк әмәк фәалийәтләрини гиймәтләндирмәк вә йүксәк мәһсул әлдә әдәнләри ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф әтмәк, онлара Сосялист Әмәйи Гәһрәманы ады вермәк һаггындаки гәрарындан сонра республикамызын малдарлары өз ишләрини хейли яхшылашдырмышлар. 1948-чи илдә малдарлығын инкишафы вә чаван малларын муһафизә әдилмәсиндә көр-кәмли хидмәтләринә көрә Нахчыван районунун Суст колхозчуларындан Гәзәнфәр Нағыев, Гасым Нүсейнов вә Нәби Тумаев Сосялист Әмәйи Гәһрәманы адыны алмышлар.

Республикамызын колхозчулары мәктүб васитәсилә Сталин йолдаш вердикләри вә ди шәрәфлә еринә етирмәк үчүн вар гүввәләрини сәфәр-бәрлијә алмыш вә өз тәһһүдләрини артыгламасилә еринә етирдикләри хусусда жалғлар атасы даһи Сталинә ики дәфә рапорт вермишләр. Кечән 1948-чи илдә колхозчуларымыз 1949-чу илин һесабына дөвләтә әлавә чохлу әт вә тахыл вермишләр.

Республикамызын башга тәсәррүфат сәһәләриндә олдуғу киими, совет һакимийәти илләриндә ярадылмыш сәнае мүүссисәләри дә хейли инкишаф әдиб артмышдыр.

Республикамызын мухтәлиф ерләриндә торпағ алтында гиймәтли тәбиғ хәзинәләр кизләмәкдәдир. Бу хәзинәләр сырасына даш дуз, мәрмәр, мис, алебастр вә с. бу киими зәнкин мәдән ятағлары дахилдир. Ингилаба гәдәр бу мәдән ятағларындан анчағ даш дуз ишләдилдирди. О да мәдәндән ибтидан үсулла чыхарылырды, совет һакимийәти илләриндә Нахчыван дуз мәдәни электрикләшдирилмиш вә механикләшдирилмишдир. Беләликлә дуз истеһсалы 1913-чү илә нисбәтән 15 дәфә артмышдыр. Чыхарылан даш дузун дашымасы үчүн мәдәнлә Башбашы стансиясы арасында асма электрик йолу (канат йол) чәкилмишдир.

Һәһрәмдә зәнкин дуз ятағлары олдуғу үзә чыхарылмышдыр. Бу дуз ятағы, илк мәлумата көрә, дүняда биринчи ери тутур. Республиканын сәнае мүүссисәләриндә дөвләт планы мувәффәгийәтлә еринә етирилир. Консерв заводу өз мәһсулдарлығыны күндән-күнә артырыр. Бу завод 1948-чи илин 11 айы әрзиндә 135 мин банка консерв һазырламышдыр. Нахчыван шәһәриндә олан коньяк вә спирт заводу да яхшы ишләйир.

Нахчыван МССР өзүнүн мәдән сулары илә Совет Иттифагынын һәр ериндә шәһрәт газанмышдыр. Бу мәдән сулары өз кейфийәт вә әһәмийәти әтибарилә дүняда икинчи ери тутур. Дәрри дағдан ахан мәркүмүшлү мәдән сую исә, бүтүн дүняда өзүнә бәрәбәр танымыр.

Мәдән суларындан күтләви истифадәйә верилән Бадамлы сую аз мүддәтдә Азәрбайжан һарзаны ады илә кениш шәһрәт газанмышдыр. 1949-чу илдә бу судан истифадә әдилмәсини даһа да кенишләндирмәк үчүн бөйүк бир завод тикиләчәкдир.

Өлкәмизин иғтисадийәтында әмәлә кәлән бу мисли көрүнмәмиш йүксәлиш, шәһәр вә кәндләримизни сымасыны дәйишмиш вә зәһмәткешләрин яшайыш шәраитини хейли яхшылашдырмышдыр.

Дашнағ вә мусаватчылар заманы харабазара чеврилмиш Нахчыван шәһәри инди орденли Азәрбайжанын ән көзәл шәһәрләриндән бири олмушдур. Шәһәрдә зәһмәткешләр үчүн онларча ени яшайыш бинасы вә ичтимай биналар тикилмиш, әһалинин буланығ судаң яхасыны гуртармағ үчүн су кәмәри чәкилмиш, халгын мәдәни истирахәтини тәмин әдән парк вә бағлар салынмыш, электрик ишығы илә шәһәр чирағбан әдилмишдир.

Һазырда республиканын Ордубад, Чулфа вә саир район мәркәзләриндә бөйүк абадлығ ишләри апарылыр. Нахчыван МССР Али Совети Рәясәт һей'әти тәрәфиндән Чулфа шәһәр, Норашен дәмир йол стансиясы исә шәһәр типли гәсәбә адландырылмышдыр.

Республикамызын кәндләриндәки тәрәгги даһа да фәрәһләндиричидир. Колхозчуларымыз өз кәндләрини абадлашдырмағ, электрикләшдирмәк вә радиолашдырмағ үчүн чох бөйүк иш көрүрләр. Республикамызда 27 колхоз электрикләшдирилмишдир. Тәкчә 1948-чи илдә кәндләрдә 10 су-электрик стансиясы тикилмишдир. Бундан башга колхозлар арасында 11 электрик стансиясы тикмәк үчүн лайиһә һазырланмышдыр ки, бу стансиялар 48 колхоза электрик әнержиси верәчәкдир.

Ингилабдан әввәл Нахчыван өлкәсиндә чәми 5 почта-телеграф контору вар идисә, инди мүнтәзәм сурәтдә ишләйән кениш почта-телеграф вә телефон шәбәкәси, ярадылмышдыр.

Бүтүн бу мувәффәгийәтләр, Азәрбайжан К(б)П Мәркәзи Комитәсини вә Мир Чәфәр Бағыров йолдашын билаваситә рәһбәрлиин нәтижәсиндә газанылмышдыр.

Нахчыван зәһмәткешләри яхшы баша дүшүрләр ки, онлар ССРИ-нин ән мүнүм вә мәс'ул бир ериндә, Шәргин гапысында яшайырлар. Буна көрә дә онлар ингилаби сайығлығы күндән-күнә артырыр вә мөһкәмләндириләр.

Нахчыванлылар өз Мухтар республикаларынын шанлы юбилейини кечирәркән, һәр ишдән әввәл, Үмумиттифағ Коммунист (болшевикләр) Партиясына вә онун рәһбәри, зәһмәткеш бәшәрийәтин үмүдкаһы, атамыз вә мүүллимиз даһи И. В. Сталин йолдаша миңнәтдар олдуғларыны билдириләр.

М. Н. МИРБАҒЫРОВ

НАХЧЫВАН МССР-НИН ҒЫСА ИГТИСАДИ ЧОҒРАФИЯСЫ

Кечмишдә чар Русиясынын эн узаг вә керидә ғалмыш учғар бир һиссәси олан йохсул вә савадсыз Нахчыван өлкәси, совет һакимиййәти гурулдугдан сонра күндән-күнә чичәкләнән Мухтар Совет Сосялист Республикасына чеврилмиш вә ғыса бир заманда Совет Иттифагының бүтүн халғлары илә бирликдә мисли көрүлмәйән тәсәррүфат вә мәдәни наплиййәтләр әлдә этмишдир.

Нахчыван МССР, Азербайжан Совет Сосялист Республикасынын мүнһүм бир һиссәсини тәшкил этмәклә бәрабәр, Совет Иттифагының чәнубунда, гардаш Түркмәнистан, Өзбәкистан вә Тачикистан ССР илә бир чоғрафи эндә ерләшмишдир вә Араз чайы боюнча чәнуб вә гәрб тәрәфдән Иранла, шимал-гәрбдә исә, кичик бир мәсәфәдә, Түркийә илә һәм-һүдуддур.

Нахчыван МССР-нин саһәси 5,2 мин км, әһалисинин сайы—126,7 мин (1939-чу илдә) вә сыхлығы 24,3 нәфәрдир. Әһалинин 85%-дән артығы азербайжанлылар, ғаланы исә эрмәниләр, руслар вә башғаларыдыр. Үмүми әһалинин тәғрибән $\frac{1}{5}$ һиссәсини шәһәр әһалиси тәшкил эдир. Республика—Нахчыван, Норашен, Шанбуз, Ордубад вә Чулфа районларына бөлүнүр. Район мәркәзләриндән Нахчыван, Ордубад вә Чулфа шәһәр, Норашен исә шәһәр типли мәнтәгәдир.

Нахчыван МССР өз чоғрафи вәзыййәти, торпаг өртүйү, иглими вә рел'еф гурулушу чәһәтдән, бир-бириндән фәргли олан ики һиссәйә—чәнуб-гәрбдә Араз вадисиндән вә онун сол голларынын вадиләриндән ибарәт олан овалыға вә шимал-шәргдә Зәнкәзур вә Дәрәдәйәз дағлары йүксәкликләрини тәшкил эдән саһәйә бөлүнүр. Овалыг һиссәси дәннз сәтһиндән 600—900 м, дағлыг һиссә исә 3900 м-әдәк йүксәкдир.

Буна мұвафиг олараг республиканын иглими дә, дәннз сәтһиндән 600-дән 1600 м-әдәк йүксәкликдә олан ерләрдә, яйда исти вә гуру дәннз сәтһиндә 1600—2600 м йүксәк олан дағлыг ерләрдә исә, нисбәтән, мө'тәдил вә рүтубәтлидир. Иглими чох гуру олдуғуна көрә мешәси йохдур вә овалыг ерләрдә әкинчилик сүн'и сувармая әсасланыр.

Нахчыван МССР-дә Аразың сол голларыны тәшкил эдән 15 ахар чай вардыр. Бунарын эн мәшһүрлары (Араз чайындан башға) Арпа чайы, Нахчыван чайы, Әлпичә чайы, Килан чайы, Вәнәнд чайы, Дүйүлүн чайы, (Чәннәб чайы), Ордубад чайыдыр. Бундан башға һәммин чайлара чохлу кичик чайлар төкүлүр. Нахчыван МССР-дә әкинләрни суварылмасы вә әһалинин яшайыш әһтиячынын өдәнилмәси үчүн чайларын бөйүк әһәмиййәти вардыр.

Чайларын чоху дағлыг ерләрдән ахдығындан, онлардан гидроэнергетик гүввә алмаг мүмкүндүр, лакин онлардан һәлә кифайәт гәдәр истифада олунамур.

Нахчыван МССР бир сыра мә'дән сулары илә дә мәшһүрдур. О чүм-ләдән Дәрри дағ мәркүмүшлү (арсеникли) су мәнбәи, Бадамлы вә Сираб мә'дән сулары. Нахчыванын тәбии мұаличә сәрвәтләриндәндир.

Гиймәтли мә'дән ятағларына вә мұхтәлиф тәсәррүфат нөвләринин инкишафы үчүн әлверишли тәбии шәрантә малик олан Нахчыван МССР, болшевикләр партиясы вә совет һөкүмәтинин күндәлик ғайғысы, Ленин—Сталин милли сиясәти сайәсиндә тәсәррүфат вә мәдәниййәт саһәләриндә күндән-күнә ени наплиййәтләр әлдә этмәкдәдир.

Нахчыван МССР-нин тутдуғу саһәдә, 1917-чи иләдәк торпағын анчаг 7—8%-и кәндлиләрин әлиндә, ғаланы исә мүлкәдарлар, чар һөкүмәти, мәсчид вә килсәләрин әлиндә иди. Кәндлиләр әкинләрини сувармаг үчүн су мәнбәләриндән дә мәһрум идиләр. Анчаг Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын ғалибиййәти нәтичәсиндә кәндлиләр су вә торпаға саһиб олдулар. Сталин бешилликләри әрзиндә республиканын кәнд тәсәррүфаты сосялист кәнд тәсәррүфатына чеврилмәк йөлилә өзүнүн сүр'әтли инкишафы үчүн мөһкәм әсас яратды. Кечмишдә минләрлә йохсул фәрди тәсәррүфат әвәзинә инди йүксәк техника малик олан 200-әдәк ири коллектив тәсәррүфат—колхоз тәсәррүфаты гурулмушдур. Колхозларын чоху машын-трактор стансияларындан истифада эдир. Ибтидан кәнд тәсәррүфат аләтләри машын вә мүкәммәл аләтләрлә әвәз әдилмишдир. Беләликлә, кечмишдәки дағыныг кәнд тәсәррүфаты ири сосялист кәнд тәсәррүфатына чеврилмишдир.

Ерли тәбии сәрвәтләр вә кәнд тәсәррүфатынын вердийи хаммал әсасында республикада ени сәнае саһәләри ортая чыхыб инкишаф этмишдир. Нахчыван МССР-нин бүтүн сәнаеи совет һакимиййәти заманында ярадылмышдыр.

Республиканын кәнд тәсәррүфатында тарлачылыг, бағчылыг, үзүмчүлүк вә һейвандарлыг башлыча ер тутур. Тарлачылыгдә тахыл нөвүндән буғда вә арпа республиканын һәр ериндә әкилир. Дәннз сәтһиндән 1000 метрдән йүксәк олан ерләрдә техники биткиләрдән памбыг вә түтүн әкинләри кениш ер тутур. Бундан башға бостан вә сәбзәват әкинләри дә чох әкилир.

Әкинләр, әсас әтибарилә, сүн'и суварма йөлилә бечәрилир. Суварма үчүн биринчи нөвбәдә чайлардан, сонра кәһриз суларындан истифада олунар. Әкинләрин $\frac{1}{5}$ һиссәси чайлардан суварылыр. Мөвчуд су мәнбәләри әкинләрин су әһтиячыны чәтинликлә өдәйир. Буна көрә дә республиканын кәнд тәсәррүфаты инкишафында су мәсәләси гаршыда дуран мүнһүм мәсәләләрдән биридир.

Бағчылыг вә үзүмчүлүк башлыча олараг дағ әтәйиндә олан ерләрдә инкишаф этмиш вә өлкәнин игтисадийятында әһәмиййәтли ер тутур.

Колхоз гурулушу вә кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси республиканын мұхтәлиф кәнд тәсәррүфат саһәләрини инкишафында бөйүк наплиййәтләр әлдә әдилмәсинә сәбәб олмушдур. 1920-чи илдән 1945-чи иләдәк әкин саһәси 2,5 дәфә артмышдыр. Отлағлар бөйүк ер тутур, әкин үчүн бунлардан истифада олунамасына, суварма суюнун азлығы мане олур.

Һейвандарлыг саһәсиндә Нахчыван МССР-дә гарамал вә давар чох сахланылыр. Кениш отлағлар гоюнчулуг тәсәррүфатыны даһа артыг кенишләндирмәк үчүн әлверишли шәрант ярадыр.

Малгаранын сайча хейли артдығына вә мәһсулдарлығынын йүксәлдилмәсинә бахмаяраг (1920-чи илдән 1945-чи иләдәк гарамалын сайы ики дәфә, даварын сайы исә 6 дәфә артмышдыр), мөвчуд имканлардан һәлә тамамилә истифада әдилмир. Малдарлыг тәсәррүфатынын кәләчәк инкишафы үчүн һәлл әдилмәси зәрури олан мәсәләләрдән эн мүнһүмү,

ем тәсәррүфатыны яхшылашдырмаг вә ем әкиләринин саһәсини кенишләндирмәклә малгараны ем илә тә'мин этмәкдир.

Нахчыван МССР-дә сәнаеи инкишафы саһәсиндә дә бөйүк наилийәт әлдә әдилмишдир. Юхарыда көстәрилдннн кими республиканын бүтүн сәнаеи совет һакимийәти илләриндә ярадылмышдыр. Кечмишдәки хырда сәнәткар мүәссисәләрини инди мүасир техника илә тәһһиз әдилмиш ири сәнае мүәссисәләри әвәз әтмишдир. Нахчыван дуз мә'дәнләри бәрпа әдилиб, енидән гурулмушдур. Норашен памбыг тәмизләйән заводу, Ордубад ипәкәйирмә фабрикасы, тамамилә енидән гурулуб, ири сәнае мүәссисәләринә чеврилмишдир. Ордубад консерв заводу, барама тохуму заводу, Нахчыван спирт заводу вә Үмүмиттифаг әһәмийәти олан Чулфа дағ-металлуржи комбинаты енидән ярадылмыш сәнае мүәссисәләридир. Бунлардан башга кәрпич вә әһәнк заводлары, мә'дән сулары истәһсалы, ерли вә сәнәт кооперасиясынын мүхтәлиф чешидли мал-аяггабы, чораб, трикотаж вә саир бу кими истәһсалы да республикада инкишаф әтмиш сәнае саһәләриндәндир.

Азәрбайжан ССР-нин йаһрылмаз бир һиссәсини тәшкил әдән Нахчыван МССР әразичә ондан айры дүшдүйүндән, Баки вә Азәрбайжанын галлан һиссәләри илә тәсәррүфат, игтисади вә мәдәни әлагә сахламаг үчүн нәглийят вә рабитә васитәләриндән истифадә әтмәлидир. Бу әлагә, биринчи нөвбәдә, дәмйр йол нәглийяты васитәсилә тә'мин әдилир. Сон заманларадәк Нахчываны Баки илә бирләшдирән дәмйр йол хәтти Ереван—Тбилиси йолу илә кедирди. Әләт—Чулфа дәмйр йол хәттинин 1941-чи илдә истисмара верилмәсилә Баки—Нахчыван дәмйр йол әлагәси, әсас ә'тибарилә, бу йола кечирилмишдир. Бу да ики мәркәз арасындаки дәмйр йол мәсафәсини 600 км-дәк, йә'ни ики гатдан даһа чох гысалтмышдыр.

Нахчыван дәмйр йол хәтти республиканың игтисади әһәмийәти олан бүтүн мәнтәгәләрини, Норашен, Шаһтахты, Нахчыван, Чулфа, Ордубад стансиялары васитәсилә, бир-бирилә бирләшдирир. Чулфада Загафазия дәмйр йол хәтти Чәнуби Азәрбайжанын дәмйр йолу илә бирләшир. Чулфа стансиясы әйни заманда бүтүн Иттифаг әһәмийәти олан дәмйр йол стансиясыдыр.

Нахчыван МССР-дә дәмйр йол хәтти анчаг сәрһәд боюнча кечдигиндән, республиканын бүтүн яшайыш мәнтәгәләри арасында тәсәррүфат вә мәдәни әлагә ярадылмасында автомобил нәглийятынын бөйүк әһәмийәти вардыр. Бу йоллардан, республиканы Эрмәнистан ССР илә бирләшдирән Чулфа—Нахчыван—Башнорашен—Араздәйән вә Нахчыван—Бичәнәк йоллары Үмүмиттифаг әһәмийәти олан йоллардыр, Бундан әлавә республиканын мүхтәлиф ерләрини бир-бирилә бирләшдирән вә ерли әһәмийәти олан мәшһур йоллардан Чулфа—Ордубад, Нахчыван—Дуз мә'дәнләри, Нахчыван вә Ордубад шәһәрләрини дәмйр йол стансиясы илә бирләшдирән вә Арпа чайы боюнча Эрмәнистан ССР-ә тәрәф кедән йоллары көстәрмәк олар.

Халг тәсәррүфатынын һәртәрәfli инкишаф әтмәси илә әлагәдар олараг; Нахчыван МССР зәһмәткешләринин мадди вә мәдәни яшайыш шәраитинин яхшылашдырылмасы саһәсиндә дә бөйүк наилийәт әлдә әдилмишдир. Республиканын әһалиси хейли артмышдыр.

Бөйүк Октябрь сосялист ингилабындан әввәл Нахчыван әһалиси дәмәк олар ки, тамамилә савадсыз иди. Бурада мәктәбләрин сайы йох дәрәжәсиндә иди. Охуянлар анчаг вардылары ушаглары иди. Тәһсил, көһнә әлифбаны өйрәнмәк вә гуран охумагдаң ибарәт иди. 1911-чи илдә мәктәбләрдә охуянлар әһалинин анчаг 1,58%-ини тәшкил әдирди. 1906-чы илдә Нахчыван шәһәр идарәсинин 34107 манатлыг мәсарифиндән халг

маарифинә гоюлан хәрчләр 1680 манат вә я 4,9%, тибб-сәһһийә хәрчләри—950 манат вә я 2,7%, һәрби-полис идарәсинин, сахланылмасы хәрчләри исә—24601 манат вә я 70,8% олмушдур.

Халг маарифи анчаг совет һакимийәти гурулдугдан сонра башланмышдыр. Шәһәр вә кәнд ерләриндә кениш мәктәб вә мәдәни-маариф шәбәкәси ярадылмыш тибб вә мусиги мәктәбләри, кәнд тәсәррүфат вә пәдағожии техникумлары, Мүәллимләр институту ачылмышдыр. 1945-чи илдә Азәрбайжан ССР Элмләр Академиясынын Нахчыван базасы тәшкил әдилмишдир. Нахчыванда дөвләт музейи, бөйүк китабхана, драм театры, гыш вә йә кино театрлары вардыр. «Шәрг гапысы» адлы республика гәзети нәшр әдилир. Республиканын һәр тәрәфиндә сәһһийә вә мүәличә мәнтәгәләри ачылмышдыр. Шәһәр вә кәнд ерләриндә кениш мәктәб шәбәкәси 181 ибтидан, натамам орта вә орта мәктәби әһатә әдир. Тибб-мүәличә мүәссисәләринин сайы 120-дән артыгдыр. Республикада 21 китабхана, 70 клуб вә 50-дәк гираәтхана вардыр. Радио верилишләри республиканын һәр тәрәфинә чатдырылыр. Рабитә васитәләринә олан тәләби тә'мин этмәк үчүн почт-телеграф кантору вә акентлийи, кениш телефон шәбәкәси ярадылмышдыр.

Сталин бешилликләринин мүвәффәгийәтлә еришә етирилмәси нәтижәсиндә Нахчыван МССР-дә тәсәррүфат вә мәдәнийәт саһәсиндә чох бөйүк наилийәт әлдә әдилмишдир. Бунула белә, республиканын халг тәсәррүфатыны даһа артыг инкишаф әтдирмәк үчүн бүтүн имканлардан һалә тамамилә истифадә әдилмир. Ени Сталин бешиллийиндә Нахчыван МССР-дә тәбини сәрвәтләрдән вә зәнкин хаммал мәнбәләриндән кениш истифадә әдилмәси әсасында, республиканын игтисадииятыны сүрәтлә инкишаф әтдирмәк вә ени наилийәтләр әлдә әтмәк нәзәрдә тутулмушдур.

Истифадә олуан әкин саһәләрини су илә кифайәт дәрәжәдә тә'мин этмәк вә әкин саһәсини кенишләндирмәк үчүн бешиллик планда бир сыра суварма тәдбирләринин вә иишаат ишләринин һаята кечирилмәси, о чүмләдән Батабат вә Узун-оба су амбарларынын тикилмәси, Ганды көл су амбары вә Юхары Совхоз каңалынын енидән бәрпа әдилмәси, Салварды каналынын әсаслы тә'мири, артезиан гуюлары газылмасы, мөвчуд суварма шәбәкәсинин тә'мири вә техники чәһәтдән тәһһиз әдилмәси, республиканын кениш вә зәнкин әкин саһәләринин суварылмасыны тә'мин әдән тәдбирләрдәндир.

Суварма ишләринин низама салынмасы вә кәнд тәсәррүфатынын йүксәлиши һаггында УИК(б)П МК Феврал пленумунун гәрара алдыгы тәдбирләрин һаята кечирилмәси нәтижәсиндә ени Сталин бешиллийиндә әкин саһәләри 6%, мейвә вә үзүм бағлары саһәси 25—30% артмалыдыр.

Әкин саһәси кенишләндирилмәклә бәрәбәр әкинчилик мәдәнийәтинин йүксәлтмәк вә габагчыл агрономиядан кениш истифадә әтмәк йолилә биткиләрин мәнсулдарлығыны хейли артырмаг үчүн лазыми тәдбир көрүлүр.

Ем мәнбәләрини әсаслы сурәтдә яхшылашдырмаг, тәбини отлағлардан дүзкүн истифадә олунамасыны тә'мин этмәк, тәбини бичәнәкләри вә әкилмиш от ерләрини вахтында чалмаг вә малгараны яхшы гуру от илә тә'мин этмәк йолилә ени Сталин бешиллийиндә республикада гоюн-кечинин сайы 25%, гарамалын сайы 17% вә атларын сайы 37,8% артырылачагдыр.

Ени Сталин бешиллийиндә республика сәнаеи дә кениш сурәтдә инкишаф әтдириләчәкдир. Мүхтәлиф сәнае мәнсулларынын истәһсалы, о чүмләдән кәрпич, әһәнк, алебастр, кирәмид, аяггабы, чораб, трикотаж маллары, гәннады маллары, һейван яғы, шәраб, дуз, дәмйр габ вә с. ис-

теһсалы күндән-күнә кенишләндр. Дуз мәдәһләриндә истеһсалатын ени-дән гурулмасы нәтижәсиндә чыхарылан даш дузун миғдары 1950-чи илдә 1945-чи илә нисбәтән ики гат артачагдыр.

Мүхтәлиф сәнае сәһәләрини инкишаф этдирмәк үчүн көрүлән тәдбирләр сайәсиндә, о чүмләдән сәнае хаммал верән кәнд тәсәррүфатыны кенишләндирмәк, әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг, файдалы газынтылар истеһсалыны кенишләндирмәк, истеһсал просесләрини механикләшдирмәк йоллалә, тикинти ләвазиматы истеһсалы бешилмәкдә 7 дәфә, памбыг тәмизләйән заводларын вердийи мәһсул—2 дәфә, араг-шәраб истеһсалы—42%, консерв истеһсалы—57% артачагдыр. Енидән механикләшдирилмиш яғ-пендир заводу, мәрмәр шейләр гайыран фабрика, Нахчыван шәраб трестиниш шәраб амбары вә саир ени сәнае мүәссисәләри инша әдиләчәкдир.

Сәнаеи электрик гүввәсилә тәмин әтмәк вә әһалинин яшайыш әһтиячларыны өдәмәк мәгсәдилә мөвчуд электрик стансияларынын күчү артырылмагла бәрабәр, кәнд ерләриндә хырда электрик стансиялары, Нахчыванда исә, су-электрик стансиясы тикиләчәкдир. Нахчыван дуз мәдәһләриндә су кәмәри ишә салыначагдыр.

Истеһсалатын артмасы, мал дөвриийәсиниш кенишләnmәси, мәнзил тикинтиси вә зәһмәткешләрә мәдәни мәишәт хидмәти хәрчләриниш артырылмасы нәтижәсиндә ени бешилмәкдә халгын рифаһ-һалы хейли яхшылашмыш вә даһа да яхшылашачагдыр. Сәнаеи вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы вә әмәк мәһсулдарлығынын йүксәлдилмәси әсасында фәһлә вә гуллуғчуларын орта иллик әмәк һаггы, колхозларда исә, һәр әмәк күнүнә дүшән кәһир 1940-чы илә нисбәтән хейли артыг олачагдыр. Шәһәр вә район мәркәзләриндә дөвләт мәнзил фонду һесабына 2800 кв м вә ерли советләр хәтти илә 1000 кв м ени мәнзил сәһәси һазырланыб зәһмәткешләрә вериләчәкдир.

Шәһәр вә кәнд зәһмәткешләринә мәдәни мәишәт хидмәти үчүн дөвләт тәрәфиндән бурахылан вәсант хейли артачагдыр. 1950-чи илдә мәктәпләрин сайы—185-ә, онларда охуянларын сайы—22,6 мин нәфәрә, хәстәханаларда чарпайыларын сайы исә—549 чатдырылачагдыр.

Нахчыван МССР-дә гиймәтли мәдән суларынын олдуғу вә иглимни әлвериллилийи нәзәрә алынараг, зәһмәткешләрин истираһәт вә мүәличәси үчүн сәһиййә вә истираһәт мәнтәгәләри ярадылмасы вә мөвчуд мәнтәгәләрин кенишләндирилмәси вачиб бир мәсәлә олараг гаршыда дурур.

Ленин—Сталин партиясынын рәһбәрлийи ыалтында, бөйүк рус халгынын көмәйи илә вә бүтүн совет халгларының сых гардашлыг айләсиндә Нахчыван өлкәси күндән-күнә чичәкләнән Мухтар Совет Сосялист Республикасы олмушдур. Республикада мүхтәлиф сәнае сәһәләри инкишаф әтмиш, колхоз гурулушу кәндләрин симасыны дәйишдирәрәк кечмишдә керидә галан кәнд тәсәррүфатыны габагчыл механикләшдирилмиш сосялист тәсәррүфатына чевирмиш вә колхозчу кәндлиләрин мәдәни варлы һәят сүрмәси үчүн һәр чүр шәрант яратмышдыр. Сәнае вә колхозларын инкишафы нәтижәсиндә Нахчыван МССР зәһмәткешләриниш мадди вәзиййәти хейли яхшылашмышдыр. Онларын шәкилчә милли, мәзмунча сосялист мәдәниййәти әсл тәрәггийә чатмышдыр.

Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Нахчыван МССР зәһмәткешләри өлкәмизин бүтүн халглары илә бирликдә, болшевик партиясынын чағырышы илә, өз совет вәтәниниш азадлыг вә истиглалиййәти уғрунда өз вәзифәсини шәрәфлә вә ләягәтлә еринә етирәрәк, сосялист вәтәнинә, болшевикләр партиясына, Сталин йолдаша һәдсиз мәһәббәт бәсләдикләриниш вә садиг олдуғларыны исбат әтмишләр.

Бөйүк Вәтән мүһарибәси галибиййәтлә гуртардыгдан сонра республиканыш бүтүн фәһлә, колхозчу вә зиялылары, түкәнмәз гүввәт мәнбәи олан сосялизм ярышына гошулараг, мүһарибәдән сонраки бешиллик планы дөрд илдә еринә етирмәк вә сосялизм дөвләтиниш игтисади вә мүдафиә гүдрәтиниш һәр васитә илә мөһкәмләндирмәк уғрунда инадла чалышыр вә Совет Иттифагының бүтүн халглары илә бирликдә инамла коммунизмә доғру ирәлиләйирләр.

М. Г. Мирбагиров

Краткая экономико-географическая характеристика НахАССР

РЕЗЮМЕ

Нахичеванская Автономная Советская Социалистическая Республика входит в состав Азербайджанской ССР. Территория, занимаемая, ныне НахАССР, до установления Советской власти, представляла собою отсталую область, находившуюся в положении угнетаемой колоннальной окраины царской России. Только после установления Советской власти, на основе ленинско-сталинской национальной политики, НахАССР получила возможность всесторонне развивать производительные силы и превратилась в цветущую Автономную Советскую Социалистическую Республику с развитой социалистической промышленностью и передовым механизированным, социалистическим сельским хозяйством. Промышленность НахАССР создана при Советской власти, получили развитие различные отрасли добывающей и обрабатывающей промышленности. Социалистическая реконструкция сельского хозяйства превратила разрозненные индивидуальные крестьянские хозяйства в крупные коллективные хозяйства, созданы все условия для обеспечения зажиточной и культурной жизни колхозников. На основе развития социалистической промышленности и сельского хозяйства достигнуты огромные результаты в области улучшения материального благосостояния и поднятия культурного уровня трудящихся республики. В годы Великой Отечественной войны трудящиеся НахАССР с честью выполнили свои патриотические обязанности перед социалистической Родиной, доказали свою преданность советскому государству, большевистской партии и товарищу Сталину.

С победоносным завершением войны рабочие, колхозники и интеллигенция НахАССР, включившись в социалистическое соревнование за досрочное выполнение послевоенной сталинской пятилетки, самоотверженно работают над укреплением экономической и оборонной мощи социалистического государства и вместе со всеми народами Советского Союза идут вперед, к коммунизму.

М. КЭЛЭНТЭРОВ

НАХЧЫВАН МССР-ИН ЭЛЕКТРИКЛӘШДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Һазырда өлкәмиздә кәндләрнн электрикләшдирилмәсн өз инкишафынын ени бир мәрһаләсини кечирмәкдәдир. Һәр ил ени-ени колхоз, совхоз, машин-трактор стансиялары вә район мәркәзләри электрик шәбәкәләринә гошулур. Бу электрик шәбәкәләринин чоху колхоз вә колхозарасы электрик стансияларындан, аз бир гисми исә, коммунал, завод вә фабрикларнн вә Электрик Назирлиининн электрик хәтләриндән вә я ярым-стансияларындан энерги алыр.

Тәкчә 1947-чи илдә ССРИ-дә кәнд электрик гурғуларынын күчү 143,6 мин киловат артмышдыр. О чүмләдән, үмуми күчү 33,5 мин киловат олаң ени су-электрик стансиялары (СЭС-ләр) тикилиб ишә салынмышдыр. Беләликлә, 1947-чи илдә кәнд электрик гурғуларынын үмуми күч артымы, мүнәрибәдән әввәлки 1940-чы илин, орта иллик күч артымындан 10 дәфә чох олмушдур.

Ингилаба гәдәр һеч бир электрик стансиясы олмаян Нахчыван өлкәсиндә инди онларча электрик стансиясы вардыр.

Һәмни стансиялар коммунал, сәнае вә кәнд тәсәррүфат типли кичик стансиялар олса да, Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасынын итисадийатында мүнүм рол ойнайыр. Әввәлләр республикада электрик стансияларына анчаг айры-айры сәнае мүәссисәләриндә раст кәлмәк мүмкүн иди. Инди исә онлара һәтта ән узаг кәндләрдә белә, раст кәлмәк олар.

Гейд әдилмәлидир ки, Нахчыван МССР колхозчулары һәлә Вәтән мүнәрибәси илләриндә колхоз су-электрик стансиялары тикилишиндә республикамызда өн сырларда кедирдиләр. Сон үч илдә 14 су-электрик стансиясы тикилиб ишә салынмышдыр. О чүмләдән Нахчыван районунун Каганович, Крупская, Киров; Ордубад районунун Молотов, Мясников, Сталин; Норашен районунун Ворошилов, М. Горки, Әзизбәйов адына колхозларында су-электрик стансиясы тикилмишдир. Бу стансияларын үмуми күчү 250 киловатдан артыгдыр. 1949-чу илдә исә 20 колхозу электрикләшдирмәк үчүн үмуми күчү 710 киловат олан электрик стансиялары тикилиб ишә салыначагдыр.

Гейд әдилмәлидир ки, кәндләри электрикләшдирмәк үчүн Нахчыван МССР-дә тикилмиш су-электрик стансияларынын чоху үчүн микросәс типли агрегатлардан истифадә олунмушдур. Белә стансияларын күчү, ахан суюн мигдары вә тәзийингдән асылы олараг 8,2 киловатдан 20,1 киловата гәдәр олур. Бу стансиялар кәндләрин индики тәләбатыны өдәйирсә дә, ләкин сосялист кәнд тәсәррүфатымызын кәләчәк инкишафы үчүн олдугча кичикдир. Белә аз күчлү стансиялар, анчаг колхозчуларын әвләрини, күчәләри вә ичтиман биһалары ишыгландыра биләр. Һалбуки

кәндләримизни электрикләшдирилмәсиндә гаршыя гоюлан әсас мәгсәд, әвләри, күчәләри вә ичтиман биһалары ишыгландырмагла бәрәбәр, колхоз тәсәррүфатында бөйүк әмәк тәләб әдән ишләри электрик энержиси илә көрмәкдир. Буна ССРИ Назирләр Советинин «1948—1950-чи илләрдә кәндләрин электрикләшдирилмәси ишини кенишләндирмәк планы һаггында» 1948-чи ил 29 май тарихли гәрарында хусуси фикир верилр.

Беләликлә яхың илләрдә колхоз вә совхозларда тәмир әмәлатханаларынын, тахыл дөйүмүнүн, тахылы тәмизләмә вә чинсләрә айырма ишинин, дәнни гурудулмасынын, суварма вә су тәһһиз ишләринин, малгара үчүн ем һазырланмасынын, инәкләрин сағылмасы, гоюнларын гырылмасы, памбығын гурудулмасы, кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын ишләниб һазырланмасы вә саир бу кими бир чох тәсәррүфат ишләринин электрикләшдирилмәси нәзәрдә тутулур.

Бүтүн бунлары нәзәрә алмагла Нахчыван МССР-дә кәндләрин тамам электрикләшдирилмәси үчүн апардығымыз әлми-тәдгигат ишләринә белә бир екун вурмаг олар:

Нахчыван МССР-ин дағлыг һиссәсиндә малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олан колхозлары там электрикләшдирмәк үчүн һәр колхозчу тәсәррүфатына—440 ватт, дүзәнликдә, памбыгылыг колхозчуларында—400 ватт, мейвәчилик колхозчуларында исә—365 ватт көтүрүлмәлидир.

Кәндләр, әсас әтибарилә, ерли энерги әһтияты әсасында электрикләшдирилмәлидир.

Нахчыван МССР ахар чайлар, күләк вә торфдан ибарәт энерги әһтиятларына маликдир.

Т о р ф — Нахчыван чайынын башланғычына яхың ерләрдә ярым гурумуш көлләрдә вардыр, ләкин сәнае әһәмиийәтинә малик дейилдир.

К ү л ә к — әсас әтибарилә Чулфада олур. Бу энержидән истифадә әтмәк үчүн һазырда Чулфа дәмир йол стансиясы янында ВД-8 типли бир күләк мүнәрикки гурүлмагдадыр.

А х а р ч а й л а р — Нахчыван МССР-дә электрик энержиси верә биләчәк 17 ахар чай вардыр. Онлар да Килян чайы, Ордубад чайы, Вәнәнд чайы, Яйчы чайы, Чәннәб чайы, Дүйлүн чайы, Нахчыван чайы, Арпа чайы, Чәһри чайы, Қотам чайы, Сираб чайы вә саирәдир.

Республикада электрикләшдирмә ишләри гәнаәтли йолларла вә әсас әтибарилә ахар чайларын һесабына апарылмалыдыр. Айдындыр ки, микросәсләр буну тамамилә тәмин әдә билмәз.

Бу мәгсәдлә колхозлар арасында орта күчлү (100-дән 1500 киловата гәдәр) стансиялар тикилмәлидир. Беләликлә, әввәлән чайын верә биләчәйи бүтүн энержидән тамам истифадә әдәрик, икинчи дә, су энерги-синдән мәһрум олан кәндләрә йүксәк кәркиһликлн электрик хәтләри васитәсилә электрик вермәклә, онларын да электрикләшдирилмәсини тәмин әтмиш оларыг.

Һесабламалар көстәрир ки, колхозлар арасында күчлү су-электрик стансиясы тикмәк үчүн һәр колхозчу тәсәррүфатына дүшән хәрч, кичик су-электрик стансияларынын тикилишинә нисбәтән хейли азалыр. Бундан башга, белә стансиялар йүксәк ихтисаслы ишчиләр тәрәфиндән идарә әдилдийиндән, стансиянын иш дөврү хейли узаныр, стансия хидмәт әдән ишчиләрин сайы артса да, стансия аваданлығынын тарихи чәһәт-дән дүәкүн ишләдилмәси нәтижәсиндә тәмир хәрчләри азалыр вә кәнд ерләринин электрик энержиси илә арасыкәһилмәдән тәһһиз әдилмәси тәмин әдилр.

Кичик колхоз электрик стансиялары, колхозлар арасында тикилән күчлү су-электрик стансияларынын энерги верә билмәйәчәйи кәндләрдә тикилмәлидир. Онларын күчү мұхтәлиф кәнд тәсәррүфат машинларына малик олан сосялист кәндинин тәләбләринә көрә сечилмәлидир.

Гейд эдилмелидир ки, Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасынын су-энержи энтиятындан истифаде этдикде район маркээлэринин электриклэшдирилмэси, кэндлэринин электриклэшдирилмэси илэ бир сырада кетмелидир. Анчаг бу йолла, район маркээлэринде вэ айры-айры сәәе очагларында электрик энержиси алмаг үчүн сәрф олуна мае яна-чага гәнаэт эдиләр вэ республиканын там электриклэшдирилмэси вах-тында баша чатдырылар.

Нәтичә

1. Тикилчәк колхоз электрик стансияларынын күчүнү мүййән этдикде, колхоз тәсәррүфатында айры-айры иш просеслэринин электриклэшдирилчәйи вэ истилик чһазларындан истифаде эдилчәйи нәзәрде тутулмалыдыр.

2. Нахчыван МССР-ин электрик энержисинә олан тәләби аңчаг ахар чайларын һесабына өдәнилмелидир.

3. Республиканын электриклэшдирилмэсиндә әсас ери колхозлар арасында тикилчәк су-электрик стансиялары, айры-айры һалларда исә кичик колхоз су-электрик стансиялары тутмалыдыр.

М. И. Калантаров

Об электрификации НахАССР

РЕЗЮМЕ

В статье дается состояние и перспективы дальнейшего развития электрификации сельского хозяйства НахАССР при сплошной электрификации республики. В статье одновременно даются нормативы потребной мощности на один колхозный двор, в зависимости от профиля колхоза (животноводческий, хлопковый и плодородный), в которых учитывается электрификация всех сельскохозяйственных процессов. Кроме того указывается, что при сплошной электрификации сельского хозяйства необходимо учесть потребности райцентров и местной промышленности.

Определив общую потребность в электроэнергии автономной республики, автор указывает, что электрификация сельского хозяйства должна основываться исключительно на гидроэнергии, которой достаточно для покрытия всех потребностей Нахичеванской АССР.

С. Г. РУСТАМОВ

ПОВЕРХНОСТНЫЕ ВОДЫ НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР

Воды на поверхности Нахичеванской АССР по территориальному и внутригодовому распределению стока отличаются большим разнообразием. Основными природными факторами, обуславливающими это разнообразие, являются физико-географические факторы, в первую очередь климатические, в частности, атмосферные осадки и температура воздуха. Эти элементы, в свою очередь, тесно связаны с рельефом территории республики.

Особенности в рельефе и климате республики отражаются на ее водных ресурсах.

Основными реками, орошающими территорию республики, являются: Восточный Арпачай, Нахичеванчай, Алинджачай, Кара-дара, Гиланчай, Дюгюнчай, Ванандчай, Айлисчай, Ордубадчай, Ганзачай, Кетамчай и Килитчай.

За исключением р. В. Арпачай, все перечисленные реки на всем своем протяжении протекают в пределах республики, беря свое начало со склонов отдельных вершин Даралагезского и Зангезурского хребтов.

В. Арпачай берет начало на территории Армянской ССР и в пределы Нахичеванской АССР вступает в Норашенском районе. Протяжение р. В. Арпачай в пределах Нахичеванской АССР составляет 35 км, из общей длины реки 126 км.

Гидрографическая сеть речных систем республики напоминает ветвящееся дерево.

Вследствие чисто орографических условий, реки республики последовательно от р. В. Арпачай к р. Килитчай изменяют не только свои морфометрические элементы, т. е. длину, площади водосбора и т. д., но и свою абсолютную водоносность.

Чем горы дальше удалены от р. Аракс, тем выпадающие в нее реки водоноснее и поэтому наиболее густая речная сеть приурочена к северо-западу (западнее р. Гиланчай), а наименее густая — к юго-востоку республики.

Все реки Нахичеванской АССР являются малыми, типично горными, со всеми свойственными им особенностями.

По характеру своего течения все реки могут быть разделены на три резко отличающихся друг от друга участка. Причем эти различия довольно ярко выражены на реках северо-западной части изучаемой территории.

На первом участке — верхнее течение — реки, формируясь из многочисленных ручейков и родников, текут обычно в высокогорной альпийской зоне.

На втором участке—среднее течение—реки из высокогорной альпийской зоны выходят в горную зону. Русла рек на всем протяжении загромождены обломочным материалом, составляющим продукт периодических селей типа каменных и грязевых потоков.

Течение рек на этом участке бурное, каскадное. Встречается много водопадов.

Реки несут в огромном количестве влекомые по дну камни. В обычные периоды вода в реках прозрачная, а в период прохождения половодья или паводка—умеренно мутная.

На третьем участке—нижнее течение,—лежащем на высоте ниже 1000 м над уровнем моря, реки из горных зон выходят в равнинную часть приараксинской долины. Падение рек здесь значительно уменьшается, течение замедляется, долины становятся довольно широкими, ящикообразными (пойменными). В приустьевой части склоны долины незаметно сливаются с рельефом окружающей равнинной местности.

Для рек юго-восточной части территории (Дюглюнчай—Килитчай) этот участок представляет конус выноса селевых протоков.

Приведенное расчленение рек на участки свидетельствует о неравномерности территориального распределения поверхностных вод. В этом расчленении первый участок представляет область питания, второй—преимущественно транзита, частично питания и потерь, и третий—транзита и потерь.

Вследствие широкого использования рек на орошение, третий участок (область транзита и потерь) большинства рек (исключение составляет р. Гиланчай) в периоде поливов бывает сухим и вода этих рек не доходит до р. Аракс. Этот участок, особенно восточнее р. Алинджачай, ощущает большой недостаток в воде, чем первые два участка. Поэтому значительная часть прилегающей к последнему участку площади остается неиспользованной, хотя наличие воды превратило бы эту площадь в цветущие поля.

Говоря о поверхностных водах Нахичеванской АССР, нельзя не отметить ее богатство озерами.

Все естественные озера республики расположены в высокогорной зоне и по происхождению озерной ванны могут быть отнесены к каровым озерам.

Основное питание озер составляют талые воды, стекающие непосредственно из окружающих гор, снега, наполняющие озерную ванну, и родниковые воды. Все естественные озера, расположенные на истоках тех или других рек, легко могут быть превращены в водоемы, регулирующие стоки рек.

Типичный горный характер рек и в большинстве случаев оголенность поверхности бассейнов и склонов долин вызывают активную эрозионную деятельность рек. В результате размыва русла, подмыва берегов и смыва поверхности бассейна, на первом участке рек преобладает снос материала, на втором совершается перенос и на третьем происходит отложение наносов.

С гидрологической точки зрения критерием, определяющим величину эрозии, может служить твердый сток рек, в частности величина и характер изменения мутности воды и плотного осадка химически растворенных в воде веществ.

В обычные периоды воды рек слабо мутные или вовсе прозрачные.

Гранулометрический состав донных отложений колеблется в пределах от 2—3 мм до размеров крупного песка.

Колебание мутности исследуемых рек не соответствует колебанию расходов воды; в лобовой части пика она больше, чем в тыловой, и наступает несколько раньше, чем пик расхода воды.

В результате эрозионных процессов происходит также качественное и количественное изменение второго составляющего твердый сток элемента—стока химически растворенных в воде веществ.

Следует отметить, что воды рек Нахичеванской АССР сильно минерализованы.

Соотношение между величинами взвешенных наносов и химически растворенных веществ различно.

Вследствие недостатка сведений по химическому составу вод делать надежные выводы для всего годового периода не представляется возможным. Однако, произведенные исследования, условия режима рек и их питание позволяют прийти к выводу, что увеличение плотного остатка по ряду рек происходит за счет питания их подземными водами, среди которых часто встречаются минеральные источники. Плотный остаток в наших условиях от половодья к межени увеличивается.

Вода, стекающая по наклону, захватывает с собой накопившуюся рыхлую продукцию поверхности водосбора и переносит ее на третий участок рек. Эти наносы, отлагаясь, создают конусы выноса рек, горловина которых приурочена к началу третьего участка, т. е. к выходу рек из горной зоны в приараксинскую равнину. Наиболее загроможденные конусы выноса имеют место на реках юго-восточной части (к востоку от р. Гиланчай) республики. Величина конусов выноса от реки Килитчай к р. В. Арпачай увеличивается и сглаживается. В соответствии с этим эрозия и аккумуляция сменяют друг друга. На реках юго-восточной части республики, где преобладают крутые склоны, эрозия обычно преобладает над аккумуляцией. Переносимые реками материалы эрозии с разрушительной силой и скоростью катятся вниз, превращаясь в типичные грязевые и, большей частью, каменные потоки.

Относительная удаленность гор от устьев рек, пологость склонов, покрытость их травяной растительностью, а также преобладание равнины на третьем участке, резко отличают северо-западные реки республики от юго-восточных. Здесь процессы эрозии и аккумуляции сменяют друг друга в различные времена года и при различных метеорологических условиях. В низовьях этих рек, где продольный уклон становится относительно малым, процесс аккумуляции является господствующим.

В результате этих процессов поверхность водосбора рек в одном случае сильно размывается, а в другом—за счет аккумуляции нарастает. Оба эти процесса отрицательно влияют на народное хозяйство республики.

Одним из основных способов борьбы с наносами, а следовательно и с эрозией, является искусственное облесение оголенных и оползневых склонов, правильная распашка и задернение склонов.

В решении этой задачи, и многих других народнохозяйственных и водохозяйственных проблем республики, изученность рек, озер и точно установленный их водный режим имеют большое значение.

Изучение рек республики началось после установления советской власти в Нахичеванской АССР, когда возник вопрос о широком использовании земельных фондов республики.

Первые стационарные гидрологические наблюдения начались на

р. Нахичеванчай у сел. Карабаба 18 октября 1926 года. По объему произведенных наблюдений и их качеству они недостаточны.

К стационарному гидрологическому изучению озер еще не приступлено. Однако потребность народного хозяйства в разрешении вопроса водообеспечения республики требует принятия срочных мер к их изучению.

В целях ускорения изучения водных ресурсов республики и их использования, Институтом географии Академии наук Азербайджанской ССР в 1948 году была проведена специальная географическая экспедиция, которая будет продолжена и в 1949 году.

Основными элементами водного режима рек являются уровни и расходы воды.

Уровненный режим не полностью отображает водность рек. Этому способствует наличие в руслах явлений деформации, вызывающих блуждание рек по дну долин, разветвление их на рукава, размывы и намывы каменистых русел и т. д.

Следовательно, решающее значение в установлении водного режима принадлежит расходу воды.

По характеру водного режима все реки Нахичеванской АССР могут быть отнесены к группе рек с режимом половодья, т. е. продолжительным периодом стояния высоких вод.

Питание рек смешанное. Оно происходит главным образом за счет талых, грунтовых и дождевых вод.

Потребность в воде всех отраслей народного хозяйства Нахичеванской АССР выдвигает в качестве первоочередной задачи изучение водоносности рек республики.

Недостаточная гидрологическая изученность рек республики, чрезвычайно сложное и изменчивое распределение по территории поверхностного стока сильно затрудняет решение многих водохозяйственных задач и нередко является причиной крупных просчетов. Имеющиеся гидрометрические материалы стационарных наблюдений не дают возможности правильно вывести нормы годового стока, являющегося основным показателем водности рек. Поэтому для уточнения этих материалов экспедицией Института географии Академии наук Азерб. ССР в 1948 году были специально измерены расходы воды на наиболее характерных участках рек.

Собранные экспедицией данные и комплексная обработка имеющихся стационарных материалов позволяет сделать вывод, что формирование речного стока на территории Нахичеванской АССР находится главным образом в зависимости от климатических факторов, в первую очередь атмосферных осадков и температуры воздуха. Нами установлено наличие надежной связи между стоком и атмосферными осадками, выпадающими на водосборах рек, что подтверждает отмеченное выше положение.

По сравнению с другими районами Азербайджанской ССР Нахичеванская АССР является маловодным районом. Но несмотря на это, при умелом и рациональном использовании, водные запасы рек могут полностью удовлетворить все народнохозяйственные нужды, главным образом орошение полей.

В борьбе за высокий урожай сельскохозяйственных культур орошение и правильное использование водных ресурсов приобретают важнейшее значение. Но используемые ныне водные ресурсы не обеспечивают орошение полей.

Следовательно, необходимы такие меры, которые кардинально разрешили бы вопросы водообеспечения республики.

Наиболее эффективной мерой следует считать регулирование поверхностного стока путем удержания запаса влаги в бассейне за счет зимних осадков и вод половодья. Эта проблема осуществима путем создания водоемов-озер в верховьях рек и вне русел. Подходящие места для строительства их имеются.

Вторым мероприятием для увеличения водности рек может явиться переброска воды из одной речной системы в другую.

На основе собранного экспедицией материала можно рекомендовать для водообеспечения республики следующие мероприятия.

1. Систематически использовать канал Зувар-архи для переброски части воды из бассейна р. Мегричай в р. Ордубадчай.

Эксплуатация канала Зувар-архи в течение июля—сентября 1948 г. полностью обеспечила водой гор. Ордубад и прилегающие к р. Ордубадчай селения.

2. Отремонтировать шлюз и поднять уровень оз. Канлыгель (бассейн р. Нахичеванчай) на 2—3 м. Запасы влаги в снеговом покрове и возможность увеличения объема воды в озере имеются. В настоящее время в течение мая—июня большое количество воды из оз. Канлыгель переливается через водоспуск.

3. Укрепить дно и берег искусственного водоема Дадагель (Ордубадский район) и поднять его уровень для приема вод половодья р. Дюглюнчай.

4. После предварительных специальных изысканий осуществить мероприятия по использованию вод озер Гейгель (в верховье р. Ванандчай, на водоразделе с бассейном р. Мегричай), Салавардыгель (бассейн р. Нахичеванчай) и Казангель (Ордубадский район).

5. Строить отдельные внеусловные водоемы на втором и третьем участках рек по типу существующих искусственных водоемов (Азнабиртгель, Киврахгель, Хокгель, Карабагларгель, Ахурагель и др.); строительство их необходимо главным образом в Норашенском, Джульфинском и Нахичеванском районах.

6. Создать отдельные мелкие водоемы по типу построенного у сел. Килит (Ордубадский район) объемом 300—400 м³; они должны периодически пополняться и опорожняться в периоды поливов за счет вод реки и родников.

Перечисленные мероприятия безусловно не охватывают все возможности республики и служат в качестве первой рекомендации, могущей быть осуществленной в ближайшее время.

В настоящее время в республике уже построено 13 водоемов. С увеличением количества таких водоемов острая потребность в воде в период интенсивных орошений отпадет. По окончании строительства водоема Батабатгель также даст достаточное количество воды для орошения полей Нахичеванского и Шахбузского районов.

Гидротехническое регулирование стока рек Нахичеванской АССР весьма благоприятно скажется на общем подеме урожайности сельскохозяйственных культур республики.

С. Н. Рүстәмөв

Нахчыван МССР-ин сәтһ сулары

ХҮЛАСӘ

Нахчыван МССР-ин иҗлим вә рел'еф хусусийәти, онун сәтһ суларына бөйүк тә'сир әдир. Чайларын вә булагларын сую хейли артыб-азалыр. Буун эсас физики-чографи сәбәби—иҗлим, яғынты вә хусусән, һаванын истилийидир.

Бә'зи дағ зирвәләри узун мүддәт әрзиндә гарла өртүлү олур. Бә'зи илләрдә гар тамамилә әрийә билмәйиб бир илдән дикәр илә кечир вә чайын су әһтиятынын артмасына сәбәб олур.

Республиканын чайлары типик дағ чайы олмага, эрозия фәалийәтләри бөйүкдүр. Гидроложик чәһәтдән эрозия фәалийәтинин чайларын чөкүнтү ахымы, хусусән суюн лил олмасы вә суда һәлл олмуш маддәләрин сүлб галыгы көстәрир.

Бүтүн ил дахилиндә апрел—май айларында суюн даһа чох лилләндиин нәзәрә чарпыр. Илин башга айларында лилләмә чох аз дәйишир. Бә'зи, пайыз айларында (сентябр—октябрь) лилләмәнин енидән артдыгы мүшәһидә әдилір. Лакин бу, яздакына һисбәтән зәиф олур. Умумийәтлә иллик чөкүнтүнүн чох һиссәси яғынтылар дөврүнә дүшүр. Бу дөврдә чайларын апардыгы чөкүнтүнүн һәчми, иллик чөкүнтүнүн 60%-дән артыг бир һиссәсини тәшкил әлир.

Республикада эрозиянын белә шиддәтли олмасына сәбәб, әразинин чох һиссәсинин мөшәһидә олмасы, чәмәнлийин зәиф инкишаф әтмәси, иҗлимин континентал олмасы вә орографик хусусийәтләрдир.

Чайларын вә сәтһ ахымынын төрәтдийн эрозия нәтичәсиндә, сүлб ахымы тәшкил әдән икинчи үнсүр, йә'ни кимйәви һәлл олмуш маддәләрин миғдары да дәйишир.

Нахчыван МССР-ин чай суларында хейли минераллашма мүшәһидә әдилір.

Умумийәтлә, апардығымыз тәдгигат көстәрир ки, сүлб галыг, чайлара ахыб төкүлән судан асылы олараг дәйишир вә чай дашгынын даң аз су дөврүнә төрәф артыр. Бу да, һәммин дөврдә чая ахыб төкүлән суюн, әсасән, ералты сулардан ибарәт олдуғуну көстәрир.

Эрозия илә мүбаризәдә, һабелә, халг тәсәррүфатынын вә су тәсәррүфатынын бир сыра мәсәләләринин һәллиндә, чайларын сулулуғу вә онларын су әһтиятынын дүзкүн мүәййән әдилмәси мүһүм ертутур.

Нахчыван МССР-ин чайларыны, су режимләринин хусусийәтинә көрә, гар әримәсиндән дашғын әмәлә кәлән чайлар групуна дахил әтмәк олар.

Чайларын сую гар әримәсиндән, ералты сулардан вә яғыш суларындан әмәлә кәлир.

Гидрографлар көстәрдийинә көрә, чайларда иллик су ахымынын әсас һиссәси апрел—июн айларына, аз һиссәси исә, сую даһа чох әһтияч һиссә әдилән июл—сентябр айларына дүшүр.

Чай һөвзәләринин әсас су әһтиятыны, илин союг айларында (I—III вә X—XII) дағлара гар һалында дүшән яғынты тәшкил әдир. Бу әһтияч, чайлардан ахан суюн иллик һәчминин 60%-дән артыгдыр. Лакин су әһтияты низама салынмадыгы үчүн, апрел—июл айларында лазыми нәтичә вермәдән ахыб гуртарыр вә гызғын суварма дөврүндә сую бөйүк әһтияч төрәдир.

Нахчыван МССР аз сулу олса да, иллик су әһтияты лазымынча гайдада салынса вә ондан сәмәрәли истифадә әдилсә, өлкәнин сую олан әһтиячыны тамамилә өдәйә биләр.

Мәгаләдә 1-чи чәдвәлдә бу әһтиятын мүхтәлиф чайларда бүтүн ил әрзиндә фәизлә бөлүнмәси көстәрилмишдир.

Республиканын су әһтиятындан сәмәрәли истифадә әтмәк үчүн әсас тәдбирләрдән бири, гар суюну сахлаяраг ахымы гайдая салмаг вә ону истәнилән вахтда чайлара вә суварма архларына бурахмагдыр. Чайларын суюну артырмаға көмәк әдән башга бир тәдбир исә, сую истифадәсиз галан чайларын һөвзәсиндәки сую дикәр чайлара кечир-мәкдир.

Л. И. ПРИЛИПКО

АССОРТИМЕНТ ДРЕВЕСНЫХ И КУСТАРНИКОВЫХ ПОРОД ДЛЯ СОЗДАНИЯ ПОЛЕЗАЩИТНЫХ ЛЕСНЫХ ПОЛОС В НАХАССР

После исторического постановления Совета Министров СССР и Центрального Комитета ВКП(б) „О плане полезащитных лесонасаждений, внедрения травопольных севооборотов, строительства прудов и водоемов для обеспечения высоких и устойчивых урожаев в степных и лесостепных районах Европейской части СССР“ (от 20/X. 1948 г.) лесомелиоративные работы в лесостепных и степных районах Союза ССР развернулись в грандиозных масштабах. В этих зонах силами колхозов, совхозов, лесхозов производятся посадки полезащитных полос, собираются семена, подготавливается посадочный материал, почва, создаются питомники древесных и кустарниковых пород, предназначенных для последующей высадки в защитных полосах. Повсюду проводятся мероприятия по внедрению травопольной системы Вильямса-Докучаева, одним из составных элементов которой является создание полезащитных полос.

Все эти мероприятия направлены на борьбу с засухой, на обеспечение высоких и устойчивых урожаев в социалистическом сельском хозяйстве.

Относительно огромного положительного значения полезащитных полос акад. В. Р. Вильямс еще в 1938 году писал: „Дальнейший подъем сельскохозяйственного производства в степных районах Союза немыслим, во-первых, без широкого внедрения в сельскохозяйственное производство лесных полос и, во-вторых, без внедрения на межполосных пространствах травопольной системы земледелия, составным элементом которой являются лесные полосы“ (5).

В Азерб. ССР, в некоторых областях которой (Кура-Араксинская низменность, Приараксинская равнина Нах.АССР, прикаспийские районы) имеют место суховеи и суховейные погоды, нередко оказывающие губительное влияние на урожаи сельскохозяйственных культур — на устройство полезащитных полос обращено большое внимание.

По данным климатолога Э. М. Шихлинского, в Нах. АССР среднее число дней с суховеями и суховейными погодами в году колеблется в значительных пределах, и по сравнению с другими районами Азерб. ССР это число является наибольшим. В связи с этим, мероприятия по устройству полезащитных полос в НахАССР и, в первую очередь, в районах Приараксинской низменности приобретают особо важное значение.

Огромное значение полезащитного полосного лесоразведения в засушливых районах обуславливается быстрым наступлением поло-

жительного и ощутимого для хозяйства влияния полос на урожайность сельскохозяйственных культур и, кроме того, быстрой окупаемостью произведенных на лесоразведение затрат.

В условиях НахАССР, где наблюдаются частые смывы почвы и селевые выносы с прилегающих к низменности горных склонов, лесоразведение имеет также большое противоэрозийное значение.

Следует отметить, что положительное влияние на урожай оказывают не только зрелые лесные полосы, но и влияние молодых 4—5-летних полос уже заметно сказывается на урожаях.

Так, в Чкаловской области, в Бузулукском районе в колхозе „Первая пятилетка“ были проведены следующие наблюдения (4): в 1938 году на расстоянии до 50 м от опушки семи-пятилетних полос было собрано в среднем 8,83 ц зерна с 1 га, на расстоянии 50—100 м — 8,7 ц и вне влияния полос — 6,1—7,1 ц.

В 1939 году те же полосы, имеющие ширину 18 м, дали урожай мягкой пшеницы на расстоянии до 50 м от опушки по 12 ц с га, на расстоянии 51—100 м — 11 ц, на расстоянии 100—150 м — 9,25 ц и на расстоянии 150—200 м — 5,5 ц.

Подобные факты отмечались также в колхозах Куйбышевской, Ростовской и Воронежской областей.

С ростом деревьев защитная роль полезащитных полос повышается. Зрелые полезащитные полосы не только значительно повышают и обеспечивают устойчивость урожаев зерновых, огородных растений и особенно трав, но и способствуют улучшению качества сельскохозяйственной продукции.

Под защитой лесных полос травопольная система и улучшенная агротехника дают наибольшую эффективность. Вместе с тем, полезащитные лесные полосы являются дополнительным источником плодов, ягод, технического сырья и древесины, а также улучшают бытовые условия населения, оздоравливают и украшают местность.

Создание специальных полезащитных полос в НахАССР дело пока еще новое, и опыт в этом отношении почти отсутствует. Однако у населения республики имеется богатейший и долголетний опыт разведения садов-оазисов в условиях сурового климата, а также опыт по выращиванию древесных, преимущественно тополевых, насаждений и обсадке оросительных каналов деревьями. Особенно замечательны достижения в области разведения древесных пород в колхозах Норашенского района. Опыт этих колхозов, и всего населения республики, с успехом может быть использован в деле устройства полезащитных полос.

Успех в создании полезащитных полос во многом зависит от правильного подбора древесных и кустарниковых пород, которые, прежде всего, должны соответствовать местным почвенно-климатическим условиям. Главные породы, которые будут составлять основу полезащитной лесной полосы, должны подбираться из числа достаточно долговечных, быстрорастущих, засухоустойчивых, холодоустойчивых и ветроустойчивых пород, которые вырастают высокими деревьями, образуют хорошую густую крону и, кроме того, способны возобновляться порослью.

Сопутствующие (и подгонные) породы могут быть подобраны из числа достаточно теневыносливых пород, способных образовать крону, затеняющую почву.

Из кустарников следует подбирать породы, хорошо защищающие почву от задернения и легко возобновляющиеся порослью, но при этом не слишком иссушающие почву. Не следует привлекать в

полезащитные полосы, особенно для опушечных (краевых) рядов, кустарники, образующие длинные боковые корни. Не должны включаться в полосы также такие породы, которые способны своим самосевом или корневыми отпрысками сильно засорять культурные поля. В составе полезащитных полос не должно быть пород, на которых развиваются фитопатологические заболевания, переходящие затем на культурные растения, или если на них находят приют и корм вредные для культурных растений насекомые.

При подборе пород соблюдение всех отмеченных условий необходимо в целях обеспечения наиболее эффективной защитной „работы“ лесных полос.

Основное назначение полезащитных полос — борьба с засухой и суховеями и, следовательно, за устойчивые и высокие урожаи. Исходя из этой главной цели и подбираются наиболее подходящие породы. Однако при подборе пород принимается во внимание и хозяйственная ценность пород и допускается включение плодовых, ягодных и технических растений, пригодных в то же время для защитной роли. Включением хозяйственно-полезных пород в состав полезащитных полос еще более повышается их рентабельность и сокращаются расходы на устройство и уход за ними.

Естественно, что в НахАССР, где специальных зрелых полезащитных лесных полос пока еще нет, окончательный, наиболее правильный подбор пород, а также установление типов полос и схем их смешений, будет возможно по истечении некоторого времени, когда на практике будут испытаны рентабельность и защитное действие различных пород и их сочетаний.

Тем не менее и теперь могут и должны быть рекомендованы породы, применение которых облегчит начальный этап работ по полосному лесоразведению и, если полностью не устранил, то в значительной степени уменьшит возможные ошибки в этом большом и важном деле.

В этих целях, на основании накопившихся материалов в Институте ботаники им. акад. В. Л. Комарова Академии наук Азерб. ССР, личных исследований сотрудников и литературных данных составлены списки наиболее перспективных пород для устройства полезащитных полос. Ассортимент разработан как для хлопковых районов Кура-Араксинской низменности (2), так и для Нах. АССР.

В частности, для приараксинской равнины НахАССР (низменные части Норашенского, Нахичеванского, Джульфинского, Ордубадского районов) рекомендуются следующие породы.

В качестве главных пород: платан, орех грецкий, ясень согдийский, карагач, тополь (разные виды), гледичия.

Сопутствующие: лох узколистный, сосна эльдарская, тополь-туранга (тополь закавказский), мелія, софора японская, маклюра, кипарис горизонтальный, каркас, кевовое дерево, айлант.

Из плодово-ягодных могут быть использованы в составе полезащитных полос: абрикос, шелковица, гранат, миндаль, унаби.

Из кустарников: шиповник, дрок испанский, ирга, бирючина, скумпия, сумах, тамарикс (юлгун), туя (биота) восточная, цезальпиния, витекс, кизильник.

Для создания полезащитных полос в горной части НахАССР, в частности, на предгорьях и в нижнем горном поясе, могут быть использованы дуб араксинский, ясень согдийский, карагач, тополь (тополь закавказский и другие), груша иволистная, лох узколистный,

каркас, сосна эльдарская, кевовое дерево. Из плодово-ягодных: абрикос, шелковица, алыча, миндаль, вишня, унаби, сливы и др.; из кустарниковых: шиповник, скумпия, кизильник, ирга, жимолость.

Большинство перечисленных пород издавна разводится в садах, на приусадебных участках колхозников НахАССР и являются породами, вполне приспособившимися к местным условиям, нормально плодоносят и, в то же время, по своим свойствам пригодны для полезащитных полос. Некоторые из них (например, тополь-туранга, тополь закавказский, дуб араксинский, груша иволистная, шиповник разных видов, тамарикс, кизильник, жимолость, каркас, кевовое дерево) дико растут на склонах холмов и гор в пределах НахАССР и в соседнем Мегринском районе. Семена, черенки большей части указанных пород могут быть заготовлены в садах, на приусадебных участках колхозов республики, а также среди диких зарослей. Тополь-туранга в значительных количествах дико растет по долине р. Алинджа, в окр. гор. Ордубада и в других местах. Дуб араксинский более распространен в нижнем горном поясе соседнего Мегринского района, откуда и могут быть получены его жолуди.

Для лесных полос на участках среднего горного пояса источником материала могут служить сохранившиеся пятна леса в окр. сел. Биченак Шахбузского района, в которых особого внимания заслуживают засухоустойчивый дуб восточный, ясень и клен иберийский.

В настоящей статье затронут вопрос об ассортименте пород для полезащитных полос. Другие вопросы, связанные с полосным разведением, как-то: конструкция полос, размещение полос, ширина полос, типы полос, лесокультурная агротехника, закладка питомников и другие, предполагается осветить в специальных статьях.

Здесь лишь отметим, что эти вопросы подвергались обсуждению в секции по полезащитным полосам, организованной при Министерстве лесного хозяйства Азерб. ССР и по ним приняты определенные решения. Для НахАССР, как и для большинства районов Азерб. ССР, наиболее отличающихся суховеями и суховеистой погодой, наиболее рациональной конструкцией лесных полос признана ажурная, равномерно по всему профилю ветропроницаемая (ветропроницаемость — не выше 20%), тип насаждений — древесно-кустарниковый, т. е. состоящий из сочетания древесных и кустарниковых пород.

Для Нахичеванской прикаспийской равнины ученым лесоводом Н. А. Юрре рекомендуются для испытания в качестве основных типов смешения такие, как орехово-ясеновый, карагачево-маклюрный, гледичиево-лоховый, кипарисно-сосновый, тополево-ясеновый. Семирядный орехово-ясеновый тип предлагается им в следующем порядке:

- 1 ряд: абрикос—ирга—ирга—ирга—ирга;
- 2, 4 и 6 ряды: ясень согдийский—орех грецкий;
- 3 и 5 ряды: орех грецкий—скумпия;
- 7 ряд: абрикос—ирга—ирга—ирга.

По этому же принципу Н. А. Юрре построил и другие типы смешения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Прилипко Л. И.—Растительные отношения в Нахичеванской АССР. Труды Бот. ин-та Азерб. фил. АН СССР, т. VII, 1939.
2. Прилипко Л. И., Кадиров Г. М. и Алиев А. Г.—Ассортимент древесных и кустарниковых пород для устройства полезащитных лесных полос в хлопковых районах Азерб. ССР. Изв. АН Азерб. ССР, № 6, 1948.

3. Прилипко Л. И. и Кадыров Г. М.—Размещение декоративных деревьев и кустарников в пределах Азербайджана. „Изв. АН Азерб. ССР“, № 9, 1947.
 4. Д-р с.-х. наук, проф. Сус Н. И.—Защитное лесоразведение. М.—Л., 1948.
 5. Акад. Вильямс В. Р.—Лес на службе урожая. „Известия“, № 246 от 21/VII 1939 г. (цитировано по Н. И. Сус—Защитное лесоразведение, см. 4).

Л. И. Прилипко

Нахчыван МССР-дә тарла горуян мешә золаглары үчүн ағач вә кол нөвләри

ХУЛАСӘ

„ССРИ-нин Европа һиссәсинин степ вә мешә-степ районларында йүксәк вә давамлы мәһсул әлдә әдилмәсини тәмин этмәк үчүн тарла горуян мешәликләр салмаг, нөвбәли оттарлалы әкин системини тәтбиғ этмәк, көл вә су амбарлары тикмәк планы һагғында“ ССР Иттифагы Назирләр Советинин вә УИК(б) ПМК-нин җәрәрилә әлағадар, олараг, „Азәрбайҗанын кәнд партия вә совет тәшкилатларынын вәзифәләри һагғында“ Азәрбайҗан ССР Назирләр Советинин вә Азәрбайҗан К(б)П МК-нин хусуси җәрарында кәнд партия вә совет тәшкилатларынын җаршысына бир сыра мүнүм вәзифәләр гоюлур вә Азәрбайҗан ССР-дә мешә золаглары салмаг үчүн чидди тәдбирләр көрүлмәси нәзәрдә тутулур.

Гураг районларда тарла горуян мешә золаглары салынмасы әкинләрин мәһсулдарлығыны хейли артырдығындан, кәнд тәсәррүфатынын йүксәлишини тәмин этмәк үчүн чох мүнүмдүр. Гейд әдилмәлидир ил, мешә салмаг үчүн чәкилән хәрчләр аз бир заманда өзүнү чыхарыр.

Нахчыван МССР-дә дағ ямачларындан ахан селләр тез-тез торпағын үст мүнбит тәбәғәсини өзү илә ююб чайлара төкдүйүндән, мешә салмағын бурада эрозия җаршы мүбаризә үчүн дә бөйүк әһәмијәти вардыр.

Тарла горуян мешә золаглары ярадылмасы ишинин мүвәфғәгийәти, һәммин золагларда әкиләчәк ағач вә кол нөвләринин дүзкүн сечилмәсиндән чох асылдыр. Мешә золагларында әкиләчәк ағач вә кол нөвләри, һәр шейдән әввәл, ерли торпаг вә иглим шәраитинә уйғушлашмыш олмалыдыр.

Тарла горуян золаглар әсасән, гураглыға җаршы мүбаризә апармаг үчүндүр. Демәли тарла горуян мешәләри йүксәк вә давамлы мәһсул уғрунда мүбаризә апармаг демәкдир. Буна көрә дә һәммин мешә золагларында әкиләчәк ағач вә колларын нөвү бу әсас мәгсәди тәмин этмәлидир. Бундан башға һәммин ағач нөвләринин тәсәррүфат әһәмијәти дә нәзәрә алынмалы вә онларын җисмән мейвә ағачы, киләмәйвә колу вә техники битки олмасына чалышылмалыдыр.

Азәрбайҗан ССР Элмләр Академиясынын В. Л. Комаров адына Нәбатат институтунда әлдә әдилмиш материалара, институтун әмәкдашлары тәрәфиндән апарылан тәдгигата вә әдәбийятда олан мәлумата әсасән, Нахчыван МССР-нин Аразыны дүзәнлийиндә салыначаг мешә золаглары үчүн ашағыдаки ағач вә кол нөвләри төвсийә олуна биләр:

Әсас нөвләр: чинар, фындыг, көйрүш, гараағач, гәләмә (мүхтәлиф нөвләри), гледичия.

Әла вә нөвләр: дарярпаг зейтун, әлдар шамы, турангагәләмә

Загафғазия гәләмәси), мелия, япон сфорасы, маклюра, үфүги сәрвағачы, каркас, кевови ағачы, айлант.

Мейвә ағачы вә киләмәйвә колларындан бунлар әкилә биләр: әрик, тут, нар, бадам, иннаб.

Коллардан: бөйүрткан, испан дроку, әзкил, хина ағачы, скумпия, сумах, юлгун, шәрг туясы (биота) сезалпиния, витекс, зоғал.

Нахчыван МССР-нин дағ этәйи вә ашағы дағлыг районларында тарла горуян мешә золагларында Араз палыды (Нахчыван МССР-нин чәнубунда чүчәрир вә Эрмәнистан ССР-нин Мығры районунда күлли мигдарда вардыр) әкилә биләр. Орта дағ ғуршағы саһәләриндә, Бичәнәк мешәлийиндә битән шәрг палыды, көйрүш вә иберия исфәндалы әкмәк олар.

Адлары чәкилән ағач вә кол нөвләринин чоху Нахчыван МССР-нин бағларында вә колхоз тарлаларында чохдан бәридир ки, әкилир вә я дағ ямачларында вә дәрәләрдә чыр һалда битир. Бу чинсләрин тохуму, тинкәси вә чубуғу республикада тәдарүк олуна биләр.

Мешә золаглары салынмасына даир башға мәсәләләр (золагларын гурулушу, золаглар үчүн ер сечилмәси, эни, тип, агротехникасы, шитиллик салынмасы вә саирә) һагғында башға бир мәғалә дә язылачагдыр.

А. Я. РЗАДАЭ

НАХЧЫВАН МУХТАР СОВЕТ СОСЯЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИТКИ ЭНТИЯТЫНА ДАИР

Кичик Гафгаз силсилэсинин чэнуб-гэрб һиссәси, йә'ни-Нахчыван-МССР-ин әразисн өз физики-чографи шәрантилә әлагәдар олараг ССРИ-ни бир чох районларындан фәргләнән орижинал флорая вә битки өртүйүнә маликдир. Сон ийирми илдә нәбатата анд апарылан әлми-тәдгигат ишләри бир чох алимләрин бу өлкә илә даһа артыг марагланмасына сәбәб олмушдур. Азербайчан ССР Элмләр Академиясынын Нәбатат Институту тәрәфиндән сон заманлар бурая көндәрмиш әлми һей'әтләр бурада һәлә дә кәшф олунмамыш бир чох ени битки нөвләринин яйылдығыны үзә чыхармышдыр. Бурасыны гейд әтмәк кифайәтдир ки, бу кичик өлкәнин флорасынын тәхминән 10%-и эндемик биткиләр олуб, дүнянын башга ерләриндә һәләлик кәшф олунмамышдыр.

Нахчыван МССР флорасы Гафгаз флорасынын тәхминән 20%-ни, Азербайчан флорасынын исә 28%-ни әһатә әдәрәк, һәр ики флоранын хусусийәтләрини артырыр вә нөв мұхтәлифлийини зәнкииләшдирир. Нахчыван МССР-ни тәбии тарихи шәрантилә әлагәдар олан һәмни битки зәнкиилийи һәлә лазымынча истифадә олунмаһи бир тәбии сәрвәтдир. Ону өйрәниб халг тәсәррүфатынын инкишафында истифадә әтмәк гаршыда дуран нөвбәти вәзифәләрдәндир.

Индийә гәдәр апарылан тәдгигат Нахчыван МССР-дә 1148 нөв битки олдуғу, онларын өзүнә мәхсус чох мүрәккәб фитосенотлар әмәлә кәтирдийини вә бу фитосенотларын ерин дәннз сәтһинә көрә йүксәк-лийиндән асылы олараг мүййән ганунийәт үзрә яйылдығыны вә и. а. кәстәрир. Инди әсас иш, бу флоранын тәркибиндә олан мә'лум файдалы биткиләри халг тәсәррүфатынын истифадәсинә вермәк вә һәлә өйрәнилмәмиш биткиләр үзрә әлм-тәдгигат апармагдыр. Мәһз бу мәгсәдлә дә Нахчыван МССР-ни эфир яғлы, алколондли, каучуклу, һабелә ем әһәмийәти олан биткиләри өйрәнилмиш вә илк мүсбәт нәтичәләр әлдә әдилмишдир. Мәсәлән бу өлкәдә кәшф олунмуш ени эфир яғлы битки—дағ кешиниш (*Caropodium platycarpum*) ССРИ-нин бүтүн мүнәсиб районларында әкилмәйә башланмышдыр.

Нахчыван МССР флорасынын файдалы биткиләринә чох әһәмийәт верилмәсинин әсас сәбәбләри: 1) бу флорада аз тапылан бир чох нөвләр олмасы вә 2) битки нөвләриндән чохунун гураглыға давамлы олмасыдыр. Бу да һәмни биткиләри ССРИ-нин гураг районларында суварылмадан әкмәйә имкан верир. Өлкәдә битән 1148 нөвдән 814-ү гураглыға давамлы биткиләр сырасына анддир.

Нахчыван МССР-дә Аразчайы дүзәнлийиндән дағлара тәрәф галхдыг-

ча 1100 метрә гәдәр һүндүрлүкләрдә йовшанлыглар вә шоран севән гало-фит битки сенотлары яйылыр (мәсәлән, Бөйүкдүздә). Бундан юхарыда 1500 м һүндүрлүгә гәдәр фриганонд битки өртүйү яйылмышдыр. Бу-рада ән чох дағ гураг биткиләринин ачыг сенотлары инкишаф әтмиш-дир. Онларын да әскәрийәти эфир яғлы, алколондли, ашы маддәси олан нөвләрдир. Даһа юхары галхдыгда, 1900 м-ә гәдәр һүндүрлүк-ләрдә бир чох ксерофит коллары вә я кичик ағачларла бәрәбәр, чәмәнлә бозгыр арасында кечид тәшкил әдән битки өртүкләри типн, бә'зи ерләрдә исә, һәтта мешә саһәләри дә (мәсәлән, Бичәнәк тәрәф-дә) раст кәлир.

Нахчыван МССР иглимнин чох гураг олмасы, һәтта дағларын йүк-сәк ерләриндә өзүнү кәстәрдийиндән, 2400 м-ә гәдәр һүндүрлүкләрдә белә чәмән-бозгыр кечид типләри вә ялыз бә'зи ерләрдә субалп чәмән элементләри яйыла биләр. Бундан юхары алп йүксәкликләринә доғру галхдыгча, йүксәк дағ бозгыр битки өртүйү типләри, бә'зи ерләрдә исә һәгиги алп чәмәнләри көрүнмәйә башлайыр. Беләликлә Нахчыван МССР-ин әсас саһәсини дағ бозгырлары, дағ чәмәнләри, фриганонд битки өртүйү типләри тутур. Бунлар да өлкәдә малдарлығын әсас ем базасыны тәшкил әдир.

Өлкәнин битки әнтиятындан данышыркән бу мәсәләйә даһа чох фикир верилмәлидир. Лакин Йәһя Исаевин мәгаләсиндә бу хусусда айрыча бәһс әдилдийиндән бурада онун үзәриндә даянмаячайыг. Фри-ганонд битки өртүйүндә яйылмыш зәнкин эфир яғлы биткиләр һаг-гында да И. һачыевин мәгаләсиндә мә'лумат верилир. Бунлардан башга Нахчыван МССР-дә дәрман әһәмийәти олан, алколондли, зәһәр-ли ейинти үчүн ярарлы, арычылыг үчүн бөйүк әһәмийәти олан, вита-минли, гәтранлы, китрәли, содалы вә паташлы, боя сәнаеиндә ишлә-нән, ашы маддәләрилә зәнкин олан, тохучулуг вә кағыз сәнаеиндә ишләнә билән, каучуклу вә әлчә дә яшыллашдырма ишләринә ла-зым олан бәзәк биткиләри вә с. чох яйылмышдыр.

Бу биткиләрин әтрафлы өйрәнилиб истифадәйә верилмәсинә Азәр-байчан ССР Элмләр Академиясынын Нахчыван базасы бөйүк көмәк әдә биләр. Гаршымызда дуран илк вәзифә, бу биткиләрдән истифадә әдилмәси саһәсиндә халг тәчрүбәсини топлайыб, онлары әлми чәһәтдән йохламагдыр.

Бу кичик мәгаләдә Нахчыван МССР-дә битән бүтүн файдалы битки-ләри әһатә әтмәк гейри-мүмкүндүр. Она көрә дә айнаг әсас группар үзә-риндә даяначаийыг.

Мүасир тәбабәтдә ябаны дәрман биткиләринин бир чоху көркәмли рол ойнайыр. Онларын бә'зисн әкилир вә әйни заманда чөлләрдән, чә-мәнләрдән, тәдарүк олунуб әчзачылыг вә кимя сәнаеиндә бир гиймәтли хаммал кими ишләдилир. Нахчыван МССР-дә йүзә яхын дәрман биткиси яйылмышдыр. Онларын бир чохунун әнтияты, сәнае үчүн тәдарүк әдил-мәсинә имкан верир. Бурада тиббдә чох ишләнән бадам *Amygdalus com-
munis*, кләнәар *Cerasus vulgaris* (мейвәси), ени таннин мәнбән олан сумаг *Rhus coriaria* (ярпаг вә мейвәләри), бәдәндә ган тәзийинин ар-тырмаг вә ел хәстәлийини мүаличә әтмәк үчүн ачылыг биткиси *Ephedra
procera*, *E. distachya* (ерүстү органы), яра сағалтмаг вә кумарин ал-маг үчүн лазым олан хәшәмбүл *Melilotus officinalis* (чичәкләри), мә'дә ширәсинин ифразатыны чохалтмаг үчүн лопатикан оту *Cnicus
benedictus*, гарагыныг оту *Origanum vulgare*, касны оту *Cichorium
intybus*, зәнчир оту *Taraxacum officinale*, витамин "С" вә "А" илә зәнкин олан качиткан *Urtica dioica* (ярпаглары), итбурну *Rosa sp. (div.)* (мейвәләри), йолоту *Polygonum aviculare*, чай тиканы *Hippophaea rham-
noides* (мейвәләри), тәнәффүс чһазы вә мә'дә-бағырсаг хәстәликлә-

риндэ ишлэнэн сэллэб *Orchis*, *cygna dentata*, *Platanthera*, *Anacamptis* (көк юмрулары), күлхэтми *Alliaria officinalis* (көкү), сакитлэндиричи дэрман оларар мухтэллф нишикоту нөллэри *Valeriana officinalis*, *V. sislmbretfolia*, *V. lilifolia* (көкү) вэ саирэ чох яйылмышдыр.

Нахчыван дагларында чох рагт кэлэн мэншур көклик оту *Thymus kotschyanus* (ерүсү органы) дөш чайы назырламаг, көй өскүрэк дэрманына гарышдырмаг вэ эфир ягы сэнаси үчүн чохлу мигдарда лазымдыр. Халг арасында мэдэ хэстэликлэриндэ ишлэдилир. Нахчыван МССР-дэ нэр ил йүз тоиларла гүрү көклик оту тэдэрүк олунараг республикамызын тэлэбатыны тамамилэ өдэмэклэ, башга республика- лара да көндэрилэ билэр.

Бүтүн орта даг гурнагында яйылмыш кэвэлэр (*Astragalus eri- nasensis*) көндэсинэ вэ көк бойнуна нурулан ярадан ширэ ахы- дыр. Бу ширэ навада бэркибэрэк мэншур китрэ верир ки, бу да табэ- бэтдэ һэбб гайырмаг үчүн, һабелэ тохучу сэнасиндэ вэ дикэр сэнасе сэллэлэриндэ гиймэтли янышган кими ишлэдилир. Шаһбуз вэ Әбрэгу- нисе районларында кенин сэллэдэ яйылмыш бу битки, демэк олар ки, иетифадэиз галыр. Онуи эһтиятиндан иетифадэ этмэк харичи олкэ- лэрдэн китрэ кэтирилмэсн, зэрурийһэтинин арадан галдырар.

Гарагун дегиндэ яйылмыш чирин (*Eremyria spectabilis*) биткиени- дэн яхшы янышган алмаг мүмкүн олдугу кими, чапан яриаглары да витаминли көйэрти оларар ешилэр.

Бөйүкдүз сэллэсиндэ яйылмыш өлдүркөн (*Anabaals aphylla*) битки- есинин ерүсү органырындан көнд тэсэрүфатында һэллэрата гарыш мүбаризэ апармаг вэ табэбэтдэ ишлэтмэк үчүн алкалоид анабаалин алыныр. Тэсесүф ки, Нахчыван МССР-дэн башга, Күр-Араз аранында да бу биткинин дэмир йолу яхынлыгында бөйүк эһтияти олмагын бах- маяраг, ондан иетифадэ өдилмидир.

Вичэнэк вэ Шаһбуз районлары арасында, һэмчинин бүтүн Нахчыван МССР-ин даглы ямачларында чох яйылмыш чыр бадам (*Amygdalus Fenziliana*), гурагыла давамла бадам нөлү алмаг үчүн гиймэтли объектдир. Академик А. А. Гроссегейм һэлэ чохдан бу биткинин бол эһтияти олан Келаны көнд яхынлыгында горуг өлан этмэйн ирэлл сүрмүшдү. Бадама табэбэтдэ вэ еһинти сэнасиндэ бөйүк тэлэб олдугу нэзэрэ алынарсн, бу мээлэлэнин эһемийһэти айдын олар. Бөйүк Мичу- ринин йолу илэ кедэрэк, һэм ерли мөдэни сортлардан, һэм дэ бу ябаны биткидэн һибридлэшдирмэ йолнэ шүбһэснэ көзэл пэтичэ элдэ этмэк олар.

Акад. А. А. Гроссегейм бу битки илэ бэрэбэр Вичэнэк көндиндэн башламыш та Вичэнэк даг кечидинэ гэдэр яйылмыш шэрг намыды (*Quercus taderanthera*) мөшөлэринин дэ горуг өлан өдилмэсини тэк- лиф эдирди. Бу, һэм чох гиймэтли сыйлан мөшөлийин муһафизэ өдилмэсинэ, һэм дэ көлөчөкдэ бурада даг-иглим курорту ярадылма- сына имкан верэр. Бу тэклифи яхыл бир заманда һэита кечирмэк Нахчыван МССР үчүн шүбһэснэ, чох мүһүмдүр.

Нахчыван МССР-дэ чох яйылмыш дэрман биткилэринин өйрөнлмэсн совет табэбатыны вэ тапылан бир сыра дэрманларла бол-бол тэмни биткилэринин дэриндэн өйрөнмэйн тэклиф этминдик. Апардыгымыз чүаи тэдгигат бурада бир чох дэрман биткини олдугуну көстөрир. Бу хусусда айрыча данынмаг лазым кэллр. Бурада нсэ, ялынэ ону- рейд этмэк лазымдыр ки, Нахчыван вэ Ордубадда чох яйылмыш аша- гыдык дэрман биткилэри пахтилэ, халг табэбатында ишлэдилирди: гыздырма илэ мүбаризэдэ сары алаг *Centaurea solistitfalls* (чичэк- лэри), ушан хэстэлийи чичэкдэ вэ бир чох башга хэстэликлэрдэ зэн-

бэрэффар оту *Consolida diwaricata*, дахили хэстэликлэрдэ шүвэрэн *Descuraula zophia* (тохуму), шаһтэрэ *Fumaria schleicheri* (оту), дэри хэстэликлэриндэ зэһэрли битки олан вэсмэни *Heliotropium schovtall* (тохуму) вэ с. һазырда булардан бир чохунун тэ'сирн тибби һохламадан кечирлир.

Нахчыван МССР-дэ бир чох гиймэтли техники биткилэр дэ яйылмыш- дыр. Олардан каучуклу рэнк верэ билэн, тохучу сэнасинэ лазым олан, гатраилы, күлүнүн тэркибиндэ паташ вэ сода олан вэ саир бу кими биткилэр рейд өдилмэлидир.

1931—1932-чи иллэрдэ Нахчыван МССР-дэ апарылмыш тэдгигат иш- лэри бурада бир чох каучуклу битки олдугуну үзэ чыхармышды. Он- лардан орта даг гурнагында яйылмыш гнатма *Scorzonera latifolia* (ко- күндэ), кечи мэмэси *Melchouxa laevigata* (ерүсү органырында), шинкилэ *Chondrilla juncea* (от һиссэсиндэ) вэ мүрэккэб чичэклилэр фэснлэсиндэн бир чох башга битки көстэрилэ билэр. Бу илк мә'лу- мат, флоранын ялынэ 8%-ини өйрөнмэклэ элдэ өдилмишдир. Догру- дур СССР-ини башга районларында кэшф өдилмиш каучуклу биткилэр каучукла даһа зэнкиндир, лакин Нахчыван МССР-ин каучуклу битки- лэри үзэриндэ лазым селекция вэ кенетика ишлэри апарылса, оларын тэркибинин мүһйән гэдэр эһкинлэшдирмэк олар. Бундан элава ахта- рын давам өдилэрсэ, даһа зэнкин нөлэр тапылачагына шүбһэ өдил- мэмэлидир. Ын тэдгигат ишлэриндэ зэнчир отуна (*Taraxacum vul- gare*), емлиһэ (*Scorzonera*, *Tragopogon*), килэвэр (*Centaurea*) нөлэ- ринин экотиплэринэ хусуси фикир пермэклэ узар һибридлэшдирмэ үсулундан иетифадэ өдилмэлидир.

Өлкэмнэин сүр'этлэ инкишиф эдэн ашы сэнасе танинлэ зэнкин биткилэрдэн иетифадэ өдилмэсинин тэлэб эдир. Нахчыван МССР-ин даг чэмэнлэриндэ чох яйылмыш али гызылчыгынын (*Polygonum alpinum*) көкү көп ашыламаг үчүн эи гиймэтли ашы материалы верир. Битки- нин көкүндэ 15—35% танинд олур. Араз кэнарында бөйүк коллуг- лар эмэлэ кэтирэн юлгун (*Tamarix* нөлэри), ярымсэлрларда яйыл- мыш йовшан, (*Artemisia erevanica*), дэрэлэрдэ битэн сумар (яриаглары) вэ саирэдэ ашы маддэсн чохдур. Азэрбайчанда ялынэ Нахчыван МССР- дэ битэн рэвэнд нөлэри (*Rheum ribes*, *R. rupestre*) мэншур ашы бит- килэри чинснэ анд олса да кимйэви чөлхэтдэн өйрөнлмэмнш вэ фар- маколожи хусусиһэтлэри айдылашдырылмамышдыр. Нөвчэ она яхын олан эвэлнхдэн дэ (*Rumex*) бу мэгсэдлэ иетифадэ олунэ билэр. Нахчыван МССР-дэ битэн ачылыг (*Ephedra*, боймадэрэн (*Achillea*), ардыч (*Juniperus*), көкликоту (*Saturea*), бөйүртнхэн (*Rubus*) вэ саирэ дэ ашы маддэснлэ зэнкиндир. Ашы маддэсинин эи чох континентал иглимли олкэлэрин биткилэриндэ чох олдугуну нэзэрэ аларсаг, Нах- чыван МССР-дэ көлөчөкдэ бир чох гиймэтли ашы биткини тапыла- чагыны габагчадан сөйлэмэк олар.

Мә'лум олдугу кими, сэнасэ мухтэллф боя верэ билэн биткилэрин- дэ эһемийһэти пардыр. Шэрг көбэлэринин элван вэ солмайн рэнклэри мухтэллф битки боялары сэллэсиндэ мүмкүн олур. Нахчыван МССР-дэ битэн мухтэллф сүддүн нөлэри (*Euphorbia seguierana*), нар (*Pu- nica granatum*) вэ саирэдэн хаки (торнар) рэнки, кэвэр (*Capparis spi- nosa*), биян (*Glycyrrhiza ghabra*), учаран (*Senecio vulgaris*), кичиткан (*Urtica dioica*) вэ саирэдэн яшыл рэнк, көйзэбан (*Echium*, *Onosma*, *Anchusa*), дилганадан (*Asperula*, *gallum*), емншан (*Crataegus*), сумар (*Rhus coriaria*) вэ саирэдэн гырымы рэнк, шехдуран (*Alchimilla* sp. (diy.), зиринч (*Berberis*), гатэһэр (*Cephalaria gigantea*) сүддүн, биян, балдырар (*Horacleum pubescens*), һөлбэ оту (*Hypericum perforatum*), тут, сэллэб (*Orchis triphylea*), ер киласы (*Physalis alkekengi*), эвэлнх

(*Rumex* нөвлəri) вә саирэдән сары рəнк, вəн ағачынын габығы (*Fraxinus excelsior*), андыз (*Inula helenium*), йолоту (*Polygonum aviculare*) вә мұхтəлиф əтиршаһ нөвлəриндəн (*Geranium*) кəй вə бəнəв-шəйн рəнклəр, ағчагайын (*Acer*), əрик, вəн, əтиршаһ, гарагыныг (*Origanium vulgare*), сумаг вə саирэдən гара рəнк алыныр вə и. а. Бу биткилəрин мұхтəлиф органлары мұхтəлиф рəнк вєрə билəр.

Халг арасында боягчылыг ишлəриндə һейван сидийи, ади кўл, алунит вə саирэдən истифада олундуғу кимн зəй вə зағдан да кəниш истифада олунур. Юхарыда кəстəрилən биткилəр, сапын габагчадан һазырлан-масындан асылы олараг, ону мұхтəлиф рəнкə бояйыр. Нахчыван МССР-ин боя биткилəри ялныз юхарыда кəстəрилəнлəрдən ибарəт олмайыб, һəгигəтдə хейли чохдур. Онлары əтрафлы өйрəнмəк лəзым кəлир.

Араз кəнарындаки дүзəнлийин нəм ерлəриндə раст кəлən кəндир (*Apocinum venetum*) һəм лифли, һəм дə каучуклу биткидир. Лифин узун-луғу 25 м. гəдər олуб чох мəһкəмдир. Ону тарлаларда мəдəни үсулла əкмəк Нахчыван МССР шəрантиндə чох яхшы нəтичə вєрə билəр.

Һəмин ерлəрдə битən ябаны кəнаф (*Cannabis ruderalis*), əкилən ади тут (*Morus alba*), батаглыгларда битən гов оту (*Typha latifolia*, *T. angustifolia*), гараағач (*Ulmus foliacea*) биян, ябани зəйрəк (*Linum austriacum*), кичиткан вə с. тохучу сəнаеи үчүн əһəмийиəти олан битки-лəрдир. Батаглыг ерлəрдə битən чийən (*Carex* нөвлəri), гамыш (*Fragmites communis*), калыш (*Sorgum halepense*) бозгыр шиявлары (*Stipa*) вə бир чох башга битки нөвлəri кағыз сəнаеиндə ишлəдилə билəр.

Бунлара яхын биткилəрин тəдгиги дə селлулоза илə зəнкин олан бир чох ени нөвлər мейдана чыхара билəр.

Нахчыван МССР-дə сəнае үчүн гиймəтли сайылан гəтранлы, содалы, паташлы вə бир сыра дикəр хаммал нөвлəri вєрə билən биткилəр дə аз дейилдир. Бир мисал олараг, өлкəнин дашлы ямачларында битən сүддийəни (*Euphorbia Marschalliana*) кəтүрəк. Киряловун тəдгигаты кəстəрмишдир ки, Нахчыванда битən бу биткидən алынан гəтран авиасия вə автомобил сəнаеинə гиймəтли лак вєрə билəр. Чашыр (*Ferula*) нөвлəриндən бир чохунун кəкүндən һазырланан гəтранлар тəбабəтдə вə əтрийят сəнаеиндə ишлəдилир. Нахчыванда битən (*Ferula oopoda*, *F. schovitsiana*) нөвлəриндən 20%-ə гəдər белə гəтран вар-дыр. Лакин онлардан һəлəлик əмəли сүрəтдə истифада əдилмир. Бу-рада чох яйылмыш əлөвү (*Prangos*) нөвлəринин дə кəкүндə гəтран вардыр. Онлардан кəнд тəсəррүфатына зəрəрвєрən һəшəратла мұба-ризəдə истифада олуна билəр.

Нахчыван МССР-дə битən өлдүркən (*Anabasis aphylla*) биткисинин от һиссəсиндən анəбазин вə сода алмаг мұмкүндүр. Бу битки илə эйни шəраитдə битən шоран биткилəриндən (*Salsola* вə башгалары) тəрə нөвлəриндə дə (*Chenopodium*) сода вə паташ чохдур.

Нахчыван МССР-дə та гəдимдən бəри ейинти үчүн ишлəдилən ви-таминлə зəнкин битки нөвлəri дə аз дейилдир. Онлардан бəзиси гу-рудулараг əдвийятдə ишлəдилир вə ондан бир гəдər хөрəйə гарыш-дырдыгдə тамыны яхшылашдырыр. Баһар дөврүндə бəзəн ширин, ши-рəли балдырған кəвдəлəri, елмик (*Tragopogon*, *Scorzoneza* нөвлəri) һөрүлмүш əвəлик (*Rumex* нөвлəri) вə с. базарда сатылыр. Ерли əһали, чох севдиклəri хөрəклəрдən довга, шорба, гутаб вə саирə биширмəк, үчүн чүрбəчүр биткилəрдən истифада əдир. Бəзи биткилəр, мəсələn, гу-зугулағы, елмик вə саирə тəзə чүчəрдийи заман ейилir. Бу биткилəрин бəзисинин, мəсələn, пəрпəранын (*Portulaca oleracea*) ерүстү органлары-нын кимйəви аналizi витаминлə чох зəнкин олдуғларыны кəстəрir.

Һəмин биткилəрдən бир əдвийят кимн ишлəдилəнлəрə даһа артыг фиксир вєрилмəли вə онларын тəдарүки тəшкил əдилмəлидир.

Əдвийят кимн ишлəдилən вə Нахчыван МССР-дə бол əһтияты олан биткилəр бунлардыр: кəклик оту (*Thymus*), зəми кешиниши (*Bifora radians*), кəвəр (*Capparis spinosa*—гончалары), зирə (*Carum carvi* мей-вəлəri) разьяна (*Foeniculum officinale*—мейвəлəri), бадрəнч (*Melissa officinalis*), ярпыз (*Mentha longifolia*), сумаг (*Rhus coriaria*—мейвə-лəri), дағ нənəсп (*Ziziphora*, *Saturea*) вə и. а.

ССРИ-ин гураг районларынын яшыллашдырылмасында Нахчыван МССР биткилəri кəркəмли рол ойная билəр. Бурада тарлалары горуян мəшə золаглары яратмаг үчүн 27 нөвə гəдər ағач вə кол вардыр. Онлар сусуз мұһитдə өз-өзүнə яхшы инкишаф əдир. Харичи кəрүнүшүнə кəрə бəзəк биткиси сайылан вə гураглыға давамлы олан чыр армуд, юлгун, чайтиканы, чыр бадам, ардыч, гараағач (*Ulmus*) вə с. бу чəһəт-дən хүсусилə диггəтəлайигдир. Мүрдəшəр, түбулга (*Spiraea*) дағдаған, зəринч, довшан алмасы (*Lonicera*), мұхтəлиф нөвлəri олан итбурну (*Rosa* sp. div.) вə саирə дə бу сияһия даһил əдилə билəр. Бундан башга орта дағ гуршағында вə я аран ерлəрдə битən ястыгвары, кү-мүш рəнкли, ксерофит (*Stachys inflata*, *Acantholimon* sp., *Farsetia*, *Dianthus*, *Achillea*, *Helichrysum*, *Astragalus*) сүддүйən вə с. бир бəзəк биткиси кимн гейд əдилмəлидир.

Нахчыван МССР-ин аран ерлəриндə эндемик сүсən өз ярашығы илə вə ялныз бу ерə мəхсус олмасы чəһəтдən диггəтəлайигдир. Онун чичə-йи, өзүнүн гəһвəйи вə түнд килəнар рəнки илə нəзəри чəлб əдир. Нахчыван дағларында яйылмыш чохиллик отлардан шəрг лəлəси (*Ponaver orientalis*) рəнкбəрəнк занбаглар вə с. яшыллашдырма иш-лəri үчүн төвсийə олуна билəр. Мəдəни занбаглар əксəрən гохусуз олдуғу һалда, Нахчыван занбағы һəм чох ийли (мəсələn, *Tulipa poly- chroma*), һəм дə ярашыглыдыр.

Нахчыван МССР-ин ябаны биткилəri арычылыг тəсəррүфатынын инкишафы үчүн дə чох мұнасиб битки өртүйү типлəринə маликдир. Биз, əсəс əтибарилə, кəчəри арычылыг тəсəррүфатыны нəзəрдə тутуруг. Ордубад кимн бағчылыг районларында бал арысы лəзымы гəдər чичəк тапса да, Нахчыван МССР-ин башга ерлəриндə арылар язын орталарына яхын дағлара, август айында исə, алп чəмənлəринə чыхарылмалыдыр. Арылары лəзым олан вə чох ширəли, тозлу битки сайылан ағчагайын, дəвəтиканы, титрəмəрчан (*Astrantia*), Иван чайы (*Chamaenerium*), кəйзə-бан, памбыг, чайтиканы, йонча, йовшан вə с. Нахчыван МССР-дə ади биткилəрдəндир.

Нахчыван МССР флорасынын бүтүн зəнкинликлəриндən халг тəсəррү-фатында истифада əдə билмəк үчүн, юхарыда гейд əтдийимиз кимн, Азəрбайжан ССР Элмлэр Академиясынын Нахчыван базасы өз элми-тəдгигат ишлəрини кенишлəндирмəли, биткилəri мұəййən план үзрə кимйəви анализдən кечирмəли вə биткилəрдən истифада əдилмəsi са-һəсиндə халг тəчрүбəсини топламаға чалышмалыдыр. Нахчыван МССР биткилəринин һербариумуну дүзəлтмəк, бу саһədə апарылачаг ишлəрдə базая бөйүк кəмəк əдər.

Р. Я. Рзадае

Материалы по растительным ресурсам Нахичеванской АССР

РЕЗЮМЕ

Работа сжато освещает разнообразие растительных ресурсов одного из южных уголков нашего Союза—Нахичеванской Автоном-ной Советской Социалистической республики, входящей в Азерб.ССР.

Начиная с географического расположения НахАССР, автор переходит к описанию своеобразия и богатства ее флоры, характеризующихся насыщенностью ксерофильными видами. Во флоре НахАССР насчитывается около 1148 видов, что, приблизительно, составляет 20% кавказской и 28% азербайджанской флоры. В зависимости от естественно-исторических условий республики, 10% ее флоры составляют эндемичные виды.

Флора НахАССР, в зависимости от высоты местности и других физико-географических условий, сочетается в очень разнообразных открытых и закрытых фитоценозах, детальное изучение которых имеет, несомненно, теоретическое и практическое значение.

После освещения общих вопросов автор переходит к описанию основных групп полезных растений, распространенных на территории НахАССР. При этом отмечается большое значение горных пастбищ для развития животноводства.

Напоминая определенные положительные результаты обследования эфиромасличных (например, открытие кароподиума), каучуконосных растений, автор считает необходимым продолжение работы по этим и по другим группам полезных растений НахАССР, содержащих 814 исключительно ксерофильных видов, имеющих перспективы введения в культуру в засушливых районах СССР на богаре. Ввиду наличия специальной работы по эфиромасличным, кормовым растениям, а также по деревьям и кустарникам НахАССР, автор переходит затем к данным по лекарственным, народнолекарственным, ядовитым, пищевым и пряным, камедоносным, витаминоносным, смолоносным, красильным, поташсодосодержащим, дубильным, каучуконосным, волокнистым, медоносным, озеленительным растениям республики. Учитывая объем статьи, он останавливается лишь на важнейших объектах этих групп.

Рекогносцировочное обследование Ордубадского и Нахичеванского районов выявило свыше 65 видов лекарственных и сотни народнолекарственных растений. Например, из лекарственных: разные сорта миндаля (*Amygdalus communis* и дикорастущий *A. Fenziliana*), вишня (*Cerasus vulgaris*) с совершенно позднеспелыми сортами, кузьмичева трава (*Ephedra procera*, *E. distachya*), донник аптечный (*Melilotus officinalis*), сумах (*Rhus coriaria*), как источник танина, кардобенедикт (*Cnicus benedictus*), салепа (из родов *Orchis*, *Platanthera*, *Anacamptis*), валериан (*Valeriana officinalis*, *V. tiliefolia*, *V. aliarifolia*, *V. Sisimbriifolia* и др.), алтей (*Althaea officinalis*), тимьян (*Thymus Kotschyanus* и др. виды) и много других заслуживают внимания заготовителей.

Из предварительно собранных народнолекарственных материалов, автор рекомендует произвести анализ *Centaurea solistitalis* против малярии, *Consolida divaricata*—против внутренних болезней и кори, *Descurainia-Sophia*—против желудочных болезней, *Fumaria schleicheri*—против кожных и внутренних болезней, *Heliotropium schovitsii*—против кожных болезней, толченые листья сумаха—*Rhus coriaria* (а также *Rhus cotinus* в других районах)—против туберкулеза и т. д.

Автор отмечает также необходимость введения в культуру и использования дикорастущих зарослей лектехрастений трагаканта (*Astragalus erinaceus* и близкие к нему виды) как источника камеди; упоминается также об использовании кледающего *Eremurus spectabilis*.

Из других технических растений упоминаются каучуконосы *Scor-*

zonera latifolia, *Michauxia laevigata*, *Apocinum venetum*, *Chondrilla juncea*. Автор говорит о перспективах изучения каучуконосного *Centaurea behen*. Далее отмечается целесообразность использования местных дубителей, как таран (*Polygonum alpinum*), виды *Tamarix*, а особенно изучение дубильных свойств местных *Rheum ribes*, *R. rupestre*, *Rumex*, *Artemisia*, *Thymus* и др. Из красильных, имеющих значение в ковровой, художественной и др. областях промышленности, отмечается ряд видов, в том числе из родов: *Euphorbia*, *Punica*, *Capparis*, *Glycirrhiza*, *Senecio*, *Urtica*, *Anchusa*, *Echium*, *Onosma*, *Rhus*, *Alchimilla*, *Berberis*, *Cephalaria*, *Hypericum*, *Origanum*, *Geranum* и т. д.

Следует детально изучать народный опыт предкрасочной подготовки нити, использование животной мочи, алуниста, золы и т. д.

Из засухоустойчивых волокнистых растений автор рекомендует обратить внимание на *Apocinum venetum*, *Cannabis ruderalis*, виды *Morus*, *Ulmus*, *Linum*.

Из молочая (*Euphorbia Marschalliana*), растущего в НахАССР, в Ленинграде выделена смола, имеющая применение в авиационной и автомобильной промышленности в качестве лака. Смола из видов *Ferula* применяется в медицине и парфюмерии. Из корня *Prangos* можно получить вещества, имеющие применение против сельскохозяйственных вредителей. Некоторые растения из сем. *Chenopodiaceae*, как, например, *Anabasis aphilla*, виды *Salsola*, *Chenopodium*, являются источником поташа и соды. Кроме этого *Anabasis* имеет выдающееся значение в борьбе с сельскохозяйственными вредителями.

Автор отмечает ценность дикорастущих пищевых и пряных растений в НахАССР не только в питательном отношении, но и как источник витамина. Предлагает введение в культуру *Portulaca oleracea*. Рекомендует широкую заготовку таких пряных растений, как *Thymus*, *Bifora*, *Melissa officinalis*, *Mentha longifolia*, виды *Ziziphora*, *Saturea*, а также *Carum carvi*, *Capparis spinosa* и др.

Автор далее отмечает богатство НахАССР медоносными растениями и рекомендует кочевое пчеловодство.

Отмечается ценность засухоустойчивых деревьев и кустарников НахАССР в деле озеленения засушливых районов СССР и создания защитных лесных полос, как, например, различные виды дикой груши, гребенчука, облепихи, дикий миндаль, можжевельники, замечательный *Ulmus densa* крушины, шиповники, каркас и др. (всего 27 видов).

Для выявления всех полезных растений НахАССР автор считает необходимым для базы Академии наук Азерб. ССР в Нахичевани вплотную заниматься этим вопросом, создать свой местный гербарий, как первый справочник, собрать сведения у населения о применении растений с той или другой целью, а также организовать биохимическую лабораторию для изучения растений, наладить тесный контакт с институтами Академии наук Азерб. ССР, особенно с Институтом ботаники им. В. Л. Комарова.

Й. М. ИСАЕВ

НАХЧЫВАН МССР-ИН ТӘБИИ ЕМ БАЗАСЫ

Нахчыван МССР-дә һейвандарлыг халг тәсәррүфатынын ән мүһүм сәһәләриндән бири олдуғу үчүн, тәбии ем базаларыны өпрәнмәк вә яхшылашдырмағын бөйүк әһәмийәти вардыр. Өлкәмиздә һейвандарлығын инкишафы илә әлагәдар олараг партия вә һөкүмәт ем базаларынын мөһкәмләnmәсинә һәмишә чидди фикир верирләр. Тәбии отлаг вә чәмәнләр әсас ем мәнбәләри олдуғундан халг тәсәррүфатында онларын хусуси мөвгән вардыр.

ССРИ-нин чәнубунда ерләшмиш Нахчыван МССР Кичик Гафгаз дағларында олан отлагларын мәһсулдарлығына көрә, ән зәнкин республикалардан бири сайылыр.

Нахчыван өлкәсинин тәбии тарихи шәрантиндән асылы олараг, өзүнә мәхсус орижинал ксерофит ем биткиләри вә отлаг типләри вардыр. Бурада гураглыг севән чохиллик пахлалы вә тахыл ем биткиләри, һабелә отлаг вә чәмәнләр үчүн олдуғча гиймәтли сайылан нөвләр ййылмышдыр. Нахчыван өлкәсиндә дағ ксерофитләринин, хусусилә дә овалыг ерләрдә сүн'и вә мөһкәм ем базасы яратмағ үчүн, чох гиймәтли сайылан гураглыг севән ерли эндемик ем биткиләринин бөйүк әһәмийәти вардыр.

Республиканын ғыш отлаглары, әсасән, овалыгда (Араз чайы вадисиндә), гисмән дә дағәтәйи сәһилләриндә ййылмышдыр. Нахчыван өлкәсинин ярымсәһра вә сәһра районлары Шәрги Загафгазия овалыларындан өз тәбии тарихи хусусийәтләрилә айрылдығы үчүн, битки өртүкләриндә мүәййән фәрг вардыр. Нахчыван овалыгларынын физики-чография хусусийәти, йә'ни иғлим шәрантинин гурағ олмасы вә отлагларын дәннз сәһһиндән орта һесабла 700—1100 (1200) м һүндүрдә ерләшмәси, битки өртүйүнү вә флоранын инкишафына бөйүк тәсир бурахмышдыр. Араз вадисиндәки сәһра вә ярымсәһра типләри АзәрбайҶанын башга ғыш отлагларына көрә, тәркиб әтибарилә йохсул олса да, бурада чох орижинал битки нөвләри, о чүмләдән гәдим Аралыг дәннзи сәһилләринин сәһра элементләри характеризә әдән бир нечә биткиләр вардыр. Онлардан хусусилә Чулфа илә Ордубад арасында чынғылы ямачларда, Шимали Африка һаммадасында кениш ййылмыш өлдүркән чинсиндән *Anabasis articulata* нөвүнә яхын *Anabasis Eugenia* кәстәрилмәлидир. Бурада һәмчинин чохлу мигдарда *Salsola stellulata*, *Salsola cana* кими башга һипсофилләр дә раст кәлир.

Нахчыван өлкәсинин ғыш отлагларында битки өртүйүнү, башлыча олараг, ярымсәһра вә гисмән сәһра фрагментләри әмәлә кәтирир. Иғлимин континентал вә чох гурағ кечмәси, отлаг типләрини ксерофитләшдирәрәк, онларын мүәййән мөвсимләрдә инкишаф әтмәсинә шәрант яратмышдыр.

Сәһра вә ярымсәһра районларында биткиләрин артыб ййылмасы хусусилә пайыз вә баһар айларында мүшәһидә әдилир. Йй бәрк исти вә рутубәтсиз кечдийиндән, ғыш отлаглары бозаран чөлләрә чеврилir. Бу заман ялыз гураглыг вә шоранлыг мүһитә уйғушлашмыш бә'зи сенозларын әсас биткиләри өз инкишафларыны давам әтдирир. Ярымсәһра шәрантиндә ем биткиләри, биоложи хусусийәтләринә көрә, пайызлыг, язлыг вә чохиллик олур. Ғыш отлагларында пайызлыг вә язлыг биткиләр эфемер вә я эфемеронд олдуғундан, демәк олар ки, яғыш яғдыгдан сонра чүчәрмәйә башлайыр. Майын орталарында истиләр дүшән кими бүтүн бириллик ем биткиләри вәкетәсияларыны битирир вә анчаг пайызда илк яғышлар дүшдүкдән сонра, енидән чүчәрир. Отлаг типләринин әсас биткиләри башлыча олараг, ярымкол хамофитләрдән ибарәт олур, фитосенозун мүрәккәб олмаян аспектләрини тәшкил әдир. Ярымсәһра шәрантиндә нөв зәнкинлийи ялыз „эфемеретум“ синузияларында мүшәһидә олунур. Нахчыван өлкәсинин ғыш отлаглары, эфемерләрин үмумийәтлә аз олмасына бахмәяраг, бә'зи орижинал ксерофит нөвләрлә характеризә олунур. Бунлардан хусусилә: *Poa Sinaica*, *Cousinia macroptera*, *Euphorbia Marschalliana*, *Stachys inflata*, *Acantholimon karelini*, *Trigonella cerulescens*, *Seidlitzia florida* вә с. характердир.

Ғыш отлагларында ем биткиләринин тәркибини, әсас әтибарилә тахыллар, мүхтәлиф отлар, шоран биткиләри вә гисмән пахлалылар тәшкил әдир.

Кәстәрилән агроһабаты фраксияларда ем биткиләринин чох һиссәси эфемер вә эфемерондләрдән ибарәтдир. Отлагларын ем күтләсини башлыча олараг, сәһра вә ярымсәһра биткиләри тәшкил әдир. Онларын ичәрисиндә ашағыдаки типләр мүшәһидә әдилир:

I Сәһра биткилийиндә:

- 1) Тәпәчик—шоранлыг биткиләри групу
(*Halocnemum strobilaceum*)
- 2) Сарыбашлыг (*Kalidietum cuspicum*)
- 3) Өлдүркәнлик (*Anabasiolum aphyllae*)
- 4) „ (*Seidlitzia florida*)
- 5) Ғышотулуг (*Petrosimonia brachiata* вә с.

II Ярымсәһра биткилийиндә:

- 1) Йовшанлыг ярымсәһрасы (*Artemisia fragrans*)
- 2) Кәңкизлик „ (*Salsoletum nodulosae*)
- 3) Ғарағанлыг „ (*Salsoletum dendroidis*)
- 4) Йовшанлы-кәңкизлик ярымсәһрасы (*Artemisia — Salsoletum nodulosae*) вә бә'зи дикәр мезозонал отлаг типләри ййылмышдыр.

Нахчыван МССР-дә сәһра биткилийи ялыз шоранлыг, кипсли вә кирәчли торпагларда тала-тала ййылмышдыр. Бунларын тәркибиндә ән чох һалофитләр, эфемерли мүхтәлиф отлар вә гураглыг севән бә'зи нөвләр ййылмышдыр. Сәһра биткиләри хусусилә бөйүк дүздә, Нахчыванын чәнуб-гәрбиндә, Чулфа әтрафында вә башга бу кими шоранлыг вә кипсли дащлы ерләрдә ййылмышдыр. Сәһра биткиләри арасында ем күтләсини башлыча олараг, бә'зи компонентләр вә я гисмән һалофитли эфемер синузиялары әмәлә кәтирир. Һалофитли эфемерләрдән хусусилә бозаг (*Eremopyrum orientale*) вә дүймәбаш биткиләрин (*E. triticeum*) бөйүк ем әһәмийәти вардыр. Ғыш отлагларында бунлар хусусилә сүнбүлләнмәйә гәдәр һейванлар тәрәфиндән чох һәвәслә ейилir. Ғыш отлагларында һәмчинин ғышоту ән әһәмийәтли ем биткиләриндән сайылыр.

Республиканын ғыш отлагларында ем үчүн әһәмийәтли сайылан типләрдән йовшанлыг ярымсәһрасыдыр. Йовшанлыг ярымсәһрасы дағ-

зонал типлериндэн оллуб, 1100 (1200) м-э гэдэр хүндүрлүкдэ олан са-
һэлэри өртэрэк, юхары хүдудларында, адэтэн, фриганларла кечид
формасиялары тәшкил эдир.

Йовшанлығын әсас компоненти, билдийимиз ади йовшана (*Artemisia Meyeriana*) яхын *Artemisia fragrans*—дыр. Бу отлагда ем әһәмий-
һәтли биткиләрдән, хүсусилә: гыртыч—*Poa bulbosa*, дишә—*Colpodium humile* вә *colpodium woronowii* кими нөвләр бөйүк рол ойнайыр.
Булардан башга йовшанлыгда характер нөвләрдән: *Chamamelum precox*,
Erodium Cicutarium, *Helianthemum salicifolium*, *H. Sedifolium*, *Zizip-
hора tenior*, *Bromus japonicus*, *Br. Donthionia*, *Astragalus Stevenianus*,
Trigonella radiata, *Nepeta micrantha*, *Trigonella coerulescens*, *Medica-
go minima*, *Koelpinia linearis*, *Astragalus tribuloides*, *Onobrychis
subacaulis*, *Lepidium perfoliatum*, *chorispora iberica* вә с. чох яһыл-
мышдыр.

Апарылан тәдгигата әсасән, эколожни шәрантдән асылы олараг
йовшанлығын мүхтәлиф вариантларында 110-а гэдәр бириллик вә
чохиллик битки гейд олуиушдыр.

Йовшанлыгда алаг вә зәрәрни биткиләрдән хүсусилә: *Acantholi-
mon karelini*, *Cousinia tenuifolia*, *Verbascum saccatum*, *Euphorbia
Marschalliana*, *Stachys inflata*, *Peganum harmala* вә с. тәсадүф әди-
лир.

Районун тәбини ем базасында, Бөйүкдүз вә башга бу кими отлаг
саһәләриндә кәнкизлийини хүсусилә бөйүк әһәмийһәти вардыр. Кән-
кизли—йовшанлыг кими инкишаф этмиш ярымсәһра типләриндән
ибарәт олуб, өзүнә мәхсус битки нөвләри вардыр. Мәскән әтибарилә
кәнкизликләр я даг ямачларында, я да даг әтәкләри дүзәнликләриндә
шоранлыг торпагларда яһылмышдыр. Кәнкизлик өз тәркибинә кө-
рә йовшанлыға яхын олдуғу үчүн, бурада да әфемерләр вә әфемеро-
идләр бөйүк рол ойнайыр. Кәнкизлийини мәһсулдар отлаг саһәләри,
хүсусилә, дүзән ерләрдә даһа чох яһылмышдыр.

Бу тип отлагларда әфемерләрини боллуғу вә отлуғун сыхлығы,
хүсусилә рел'ефини характери вә торпағын физики-кимйәви хүсусий-
һәтләриндән асылыдыр. Кәнкизлийини мәһсулдарлығында әсас рол
ойнаян: *Poa bulbosa*, *Colpodium humile*, *Poa Sinaitica*, *onobrychis suba-
caulis*, *Eremopyrum orientale*, *E. triticeum*, *Trigonella coerulescens*, *Lepi-
dium vesicarium* вә с. бу кими нөвләрдир. Кәнкизлик ямачлара вә тәпә-
ләрә галхдыгча фитосенозун тәркиби, адәтән, сейрәкләшәрәк, бириллик
ем биткиләри әвәзинә ксерофитләрдән шияв вә башга бу кими гураг-
лыг севән—*Cousinia tenuifolia*, *Gypsophila bicolor*, *Acantholimon
Karelini* нөвләри яһылмаға башлайыр.

Гараганлыг ярымсәһрасы чай зоналлығы типинә анд олса да, Нахчы-
ван МССР-дә кениш яһылмамышдыр. Гараганлыг ярымсәһрасы, хүсуси-
лә, өлкәнин шимал һиссәсиндә—сәдәрәк бозгырынын гәрбиндә, шоран-
лыг вә шоракәтли торпагларда яһылмышдыр. Гараганлыға, чох вахт, кев-
риклә (*Salsola Ericoides*) гарышыг сенозлар шәклиндә тәсадүф әдилир.
Гараганлыг гыш отлагларында яхшы типләрдән бири сайылараг отла-
ғын мәһсулдарлығынын артмасында бөйүк рол ойнайыр.

Бу кими отлаг типиндә ем күтләсини сенозун эдификатору, бир
чох бириллик тахыллар вә мүхтәлиф отлар тәшкил эдир. Кәнкиз
кими гараганы да пайызда вә гышын әввәлләриндә отлагларда малға-
ра һәвәслә ейир.

Нахчыван МССР-дә гыш отлагларынын ем чәһәтдән мәһсулдарлығы
башлыча олараг, йовшанлыг, кәнкизлик вә йовшанлы-шоранлыг типлә-
риндән асылыдыр. Буларын тәркибиндә көркәмли ер тутан ем бит-
киләри булардыр: *Artemisia fragrans*, *Salsola nodulosa*, *S. Ericoides*,

S. dendroides, *Poa bulbosa*, *Colpodium humile*, *Bromus japonicus*, *Z.
Tectorum*, *Poa Sinaitica*, *Eremopyrum orientale*, *E. triticeum*, *Onobrychis
Subacaulis*, *Astragalus Stevenianus*, *Trigonella radiata*, *Medicago mini-
ma*, *Tr. coerulescens*, *Lepidium vesicarium*, *chamamaelum precox*,
Erodium ciuturium, *Petrosimonia brachiata*, *Helianthemum salicifolium*,
H. ledifolium вә с.

Гыш отлагларында алаг отлары вә зәрәрни биткиләр, яһ отлагла-
рындакинә һисбәтән чох аз яһылмышдыр. Булардан ән чох яһыланы:
Peganum harmala, *Anabasis aphylla*, *Euphorbia Marschalliana*, *Causi-
nia*, (чәрән) *Atraphaxis Spinosa* вә сәирәдир.

Нахчыван МССР-дә ем чәһәтдән ән мәһсулдар саһәләр әсас әтибарилә,
бөйүкәк даг районларындадыр. Нахчыван өлкәсини бөйүкәк даглыг
ерләри яһ отлаглары үчүн ән әлверишли олуб, һейвандарлыг тәсәр-
рүфатында мүһүм рол ойнайыр. Нахчыван өлкәсиндә яһ отлаглары,
башлыча олараг, ону шимал-шәрг вә шимал-гәрбдән әһәтә әдән
бөйүкәк Конгур-Аланкөз, һисмән дә Даралакөз дагларында яһылмыш-
дыр. Бурада яһ отлагларынын характер ем саһәләри, хүсусилә Ших-
юрду, Яглыдәрә, Гапычыг, Күкү вә башга бу кими бөйүкәк даг ра-
йонларындадыр.

Яһ отлаглары, дагларын һүндүрлүйүндән асылы олараг, мүхтәлиф
бөйүкәкликләрдә инкишаф этмишдыр. Булар әсас әтибарилә, субали
вә али гуршагларыны әһәтә эдир. Оларын мәһсулдар саһәләри, хү-
сусән 2300-дән 3200 (3500) м-э гэдәр һүндүрлүкдә олан мүхтәлиф даг
ямачларындадыр. Дагларын бөйүкәк тәпәләриндә биткиләрини яһылмасы
үчүн лазыми шәрант олмадығындан, отлаглар яхшы инкишаф этмә-
мишдыр.

Субали вә али гуршагларында башлыча олараг бөйүкәк даг боз-
гырлар, чәмән-бозгырлар вә я чәмәнләр инкишаф этмишдыр. Гыш
отлаглары илә бөйүкәк даг биткилийини кечид гуршагларында һсә
(1500—2300 м) ксерофит характер дашыян, даг бозгырлары вә чәмән-
бозгыр формасиялары яһылмышдыр.

Нахчыван МССР-ни бөйүкәк даг биткилийи—Бөйүк Гафгаз даглары-
нын субали вә али биткилийинә көрә даһа гураг мүһитә уйғушлашды-
ғындан бурада мезофил чәмәнләр чохда характер дейилдир.

Бөйүк вә һисмән Кичик Гафгаз дагларында характер олан „һүндүр
отлу“ чәмәнләр бурада олдуғча аз яһылмышдыр.

Өлкәдә иглимни гураг кечмәсиндән вә биткилийини үмүми нәбаты
чоғрафи хүсусийһәтләриндән асылы олараг, отлаг саһәләрини чох
ериндә ярымачыг фитосенозлардан, хүсусилә даг ксерофитләри зонал
формасиялар шәклиндә кениш яһылмышдыр. Даг ксерофитләри өл-
кәнин тәбини битки өртүйүнүн әсас хүсусийһәтләрини әкс әдәрәк,
чохлу мигдарда ерли әндемик вә гураглыг севән орижинал чохиллик
ем биткиләринә маликдир. Бөйүкәк даг ерләриндә биткилийини ем чә-
һәтдән мәһсулдарлығыны хүсусилә бөйүкәк даг бозгырлары (стенләр)
чәмәнләр вә чәмән-бозгырлар тәшкил эдир. Бөйүкәк даг бозгырлары
үстүн вә характер типләрдән сайылараг, дәннз сәтһиндән 2400—2900 м
һүндүрлүкдә, мүхтәлиф чәһәтли нарынторпагы даг ямачларында
яһылмышдыр.

Бурадаки бозгырлар әсас әтибарилә: 1) Топаллыг бозгыры (*Fes-
tucetum sulcatae*, *Festucetum violaceae*), 2) Кәкликотлу-топаллыг боз-
гыры (*Thymeto-Festucetum*) 3) Кәкликотлу-кәвәли-топаллыг бозгыры
(*Thymeto—Astragaleto—Festucetum*) вә с. бу кими бөйүкәк даг бозгыр-
ларындан ибарәтдир.

Топаллыг бозгыры бөйүкәк даг гуршагларында (2400—3000 м-э гә-
дәр) яһылараг, отлагларын гоюнчулуг тәсәррүфатында әсас рол ойна-

йыр. Характер топаллыг бозгырлары, хүсүсән, аз мейилли, нарын-торпагы даг ямачларында дага чох мушаһидә эдилір. Топаллыг бозгырларында фитосенозун әсас компоненти ксерофит чохиллик чимли биткиләрдән—топал *Festuca sulcata* вә я бә'зи даг ямачларында *Festuca violacea*-дир.

Топаллыг бозгырларында битки өртүйү үмумийәтлә 75—95%-ә чатыр, сәрт вә нарындашлы нарынторпагы ямачларда исә дага да сейрәкләшир. Гейд эдилмәлидир ки, топаллыг бозгырында чимли биткиләрдән *Kacleria Caucasica* вә я *K. gracilis*-ин икинчи бир компонент олараг бөйүк рол ойнайыр.

Бә'зән *Kacleria caucasica* вә я *K. gracilis* топаллыг кими йүксәк даг бозгырларынын бир варианты олараг, хүсүсә фитосеноз әмәлә кәтирир. Топаллыг бозгырларынын тәркибиндә ем чәһәтдән әсас сәйилан компонентләрдән башга: *Zerna variegata*, *Poa alpina*, *Alopecurus textilis*, *Phleum nodosum*, *Galium verum*, *Plantago saxatilis*, *Pimpinella-saxifraga*, *Thymus Kotschyanus*, *Astemisia splendens* вә бә'зи бу кими характер нөвләр дә ййылмышдыр. Һәмни типләри һәддән артыг отарылдығы заман, хүсүсән обаларын, архачларын, чешмәләрин әтрафында, яхшы ем биткиләри әвәзиндә бир чох алаг отлары вә зәрәверичи отлар ййылмаға башлайыр. Булардан хүсүсилә гангаллар (*Cirsium aduncum*, *C. isophyllum*, *c. obvallatum*) һабелә кичиткән, гара әвәлик вә башга бу кими нөвләр чәнкәллик әмәлә кәтирир. Һәмни алаг отлары илә мүбаризә апарылмадығындан тәдричән өз ареалларыны дага да кеңишләндирәрәк отлагын мәһсулдарлығыны азалдыр вә хараб эдир.

Кәкликотлу-кәвәнли-топаллы бозгырлар Нахчыван МССР-ин ортадаг гуршағында ән кеңиш ййылан формасиялардандыр. Бу тип бозгырлар хүсүсән дашлы, нарынторпагы, чәнуб-шәрг вә я чәнуб-гәрб ямачларында дага чох ййылдығы үчүн, отлуғун битки илә өртүлмә дәрәчәсә топаллыг бозгырларына көрә бир гәдәр сейрәк (70—80%) олур. Гейд эдилмәлидир ки, гурагы даг ямачларында отлуғун сыхлығы һәминки субстратын дашлы олуб-олмамасындан, һабелә ямачын манлиик дәрәчәсинин хүсүсийәтиндән чох асылдыр. Гураг даг ямачлары нә гәдәр сәрт олурса, фитосенозун отлуғу да бир о гәдәр сейрәкләшир. вә онун ем чәһәтдән мәһсулдарлығы ашағы дүшүр. Ямачларын бу хүсүсийәтләри компонентләрин мигдарча дәйишилмәсинә дә бөйүк тәсир эдир. Кәкликотлу-кәвәнли-топаллы типләринин, әмәлә кәлмәси, хүсүсән топаллыг бозгырларынын дегрессиясы нәтичәсидир. Топаллыг бозгырлары һәддән артыг отарылдығы заман *Festuca-sulcata* вә бә'зи бу кими ем биткиләри фитосенозда тәдричән азалыр вә онларын әвәзиндә кәвән кими (*Astragalus aureus*) элементләр дага артыг инкишаф әтмәйә башлайыр. Кәкликотлу-кәвәнли-топаллыг бозгырында ем чәһәтдән ән чох әһәмийәтли биткиләрдән хүсүсилә тахыллар вә бә'зи мүхтәлиф отлардыр. Онлардан башлыча олараг: *Festuca sulcata*, *Kacleria gracilis*, *Dactylis glomerata*, *Phleum phleoides*, *Zerna-riparia*, *kacleria caucasica*, *Galium verum*, *Pimpinella-soxifraga* вә с. кәстәрмәк олар.

Бу кими фитосенозда бә'зи биткиләр өз ксерофитлик әламәтләринә көрә түклү, тиканлы вә я эфир яғлы олдуғундан, һейванлар онлары демәк олар ки, һеч отламыр. Булардан хүсүсән: *Prangos ferulacea*, *Nepeta betonicifolia*, *Thymus Kotschyanus*, *Betonica orientalis*, *Helychrisum Pallasii*, *Gundelia Trautvetteri* вә с. ййылмышдыр.

Кәвән тиканлы олдуғуна көрә отлаг дөврүндә демәк олар ки, һеч ейилмир. Бә'зи ерләрдә (Урмусда, Чәннәбдә) гышда кәвән йығылыб тиканлары яндырылыр вә нарын доғраныб ем ичиндә һейванлар вә-

рилир. Кәкликотлу-кәвәнли-топаллыг бозгырлардан, башлыча олараг гоюн вә гарамал отармаг үчүн истифадә эдилир.

Кәкликотлу-кәвәнли-топаллыг-йүксәк даг бозгырлары өлкәнин йй отлагларында ән чох ййылмыш типләриндән олуб, һейвандарлыг тәсәррүфатында бөйүк рол ойнайыр. Топаллыг бозгыры кими бу да, әсас әтибарилә, нарынторпагы даг ямачларында ййылараг тәркибиндә чох гиймәтли ем биткиләри вардыр.

Фитосенозун әсас тәркибини тәшкил эдән: *Festuca sulcata*, *Thymus kotschyanus*-дән башга, бә'зи ем биткиләри дә отлуғун инкишафында мүһүм рол ойнайыр. Булардан хүсүсилә: *Kacleria caucasica*, *Zerna variegata*, *Galium verm*, *Plantago saxatilis*, *Taraxcum Stevini* вә с. чох ййылмышдыр.

Республикада тәбии ем базасынын инкишафында йүксәк даг чәмәнләринин бөйүк ролу вардыр. Йүксәк даг чәмәнләри субалп вә алп чәмәнләриндән ибарәтдир. Субалп чәмәнләри өз эколожи хүсүсийәтләринә көрә: мезофил субалп чәмәнләри, рүтубәтли субалп чәмәнләри, гуру субалп чәмәнләри вә я чәмән-бозгырлардан әмәлә кәлмишдир. Бичәнәк вә отлаг тәсәррүфатында хүсүсилә субалп мезофил чәмәнләринин бөйүк ролу вардыр. Мезофил субалп чәмәнләринин тәркибини, башлыча олараг, сейрәк коллу тахыллар, пахлалылар, мүхтәлиф отлар вә бә'зи ейилмәйән отлар тәшкил эдир.

Характер мезофил субалп чәмәнләри отла тәхминән 100% өртүлү олараг бурада ем биткиләринин бою 30—50 см-ә гәдәрдыр. Гүндүр бойлу биткиләр тахыллардан вә бә'зи мүхтәлиф отлардан ибарәтдир. Чәмәнләрин фитосеноложи хүсүсийәтләриндән асылы олараг бозгырларда олдуғу кими, бурада да доминантлыг вә я айры-айры компонентләрин үстүнлүйү чох мушаһидә эдилир. Мезофил субалп чәмәнләриндә көзә чарпан характер биткиләрдән хүсүсилә: *Trifolium canescens*, *Trifolium trichocephalum*, *Trifolium pratense*, *hahyrus pratensis*, *Trifolium ambigum*, *Onobrychis transcaucasica*, *Dactylis glomerata*, *Festuca pratensis*, *Trisetum pratense*, *Poa pratensis*, *Zerna riparia*, *Campanula glomerata*, *Cetaurea Fischeri*, *Inula cordata*, *Betonica grandiflora*, *galium verum* вә с. чох ййылмышдыр.

Нахчыван МССР шәраитиндә мезофил субалп чәмәнләриндә от чалыны тәхминән июлун 15-дән августун орталарына гәдәр давам эдир. Чәмәнләрдә от чалыны үмумийәтлә тахыл биткиләринин чичәкләнмә фазаларында апарылмалыдыр. От кеч чалындыгда биткиләрин тәркибиндә олан гига маддәләри азалдығындан емни кейфийәти ашағы дүшүр.

Рүтубәтли субалп чәмәнләри республика дахилиндә чох да кеңиш ййылмадығындан ем тәсәррүфатында бир о гәдәр дә бөйүк рол ойнамыр. Онлар, башлыча олараг ашағы алп вә мешә алп золагларындаки чичәкликләрин әтрафында вә даг әтәин сызагларында ййылмышдыр. Белә чәмәнләрдә отлуғун инкишафында хүсүсилә—пахлалы биткиләр, тахыллар, чилләр вә мүхтәлиф отлар бөйүк ролойнайыр. Тахыллардан башлыча олараг: *Hordeum violaceum*, *Alopecurus ventricosus* вә *Poa pratensis* кими нөвләр үстүн ер тутур.

Hordeum violaceum бә'зән дағын ашағысына яхын рүтубәтли дүзән ерләрдә, сых өртүк тәшкил эдәрәк мәһсулдарлығын артмасына бөйүк тәсир кәстәрир. Пахлалы биткиләрин, мүхтәлиф отларын вә тахылларын чох ййылдығы рүтубәтли сенозларда, от өртүйүнүн бою 60—70 см-ә чатыр, беләликлә дә чалын үчүн дага яхшы истифадә олунур.

Гуру субалп чәмәнләри, өз эколожи шәраитләринә көрә, әсас әтибарилә күнейли-нарынторпагы аз мейилли даг ямачларында дага чох ййылмышдыр. Гуру субалп чәмәнләри бә'зән, йүксәк даг бозгыр-

ларына вә я чәмән—бозгырлара бир кечид тип оларак инкишаф этдийн-дән, онларда башлыча оларак ксерофит тахыл нөвләри яйылмышдыр, һәм ин тахыл нөвләриндән хусусилә *Zerna variegata*, *kaeleria caucasica*, *Phleum phleoides*, *Festuca sulcata* вә с. бу кими ем биткиләри көстәрилмәлидир. Пахлалылардан исә, *Trifolium trichocephalum* даһа чох яйылмышдыр. Ксерофит отлардан ән чох яйыланы *Cephalaria armeniaca*, *Senecio orientalis*, *Helychrisum* sp., *Eryngium nigromontanum* вә с.-дир.

Гуру субалп чәмәнләринин инкишафы мезофил субалп фитосенозларына нисбәтән даһа тез гуртардыгындан, онларда от чалыны әввәлчә башлайыр. Гуру субалп чәмәнләринин ем чәһәтдән мәһсулдарлыгыны артырмаг, үчүн онлардан сәмәрәли истифадә әдилмәсинә хусуси фикир верилмәлидир.

Алп чәмәнләри тәркиб вә эколожи хусусийәтләринә көрә 4 ерә айрылыр:

- 1) алп халылары,
- 2) алп милли чәмәнликләри,
- 3) алп кезофил чәмәнләри вә
- 4) алп чәмән бозгырлары.

Үмүмийәтлә геид әдилмәлидир ки, Нахчыван өлкәсиндә алп гуршаглары башлыча оларак бозгыр формасиялары илә өртүлү олдуғундан алп чәмәнләри яхшы инкишаф этмәмишдир. Бурада алп чәмәнләри әсәс әтибарилә Салверти, Агдабан, Күкүдагы вә Гапычыг дағларында яйылмышдыр. Йүксәк дағ гуршагларынын союг иглими, алп биткиләринин, субалп биткиләринә нисбәтән, бойча алчаг олмасына бөйүк тәсир әтмишдир.

Яй отлагларында, ем чәһәтдән хусусилә алп мезофил вә алп халыларынын бөйүк әһәмийәти вардыр. Алп мезофил чәмәнләри республикада кениш яйылмыш отлаг типләриндән олуб, гоюнчулуг тәсәруфаты үчүн бөйүк әһәмийәти вардыр. Характер мезофил алп чәмәнләри, башлыча оларак 2800—2900 (2950) м. һүндүрлүкдә нарынторпагы, аз мейилли күзәй ямачларда яйылмышдыр.

Мезофил алп чәмәнләри, тиположи чәһәтдән тахыллы вә тахыллы—мүхтәлиф от формасияларына айрылыр. Характер алп мезофил чәмәнләриндә от өртүйүнү бою 10—25 см.-дир вә отла өртүлмәдәр, 100—ә чатыр. Мезофил алп чәмәнләринин ем күтләсини, башлыча оларак тахыллардан: *Zerna variegata*, *kaeleria caucasica*, *Poa alpina*, *Colpodium versicolor*, мүхтәлиф отлардан: *Taraxacum Steveni*, *Plantago soxatilis*, *galium verum*, *veronica gentianoides*, *Campanula simplex* вә с. тәшкил әдир. Чох отарылан сәһәләрдә алаг отларындан: *Cirsium esculentum*, *Cirsium oduncum*, *Cirsium isophyllum* вә с. бу кими нөвләр чәнкәллик әмәдә кәтирир.

Йүксәк дағ биткилииндә ән характер формасиялардан бири дә, алп халыларыдыр. Алп халылары истәр флора тәркиби, истәрсә дә эколожи хусусийәтләринә көрә мезофил алп чәмәнләриндән чох фәргләнир. Алп халыларында отлуг сых өртүк тәшкил әдир вә биткиләрин бою чох гыса олур (1—5 см.). Алп гуршагларында векетасия дөврүнүн гысалыгы, кечә вә күндүздә температурун бир-бириндән кәс-талы кечмәси, чохлу күләк әсмәси вә с. бу кими факторлар алп биткиләринә бөйүк тәсир әтмишдир. Онлар мүһитә уйғулашараг чох мүхтәлиф формаларда яйылмышдыр.

Нахчыван өлкәсиндә алп халылары ялныз фрагмент шәклиндә йүксәк дағ ямачларындаки гарларын әтрафында, дағ тәпәләриндәки нарынторпагы дүзән яйлаларда, дағ кечидләриндә, аз мейилли дағ

ямачларында вә с. бу кими ерләрдә яйылмышдыр. Алп халыларында ем чәһәтдән әһәмийәти олан асосиясиялардан: *caratum*, *Trifolietum*, *Silbaldietum*, *Alchimilletum* вә с. үстүн ер тутур. Онлардан хусусилә: *Carum caucasicum*, *Trifolium ambigum*, *Plantago saxatilis*, *Taraxacum Steveni*, *Priumla algida*, *Poa alpina*, *Veronica gentianoides*, *Campanula tridendata*, *Pedicularis crassirostris* вә с. характер битки нөвү сайылыр.

Алп халылары хырда отлаглары тәшкил этдийн үчүн, ялныз гоюнчулуг тәсәруфатында әһәмийәти вардыр. Бурада давар башлыча оларак август айынын орталарында отарылыр.

Геид әдилмәлидир ки, республикада истәр отлаг вә истәрсә чәмәнләрин яхшылашдырылмасына ерләрдә һеч фикир верилмәмишдир. Чәмәнләр гайда илә отарылмадыгындан, ем биткиләринин тәркиби тәдричән пиләшиб, мәһсулдарлыгын ашагы дүшмәсинә сәбәб олмушдур. Бундан башга, от чалынынын вахтында вә дүзкүн апарылмамысы да чәмәнләрин ем чәһәтдән мәһсулдарлыгынын азалмасына тәсир әдир.

Отлаг вә чәмәнләрин яхшылашдырылмасы

Отлаг вә чәмәнләр һейвандарлыгын әсәс тәбии ем базасыны тәшкил этдийн үчүн, онлары яхшылашдырмаг һазырда ән вачиб мәсәләләрдән бири сайылмалыдыр.

Геид әдилмәлидир ки, әсрләрдән бәри отлаг вә чәмәнләрдән гайда илә истифадә әдилмәмәси вә онлары яхшылашдырмаг үчүн һеч бир тәдбир көрүлмәмәси кейфийәт вә мәһсулдарлыгына бөйүк тәсир әтмишдир. Яй отлагларынын бәзи ерләриндә әсәс битки нөвләри тәләф олуб кедәрәк, икинчи дәрәжәли типләрә әвәз олунмуш вә я тамамилә алаг отлары илә өртүлмүшдүр.

Эрозия һадисәләринин сүрәтләнмәсинә хусусән дағ ямачларынын һәддән артыг отарылмасынын бөйүк тәсир олмушдур. Нахчыван өлкәсиндә яхшы отлаг вә мөһкәм ем базасы яратмаг үчүн Азәрбайчанын башга районларына нисбәтән тәбии имканларын даһа әлверишлә олдуғуна бахмаяраг, индийәдәк бу хусусда һәлә һеч бир тәдбир көрүлмәмишдир.

Нахчыван өлкәсиндә һейвандарлыгын инкишафыны нәзәрә алараг отлаг вә мөһкәм ем базалары ярадылмасы, әсәсән, ики истигамәтдә кетмәлидир:

- 1) Отлаг вә чәмәнләри тәбии йолла яхшылашдырмаг вә сәһәләрини артырмаг вә;
- 2) Сүн'и сурәтдә мөһкәм ем базасы яратмаг.

Яй отлагларыны яхшылашдырмаг үчүн, онларын физики-чографи хусусийәтләриндән асылы оларак ашагыдаки тәдбирләрдән истифадә әдилмәлидир:

- 1) Отлаг вә чәмәнләри нөвбә илә 1—2 ил мүддәтинә истираһәтә бурахмаг (сөз йох ки, биринчи нөвбәдә, ем өртүйү корланмыш сәһәләр);
- 2) Нөвбәли отарма системинә кечмәк;
- 3) Ем чәһәтдән яхшы олмаян отлаг сәһәләринә дәйәрли ем биткиләринин тохумуну сәпмәк;
- 4) Чыплаглашмыш дағ ямачларында гураглыг севән чохиллик чимли тахыл ем биткиләринин векетатив йолла шырымларда әкмәк вә тохумларыны сәпмәк;
- 5) Отлаг типләринин хусусийәтиндән асылы оларак айры-айры һейван чинсләрини отармаг үчүн айырмаг;

6) Сәрт даг ямачларындаки отлагларын ягындан сонра отарылмасына йол нормәмәк;

7) Отлагларда фермалар, архачлар, оба дүшәркәләри үчүн даими ер айырмаг вә онун дәйишдиримәсинә йол нормәмәк;

8) Бичәнәкләрини ем чәһәтдән мәһеулдарлыгынн артырмаг үчүн отларын отармага гоймамаг вә орада алаг отларынын яйылмасынын гаршысынын алмаг;

9) Алаг отларынын чичәкләнмә дөврләринә гәдәр чыхарыб яндырмаг вә с.

Сүн'и сурәтдә отлаг вә чәмән яратмаг мәгсәдилә, һабелә мөвчуд отлаг вә чәмәнләрини кешийһәтчә ине олан саһәләриндә ерли шәрәнтә уйгун олараг, гураглыг севән гиймәтли чохиллик ем биткиләри бечәрилмәһә баһланмалыдыр.

Бу тәдбирләрини хуусән гын отлагларында һәятә кечиримәсинә чидли фикир верилмәлидир.

Нахичиван өлкәсиндә отлаг вә чәмәнләрини яхшылашдырымасында, ерли эһәмийһәти олан ашагыдаки ем биткиләриндән истифадә өдидмәлидир.

Йүкәк даг районларында: *Festuca, sulcata, F. violacea, Koeleria cucaslea, Zerna variegata, Poa alpina, Colpodium versicolor, Alopecurus textilis, Al. dasyanthus, Zerna riparia, Trifolium ambiguum* вә с.

Опра даг гурмаларында: *Dactylis glomerata, Festuca sulcata, Koeleria gracilis, Phleum phleoides, Ph. pratense, Festuca, pratensis, Trisetum pratense, Poa pratense, Trifolium pratense, Trifolium ambiguum, Onobrychis transcucaslea, hedysarum atropatanum, Vicia persica, Onobrychis atropatana, Vicia elegans* вә с.

Гын отлаглары вә я овалыг районларында, баһлыча олараг, һәмни бу чохиллик вә гураглыг севән ем биткиләрдән истифадә олумалыдыр: *Festuca sclerophylla, Poa sinatca, Astragalus steventanus, Ast. cancellatus, Hedysarum formosum, Kochia prostrata, Agropyrum cristatum, Ag. trichophorum, Onobrychis atropatana, Onobrychis Hohenackeriana, Dactylis glomerata, Medicago coerulea* вә с. Бундан баһра, эһәмийһәтли бирилик ем биткиләриндән дә истифадә өтмәк лазымдыр.

Гын отлагларынын мәһеулдарлыгын аз олан саһәләриндә яһыз пайыз айларында некәтатив йолла ем биткиләри әкмәк вә я онларын тохумуну сәпмәк лазымдыр.

Яй отлагларында мубаризә апарылмасы лазым кәлән әсас алаг отлары вә зәрәкли отлар булардыр: *Cirsium oduncum, Cirsium tsaphyllum, c. obvolatum, Gundella Trantweteri, Euphorbia seguleriana, Onobrychis cornuta, Prangos ferulacea Consula macroptera, Urtica dioica, Iris sulphurea, Eryngium nigromontanum* вә с.

ӘДӘБИЙАТ

1. Т. С. Гейдеман — Очерк растительности равнин Баюк-Дюз в НахАССР. Труды Ботанического ин-та, том II, Аз.ФАН, 1939.
2. И. И. Карягин — Очерк растительности западного склона южной части Зингезурского хребта. Труды Ботанического ин-та, том III, Аз.ФАН, 1939.
3. Л. И. Прилико — Растительные отношения в Нахичеванской АССР. Труды Ботанического ин-та, том VII, Аз.ФАН, 1939.
4. Яхья Исаев — Высокогорные пастбища южной части Конгуро-Алангезского хребта. Труды Ботанического ин-та, том IX, Аз.ФАН, 1940.

Я. М. Исаев

Естественно-кормовая база НахАССР

РЕЗЮМЕ

В условиях южного Закавказья НахАССР в природном отношении является одной из характерных областей в развитии животного подстиа республики. Современная растительность края, в основном являющаяся естественной кормовой базой, имеет чрезвычайно важное значение для роста животноводства республики. Флора Нах. АССР изобилует очень ценными засухоустойчивыми кормовыми растениями, которые имеют большое практическое значение для создания прочной кормовой базы.

Учитывая засушливость климата и влияние почвенно-орографических факторов на развитие фитоценозов, естественно-кормовые угодья в основном базируются на зимних (низменно-предгорных) и летних (высокогорных) пастбищах.

Гористость края и наличие разностей высотных ступеней от Приараксинской низменности к хребту Конгур-Алангеза обусловили поясное распределение растительности и разнообразие естественно-кормовых угодий в НахАССР. Смена основных типов кормовых угодий по вертикали подчиняется изменениям условий среды от низменности к высокогорьям. Из всех естественных факторов наибольшее влияние на изменение характера пастбищных типов по высотным ступеням оказывают влажность и температура воздуха. Зимние пастбища НахАССР в основном расположены в Приараксинской низменности, предгорной, и в нижней, горной части — от высоты 360 до 1100 (1200) м над уровнем моря (местами даже выше). Летние пастбища размещены в высокогорной области — в пределах от 2300 до 3000 (3200) м над уровнем моря. Между высокогорной и предгорной частями республики развиты переходные кормовые площади, главным образом, фриганоидной горностепной и лугоустепной растительности. На фоне зимних пастбищ НахАССР в основном выделяются следующие важнейшие естественно-кормовые площади: 1) полынно-эфемеровая полупустыня; 2) полынно-горносолянковая полупустыня на глинистых склонах; 3) горно-солянковая полупустыня по предгорьям; 4) карпая полупустыня; 5) солончаковая пустыня.

Помимо этих главных типов выделяются также некоторые переходные группировки, которые имеют большое значение в пастбищном хозяйстве республики. На равнине Баюк-Дюз в кормовом отношении особенно выделяется патросимониевая и эфемеровая полупустыня. Следует отметить, что равнина Баюк-Дюз является одним из характерных пастбищных массивов в условиях Приараксинской низменности НахАССР. На зимних пастбищах в составе кормовых растений кроме эндемиков особенно выделяются: *Poa bulbosa, Colpodium humile, Colpodium woronovi, Bromus japonicus, Eremopyrum orientale, Aegilops sp. div., Poa sinatca, Erodium cicutarium, Helianthemum calceifolium, H. ledifolium, Medicago minima, Onobrychis subcaulis, Astragalus steventanus, Zerna rubens, Astragalus psiloglottis, Lepidium vesicarium* и др. По сравнению с другими районами зимних пастбищ Азербайджана, здесь особенно распространены элементы ксерофильной растительности. В полынной полупустыне из этих ксерофильных растений часто попадаются: *Acantholimon Kare-*

lini, Cousinia tenuifolia, Cousinia macroptera, Euphorbia Marschalliana Ferula oopoda, Achillea tenuifolia и др.

В высокогорной области НахАССР летние пастбища размещены, в основном, на субальпийской растительности. В этом поясе в кормовом отношении выделяются: высокогорностепная, лугостепная и луговая растительность. На фоне этих типов особенно широкое распространение имеют: типчаковая степь, тимьяно-типчаковая, тимьяно-астрагалово-типчаковая и др. Луга Нахичеванской республики, в связи с общей сухостью климата, развиты слабо. В кормовом отношении на лугах с хорошо выраженным травостоем особенно характеризуется в области высокогорной растительности (субальпийские и альпийские луга). В естественно-кормовой базе помимо этих луговых формаций местами хорошо выражены также лесные луга. На фоне высокогорных лугов выделяются: 1) мезофильные субальпийские луга; 2) субальпийские влажные и полувлажные луга; 3) сухие субальпийские луга и лугостепи; 4) альпийские мезофильные луга и 5) альпийские мелкотравные луга или ковры. В типологическом отношении в составе луговых ценозов наибольшее распространение имеют: злаково-разнотравные субальпийские мезофильные луга, злаково-бобово-разнотравные субальпийские мезофильные луга, бобово-разнотравные субальпийские луга, злаково разнотравные альпийские мезофильные луга, разнотравно-злаковые альпийские ковры и др. В составе высокогорно-степных и луговых типов в кормовом отношении наиболее распространенными видами являются: *Dactylis glomerata, Poa pratensis, Festuca pratensis, Zerna variegata, Phleum phleoides, Trisetum pratense, Festuca sulcata, Koeleria caucasica, Koeleria gracilis, Poa alpina, Colpodium versicolor, Trifolium pratense, Trifolium tricephalum, T. ambiguum, Vicia persica, Taraxacum Steveni, Festuca violacea, Pl. saxatilis, Carum caucasicum* и др.

Сорные растения на летних пастбищах особенно образуются из *Cirsium oduncum, Cirsium isophyllum, Cirsium obvallatum, Astragalus aureus, Prangos ferulacea, Cousinia macroptera, Urtica dioica* и др.

В конце статьи приводятся мероприятия, направленные на улучшение кормовой базы республики. В основном предусматривается естественное улучшение пастбищного хозяйства и создание искусственной прочной кормовой базы (главным образом на зимних пастбищах). В числе рекомендуемых местных перспективных трав улучшения кормовой базы: *Astragalus Stevenianus, Onobrychis atropatana, Onobrychis Hohenackeriana, Onobrychis transcaucasica, Hedysarum formosum, Zerna riparia, Agrropyrum cristatum, Colpodium parviflorum, Festuca sulcata, Poa araratica, Festuca violaceum* и др. В горном поясе особенно необходимо задернение обнаженных склонов и улучшение продуктивности на изреженных травостоях пастбищных угодий.

И. Ю. НАЧЫЕВ

НАХЧЫВАН МУХТАР ССР-нын ЭФИР ЯГЛЫ БИТКИЛЭРИ

Этрийят, эчзачылыг, ейинти, тәмли мәһсуллар, сабун биширмә, кимя сәнаеләринин вә бир сыра башга сәнаени өлкәмиздә инкишафы, эфир яғлары истехсалыны сүр'әтләр артырмасыны тәләб эдир. Эфир яғлары, һәммин сәнаеләр үчүн зәрури сайылан хаммал нөвләриндән биридир.

Өлкәмизин эфир яғларына олан тәләбинин тә'мин этмәк вә башга сәһәләрдә олдуғу кимия, бу чәһәтдән дә харичдән асылылығымыз сон гоһмағ үчүн Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын лап илк күнләриндән ССРИ-дә эфир яғлы биткиләрин бечәрилмәсинә хүсуси фикир верилр.

Халғымызын артмағда олан тәләбатыны өдәмәк үчүн, кәнд тәсәррүфатында вә сәнаедә мәһсулдарлығы артырмағ вә малларын кейфийәтнин яхшылашдырмағ вәзифәси гаршыда дурур. Буна көрә дә эфир яғлары илә даһа зәнкин олан биткиләр бечәрмәклә истехсалаты йүксәк кейфийәтли эфир яғлары илә бол-бол тә'мин өтмәк, вачиб мәсәләләрдән биридир.

Эфир яғлы биткиләрин етишдирилмәсилә мәшғул олан биологлар, Миңчурин, Вилямс, Лысенконун элмин тәчрүбәләриндән истифадә этмәклә, бир сыра биткиләрин тәбиәтинин дәйишдирмәйә вә өлкәмизә чохлу эфир яғы верә билән бә'зи ябаны биткиләрдән истифадә йолларыны айдынлашдырмаға мүнвәффәғ олмушлар.

Азәрбайжан ССР Элмләр Академиясынын В. Л. Комаров адына Нәбатат институту Азәрбайжанда ябаны һалда битән эфир яғлы биткиләри өйрәнмәк вә онлардан истифадә йолларыны айдынлашдырмағ мәгсәдилә мүнтәзәм сурәтдә элмин-тәдгигат ишин апарыр.

Нәбатат институтунун бу мәгсәдлә мүнхәлиф илләрдә тәшкил этдийи 18 элмин һей'әтдән 11-и (60%) Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасына, галай 7-и исә Азәрбайжанын бүтүн башга районларына көндәрилмишдир.

Нахчыван МССР-дә ябаны эфир яғлы биткиләрин өйрәнилмәсинә 1931-чи илдән башланмышдыр. 1931, 1932 вә 1933-чү илләрдә мүнәлиф вә баш элмин ишчиләрдән Л. И. Прилипко вә Н. Л. Гурвич Нахчыван МССР-дә эфир яғлы биткиләрин ахтарыш ишләрилә мәшғул олмушлар. 1931-чи илдән 1948-чи илә гәдәр мүддәтлә мүнәлиф Нахчыван МССР-нин Нахчыван, Шаһбуз, Әбрәгунис, Ордубад, Чулфа районларыны вә гисмән Норашен районуну өйрәнмишдир. Норашен районунун үмуми сәһәсинин чох һиссәсиндә мүнхәлиф мәдәни биткиләр әкилдийиндән вә ябаны эфир яғлы биткиләрин зәнкинлийи чәһәтдән Азәрбайжанын башга районларындан фәргләнмәдийиндән, бу района бөйүк фикир верилмәмишдир.

Нахчыван МССР-нын эфир яғлы биткиләрини өйрәнмәк илә мәшгул олан дәстәләр Араз чайы санилләриндән башлаяраг, дағ әтәйи дүзәнликләринә гәдәр, сонра да Зәнкәзур дағларынын Нахчыван МССР-на дахил олан чәнуб вә чәнуб-гәрби дөшләрәи әтрафлы тәдгиг әдилмиш вә битки өртүйү ичәрисиндән эфир яғлы биткиләр сечилиб өйрәнилмишдир.

Нәбатат институтунун эфир яғлы биткиләри өйрәнмәклә мәшгул олан әлми һей'әтинин Нахчыван МССР-нә бу гәдәр чох фикир вермәси вә әлми һей'әтләрдән әксәриййәтинин Нахчыван районларына кендәрилмәси тәсадүфи олмайыб ашағыдаки мұлаһизәләрлә әлагәдардыр.

Эфир яғларынын биткиләрдә нечә әмәлә кәлдийи вә битки һәятында ролу һәлә тамамилә айдынлашдырылмамышдыр. Анчаг буна бахмаяраг континентал иглимә малик олан ерләрдә ксерофит битки нөвләри етишә билмәси вә бунларын әксәриййәтинин эфир яғлы биткиләр олмасы сынагдан чыхарылмышдыр.

Баш Гафгаз сырадағларынын чәнуб әтәкләриндә, Кичик Гафгаз дағларында вә Загафгазиянын мәркәзи һиссәсиндә олан дүзәнликләрин чоху ксерофит шәрантә маликдир.

Юхарыда кәстәрдийимиз кими, эфир яғлы биткиләрин гураглыг шәрантә ййылдығы нәзәрә алынараг, биринчи нөвбәдә бу районларда олан эфир яғлы биткиләр өйрәнилмәйә башланмышдыр.

Азәрбайчанын бир чох районларында апарылан әлми тәдгигат ишләринин илк нәтичәләри кәстәрди ки, ксерофит районларын һамысында ябаны эфир яғлы биткиләрин сайы вә кейфиййәти әйни дейилдир. Һәтта бә'ән, нисбәтән мұлайим иглимә малик олан районларда эфир яғлы биткиләр даһа бол ййылыр вә йүксәк кейфиййәтли олур. Гафгаз вә хүсусән Загафгазия флорасынын өйрәнилмәсилә мәшгул олан акад. А. А. Гроссһейм (1) өз орижинал „Гафгаз флорасынын анализи“ әсәриндә бу вәзиййәтин дә сәбәбләрини бир сыра тарихи вә кеоложи фактларла әлагәләндирир.

А. А. Гроссһейм Загафгазияда эфир яғлы биткиләрин ййылмасы хүсусда данышыркән бунун әсас әтибарилә, ики ердә, мәркәзләшдийини кәстәрир вә онлардан бирини Нахчыван МССР, дикәрин исә Днабар (Талыш дағларынын Зуванд һиссәси) олдуғуну гәйд әдир.

Загафгазиянын орта чөлләриндә битән эфир яғлы биткиләрин сайы Нахчыван МССР вә Днабардакындан чохдур. Лакин үмуми флорая нисбәтән кәтүрдүкдә бу ахырынчы районлар эфир яғлы биткиләрлә даһа зәнкиндир.

А. А. Гроссһейм бу факты мұәййәнләшдирмәклә кифайәтләнмәйиб, Нахчыван МССР-нын вә Талыш районларынын эфир яғлы биткиләрдә зәнкин олмасы сәбәбләрини дә изаһи әдир. О кәстәрир ки: „Биткинин мұәййән физиоложи хүсусиййәтләри чографи гануларла табедир. Анчаг гәйд әтмәк ләзымдыр ки, битки органларына бу вә я башга тә'сир кәстәрән чографи амилләр онларын торпаг үзәриндә яһыз һазыркы дөврдәки тәгсиматындан ибарәт дейилдир. Һәмни амилләр даһа дәриндир вә өлкәнин битки өртүйү тарихи илә даһа чох әлагәдардыр. Әлдә олан тарихи материаллар кәстәрир ки, Он Асиянын ксерофит биткиләри арасында эфир яғлы биткиләр чохдур. Сәһра флорасына дахил олан ксерофит биткиләр эфир яғлары илә зәнкинлик чәһәтдән ән ашағы, аралыг дәнизи гуршағынын ксерофит биткиләри исә орта мөвгә тутур.

Физиоложи хүсусиййәтләрин ортая чыхмасына һазырда биткииә тә'сир әдән харичи шәрантә бәрабәр онун һансы мәншәдән олмасы да тә'сир әдир“.

Нахчыван МССР-дә вә Талышда битән ксерофит биткиләрин чоху

Иран, Кичик Асия, Ираг вә Сурия өлкәләринин битки өртүйү илә әлагәдардыр. Буна көрә дә бу районларын битки өртүйү эфир яғлы биткиләрлә ксерофит шәрантә малик олан башга районлардакындан зәнкиндир.

Нахчыван МССР-нын дағлыг гуршағы вә чай әтрафларында тәбиғ вә я сүн'и сурәтдә суварылан ерләр битки өртүйү илә зәнкин олдуғу һалда, Араз чайы аранлары вә дағ әтәкләри яһыз яз фәслиндә эфемерләр һесабына аз-чох яшыллыға малик олур, йй фәслиндә исә гуру бир чөл шәклини алыр. Өлкәнин йүксәк дағлыг һиссәси битки өртүйүндән мәһрум олан чылпаг гаялыгдан ибарәтдир.

Нахчыван МССР-нын битки өртүйү илә таныш олмаян вә бурая биринчи дәфә кәлән адамлар өлкәнин битки нөвләри илә чох йохсул олдуғуну кұман әдирләр. Яхындан вә дәриндән өйрәндикчә, илк нәзәрдә яранмыш бу яһыш тәсәввүр тамамилә дәйишир.

Нахчыван МССР-нын чографи мөвгән вә кеоложи тарихи, өлкәдә бир сыра тәбиғ зәнкинликләр кими битки өртүйүнүн зәнкинлийинә сәбәб олмушдур.

Кәстәрдийимиз гуршагларын йүксәк дағлыг һиссәләрини вә дағларынын нәзәрә алмәсәг, өлкәнин әсас әразисини тәшкил әдән дағ әтәкләриндә вә Араз дүзәнлийиндә йй чох исти вә гураг, гыш исә союг кечир. Бу гуршагларда иллик яғынтынын аз олмасы вә хүсусән язын ахырынчы айы вә йй айларында яғынты олмамасы бу сәһәләрдә зәнкин битки өртүйү әмәлә кәлмәсинә бу вә я башга биткиләрин ййылмасына манечилик төрәдир.

Биткинин инкишафында мүнүм рол ойнаян торпаг гурулушу, торпағын тәркиби, һабелә рүтубәт, истилик дәрәчәси вә с. Нахчыван өлкәсиндә, башга районлардакындан кәскин сурәтдә фәргләндийиндән, бир сыра биткиләрин яшамасы үчүн бурада әлверишли шәрант йохдур.

Харичи мүнһитин биткиләрә тә'сир, биткиләрдә бир сыра дәйишиклик әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Биткиләрлә мүнһит арасында кәдән мұбаризә нәтичәсиндә биткинин яшая билмәсини тә'мин әдән морфоложи вә физиоложи дәйишиклик әмәлә кәлир.

Эфир яғы биткинин артыг су сәрф әтмәсинин гаршысыны алыр, чүнки эфир яғларынын бухары һүчәйрә арасы бошлуглары, ярпаг түкләри арасыны вә гисмән әтрафдаки һаваны дойдурараг суюн бухарлашмасына азалдыр. Харичи амилләрин тә'сир биткидә бир сыра физиоложи вә биокимйәви дәйишиклик әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур.

Нахчыван МССР-дә биткиләрин чоху бу вә я башга тә'сир алтында дәйишәрәк бир сыра гиймәтли кимйәви бирләшмәләрә зәнкинләшмишдир. Одур ки, битки өртүйүнү өйрәнмәк вә онлардан истифадә йолларыны мұәййәнләшдирмәк мәгсәдилә чалышан әлми ишчиләр Нахчыван биткиләрини бөйүк һәвәслә өйрәнирләр.

Харичи шәрантин тә'сир алтында биткиләрдә әмәлә кәлән бу вә я башга дәйишиклийн өйрәнмәк, биткиләрдә биокимйәви дәйишиклийн сәбәбләрини айдынлашдырмаға вә ләзым кәлдикдә сүн'и сурәтдә шәрант яратмагла биткиләрдән вә башга хаммаллардан мәгсәдә уйғун истифадә әтмәйә имкан ярадыр.

Өлкәмиздә апарылан әлми-тәдгигат ишләри бир сыра гиймәтли эфир яғлы биткиләрин тапылмасына (разяна, нанә, киләмәрзә, хүсуси рейһан нөвү, Астрахан йовшаны, дағ кешниши вә и. а.) вә онлары мәдәни сурәтдә бечәрмәклә сосялист кәнд тәсәррүфатымызда вә сәнаәмиздә онлардан истифадә әтмәйә имкан вермишдир.

Эфир яғларынын асан бухарлашдығыны вә тәркибләринин тез дәйишдийини нәзәрә алараг, биткиләрдә яғын мигдарыны вә тәркибини дүзкүн мұәййән әтмәк мәгсәдилә әлми һей'әтләримиз сәйяр лаборато-

рия вә говма аппаратлары илә тәһһиз әдилмишди. Элми һей'әтләр бә'зән станционар, бә'зән дә сәйяр характер даһийырды. Элми һей'әтләрини топладығы битки нүмунәләри чөл лабораториясында анализ әдиләрәк, мүхтәлиф дөврләрдә биткиләрини мүхтәлиф органларында олан эфир ягының миғдары мүйһәһи әдилмишди. Эфир яғлары ийләмә йолу илә вә физики-кимйәви үсулларла йохланыйырды. Чөлләрдә, дағларда, биткиләр битән ерләрини яхынлығында гурдугумуз говма аппаратлары биткиләрдән кимйәви анализ үчүн, һабелә сәһәдә кейһийәтләрини йохламаға кифәйәт әдәчәк гәдәр эфир ягы алмаға имкан верди.

Бу ғайда илә Нахчыван МССР-дән ашағыдаки эфир яғлы биткиләр тапылмыш вә өйрәнилмишди (бах 1-чи чәдвәл).

Ябаны эфир яғлы биткиләрдән бә'зиләри Нахчыван МССР-ның һәр районунда мүхтәлиф гуршағларда кениш яйылдығы һалда, әксәрийһәти ялныз мүйһәһи гуршағларда сәйрәк һалда битир.

Кениш сурәтдә яйылмыш эфир яғлы биткиләрдән ашағыдакиләри көстәрмәк олар:

1. Дағ әтәкләриндә вә Нахчыван дүзәнликләриндә: йовшан *A. erivanica* Boiss, ачы йовшан *A. absinthium*, гурд оту *S. dracocephaloides*, бөймәдәрән *Achillea micrantha*, *A. filipendulina*, *Pyrethrum*, бирә оту *Canescens*, *P. Szavitsii*. Атыл-батыл, *Zabsintifolia*, ярпыз *Mentha longifolia* мәһһәм похуду *T. polium* L., *T. orientale* L.

2. Дағәтәкләриндә вә һисмән йүксәк дағларда: кәклик оту *T. Kotschyanus* Boiss, дағ һанәси *Z. Biebersteiniana*, попыр *S. lavandulaefolia*, чашыр *P. ferulacea* (L.) Zindl, додағлы *Ph. orientalis* Mill вә *Ph. pungens* W., дағ кешиниш *Caropodium platycarpum* Boiss et Hausskn. (B. Schischk), бирә оту *P. Balsamita* *P. serbanense* D. Sosn., *P. myriophyllum* (W) C.A.M. көзәлчичәк һанә *Nepeta grandiflora*.

Дикәр эфир яғлы биткиләрини ябаны һалда әһтият аздыр.

Нахчыван МССР районларында тапылан ябаны эфир яғлы биткиләрини бир һисминдән эфир ягы алынмыш вә тәркиб һиссәләри өйрәниләрәк истеһсалат әһмийәһти мүйһәһиләшдирилмишди. Бу сәһәдә әлдә әдилән нәтижәләр көстәрир ки, ябаны һалда тапылан биткиләрдән бир чоху әтрийят, еһһити, тәмли мәһсуллар вә әчзачылыг сәһәһи үчүн ғиймәтли хаммал верә биләр.

Нахчыван МССР-дә ябаны һалда битән вә тәркиби өйрәнилмиш ашағыдаки эфир яғлы биткиләрдән истеһсалатда истифадә олуна биләр:

1. Кәклик оту *Thymus Kotschyanus* Boiss, Шаһбуз, Әбрәгунис, Ордубад районларының дағ әтәкләриндән башлаяраг йүксәк дағларын субали зонасына гәдәр кениш сурәтдә яйылмышдыр. Кәклик оту чохиллик биткидир. Бә'ән ерләрдә топа-топа битир. Орта дағ зонасында йогун, лакин ғыса коллар әмәлә кәтирир.

Бә'зән бу коллар бир-биринә о гәдәр сых олур ки, бүтөн бир өртүк кәми көрүнүр. Кәкликоту дағ әтәкләриндә, май айының ахырларында чичәкләри солмаға вә июнун ахырларында тохумлайыб гурумаға башладығы һалда, йүксәк дағларда аңгуст айында чичәкләмәһә башлайыр. Биткиниң одулашымыш көкәяхын һиссәһиндән һәр ил айрылан ярпағлы вә чичәкли будағлар 10—20 см-ә гәдәр йүксәлир. Нахчыван МССР-дә бу биткидән һәр ил яһи һалда 700—800 тон, гурү һалда һә 200—220 тон топламағ олар.

Кәкликоту чичәкләдийи дөврдә (ярпағлары вә чичәкли көвдәһилә бирликдә) 0,2—0,5% эфир ягы верир. Оун эфир яғында әтрийят вә әчзачылыг сәһәһиндә кениш сурәтдә ишләдилән тимол, фенол, карвакрол бирләшмәләри хейли чохдур.

Нахчыван МССР-ның эфир яғлы биткиләри

Латын адлары	Азәрбайҗан адлары
<i>Artemisia absinthium</i> L.	Ачы йовшан
<i>erivanica</i> Boiss.	Эреван йовшаны
<i>splendens</i> W.	"
<i>tinctoria</i> L.	"
<i>chamaemellifolia</i> Viee.	Яшыл йовшан
<i>Ajuga reptans</i> (Poir) Schreb.	Хүшкә
<i>oblongata</i> M. B.	"
<i>Anthemis tinctoria</i> L.	Моллабашы
<i>dumetorum</i> D. Sosn.	"
<i>iberica</i> M. B.	"
<i>Achillea vermicularis</i> Trin.	Хырдаярпаг бөймәдәрән
<i>filipendulina</i> Lam.	Чан бөймәдәрән
<i>micrantha</i> M. B.	Бөймәдәрән
<i>setacea</i> W. K.	Аг бөймәдәрән
<i>Amygdalus communis</i>	Бадам
<i>Astragalus persicus</i> (Boiss) G. Wor	Истиот алағы
<i>orientalis</i> (M. B.) Drude	"
<i>Alhagi pseudoalhagi</i> (M. B.) Dsv.	Дәвә тиканы
<i>Betonica orientalis</i> L.	"
<i>Bifora radicans</i> M. B.	Зәми кешиниш
<i>Ballota nigra</i> L.	"
<i>Brunella vulgaris</i> L.	"
<i>Chaerophyllum gillanicum</i> (Gmel) Grossh.	"
<i>Chamaemelum Kotschy</i> Boiss	Дәли моллабашы
<i>disciforme</i> (C. A. M.) Vis	"
<i>Chenopodium Botrys</i> L.	Тәрә
<i>Caropodium platycarpum</i> (Boiss et Hausskn) B. Schischk	Дағ кешиниш
<i>Ferula rigidula</i> D. C.	Чашыр
<i>caspiaca</i> M. B.	"
<i>Oleome ornithogoloides</i> L.	Чөл кәвәри
<i>Gypsophila elegans</i> M. B.	Сабун сүпүркә
<i>Gentiana cruciata</i> L.	Женсһан
<i>Hippomarathrum crispum</i> (Pers) Koch.	Әркәк әләви
<i>Hypericum polygonifolium</i> Rupr	Дағы
<i>Hypericum scabrum</i> L.	Нөлбә оту
<i>Helichrysum Pallasii</i> (Spr) Boiss	Бағча чичәһи
<i>plleatum</i> D. C.	"
<i>Heracleum pubescens</i> M. B.	Бадырған
<i>Isopogon sp.</i>	"
<i>Inula</i>	Андыз
<i>Juniperus oblonga</i> M. B.	Ардыш
<i>polycarpus</i> C. Koch.	Арған
<i>Libanotis montana</i> All.	Лаллимансия
<i>Lallemantia iberica</i> (M. B.) F. et M.	"
<i>Melilotus officinalis</i> (L.) Desf.	Хәһһәһүл
<i>Marrubium parviflorum</i> F. et M.	Шәһдрә
<i>Marrubium persicum</i> C. A. M.	"
<i>Matthiola odoratissima</i> R. Br.	Сәдбәр
<i>Mentha longifolia</i> Huds.	Ярпыз
<i>aquatica</i>	Су ярпызы
<i>Nepeta Nawaeschini</i> E. Bordz.	Һавашини һанәһи
<i>grandiflora</i> M. B.	Көзәлчичәк һанә
<i>Mussini</i> Henke	Пишик һанәһи
<i>Trautvetteri</i> Boiss et Buhse	Траутветер һанәһи
<i>erivanensis</i> Grossh.	Эреван һанәһи
<i>micrantha</i> Bge.	Ғара һанә
<i>Nepeta racemosa</i> Lam.	Будағлы һанә
<i>Origanum vulgare</i> L.	Ғара от

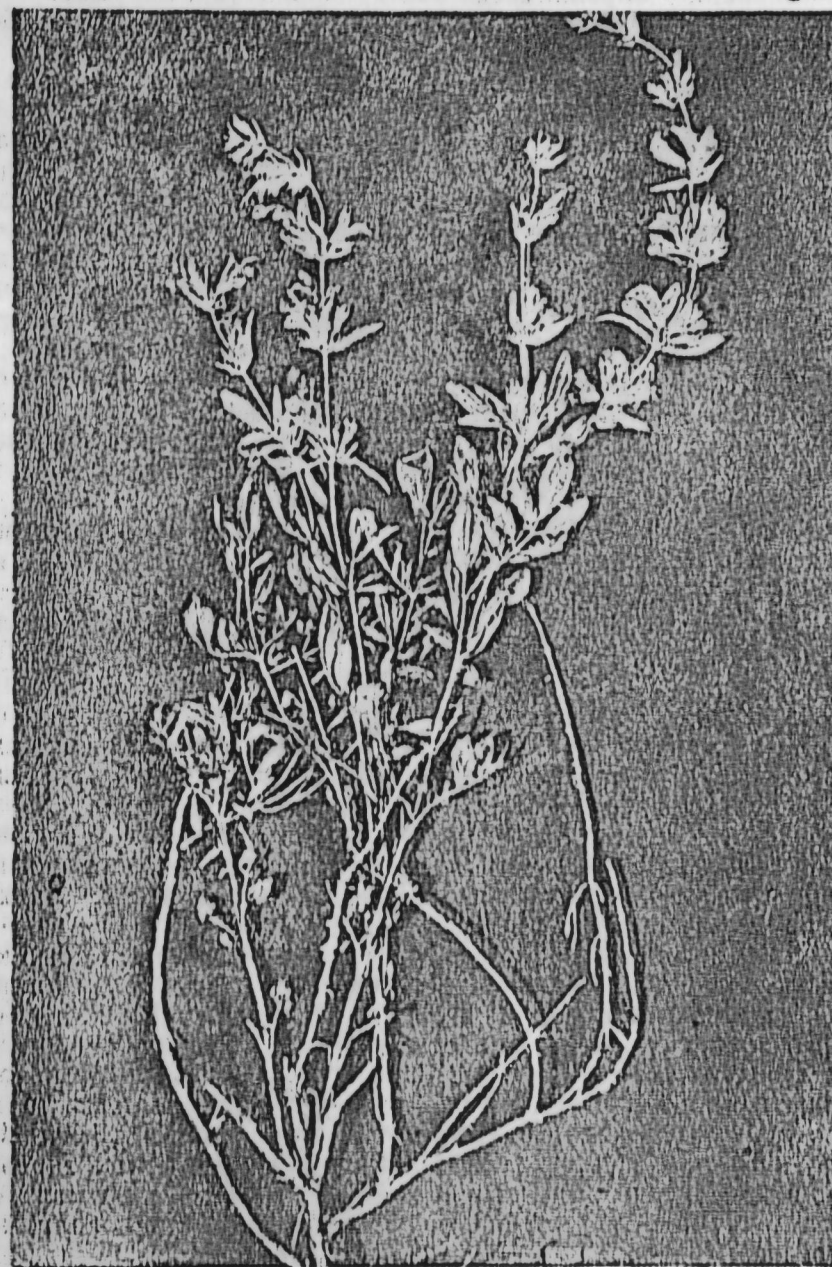
Латын адлары	Азәрбайжан адлары
<i>Pyrethrum Szovitsii</i> (C. Koch) D. Sown.	Бирә оту
<i>tenulissimum</i> Trautv	"
<i>canescens</i> (D. C.) Boiss.	"
<i>Balsamita</i> (L.) W.	"
<i>sevanense</i> D. Sown.	"
<i>myrtillophyllum</i> (W) C. A. M.	"
<i>uniflorum</i> C. A. M.	"
<i>palustre</i> W.	"
<i>Primula sibthorpii</i>	Нөвруз чичәһи
<i>Prangos ferulacea</i> (L.) Lindl.	Әләһи
<i>lophoptera</i> Boiss.	Додағлы
<i>Phlomis orientalis</i> Mill.	"
<i>pungens</i> W.	"
<i>tuberosa</i> L.	"
<i>Reutera aurea</i> (D. C.) Boiss.	Реутера
<i>Salvia nemorosa</i> L.	Көпүк оту
<i>verticillata</i> L.	Аг Моллаәһмәд оту
<i>limbata</i> C. A. M.	Аг Моллаәһмәд оту
<i>dracocephaloides</i> Boiss.	Гурд оту
<i>viridis</i> L.	Яшил көпүк оту
<i>Aethlops</i> L.	"
<i>Sclarea</i> L.	Мүшк гурд оту
<i>Slum lanceifolium</i> M. B.	Чол кәрәһиһи
<i>Sesil pencedanoides</i> (M. B.) Koso Pol.	"
<i>Stachys Balensae</i> Boiss et Ky.	Балаһча поругу
<i>Stachys atherocalyx</i> C. Koch.	"
<i>lavandulaefolia</i> Vahl	Поруг
<i>inflata</i> Benth.	Боз поруг
<i>Scutellaria sevanensis</i> D. Sown.	Чынгыл оту
<i>Smirniopsis aucheri</i> Boiss.	Манла
<i>Satureja hortensis</i> L.	Бәг, һанәһи
<i>Satureja macrantha</i> C. A. M.	Ири һанә
<i>Teucrium pollum</i> L.	Мәһтәһи һохуду
<i>orientale</i> L.	"
<i>chamaedrys</i> L.	"
<i>Thymus kotschyanus</i> Boiss.	Көкоту (кәклик оту)
<i>incanus</i> (Trautv) Grossh.	"
<i>Valeriana officinalis</i> L.	Валериан
<i>Ziziphra absinthifolia</i> (Vent) Boiss.	Аһыл-батыл
<i>Ziziphra Blebersteiniana</i> Grossh.	Чол (даг) һанәһи
<i>Ziziphra tenuior</i> L.	"
<i>Ziziphra serpyllacea</i> M. B.	"

Нахчыван МССР-дә битән кәклик оту нөвләринин әфир ягы, тәркибчә тамам өйрәнилмәһишдир. Бу сәһәдә апардығымыз илк тәдқиғат көстәрир ки, кәклик отунун Нахчыван МССР-дә битән *Thymus Kotschyanus* Boiss нә субалп гуршағда битән *T. incanus* (Trautv) Grossh нөвләриндә 0,25—0,4% әфир ягы бардыр. Әфир ягы тәркиб өтибарилә 23%, тимол 20%, фенол нә 24—30% карвакролдан ибарәтдир.

Шаһбуз нә Әбрәғунис районларында битән кәклик оту әһин һонә мәһсуб олдугу нә морфоложи әләмәтләриннә көрә бир-бириндән фәргләһмәһиһи һалда әфир яғларынын тәркиби нә иһиннә көрә кәһһин су-рәтдә фәргләһиһи.

И. Л. Гурвич бу ики райондан алты һов мүхтәһиф иһли кәкликоту танмышдыр. О, бурада ади тимол иһли кәклик отундан башға, лимонлиол, кераниол, лимон (ситрал) иһли, комфора, синеол нә нерол иһли

кәклик оту олдугуну мүйһиһиһи әтминдир. Нахчыван МССР кәклик оту һазырлығы үчүн әһи ярарлы ер һисаб олуна биләр.

Шәк. 1
Гурд оту
(*Salvia dracocephaloides* Boiss)

2. Шаһбуз, Әбрәғунис, Чулға, Ордубад, Нахчыван районларынын дағ әһиһи зоналарында кениһи су-рәтдә әфир яғлы гурд оту (*Salvia dracocephaloides* Boiss) битмәкдәдир. Бу битки кол һалында олуб 25—40 см һүндүрлүһиһи галхыр нә апрел—май айларында күл нә бәһоннә рәһһли чичәк ачыр (1-чи шәһил).

Гурд оту биткисинин чичэкли будагларындан 0,14% (гуру чэкисинә көрә 0,36%) эфир ягы әлдә әдилмәшдир. Бу эфир ягынын тәркиб һиссәләринин өйрәнилмәси көстәрди ки, 33%-и α пинен, 8%-и комфен, 20--21%-и комфара (сидр кафуру), 10%-и синеол вә бишга бирләшмәләрдән ибарәтдир. Ерлиләр бә'ән биткинин ширәсини һейванларын яраларына сүртәрәк, гурдларыны тәмизләйир вә я ярая гурд дүшмәнин гаршысыны алырлар. Гурд оту ширәсинин бу хусусийәтә малик олмасы тәркибиндә комфара бирләшмәләри (21%) олмасилә әлагәдардыр.

Гурд оту битән ерләрин яхынлығында эфир яғлары истеһсал әдәчәк мүәссисә гуруларса, бу биткидән дә истифада әтмәк әлверишли олар.

3. Нахчыван МССР-дә аранлардан башлаяраг субалп гуршаға гәдәр бүтүн чайларын әтрафында, йүксәк дағларын дәрә вә ямачларында чыхан булагларын ислатдығы ерләрдә эфир яғлы биткиләрдән күлли мигдарда ярпыз *Mentha longifolia* Huds битир. Ярпыз сәнаеә нанә ягы адланан эфир ягы верән биткиләр групуна дахилдир. Нахчыван МССР-дә битән ярпызын эфир ягы, мигдар вә кейфийәт чәһәтдән башга өлкәләрдә битән ярпызларын эфир ягындан хейли фәргләнир.

Чичәкләмә дөврүндә йығылмыш ярпыз биткисиндән 0,25% эфир ягы алынмышдыр.

Нахчыван МССР ярпызынын эфир ягынын физики вә кимйәви константлары беләдир:

$$d \frac{20}{20} = 0,9296; D = -3,85^{\circ};$$

$n_{D_{20}} = 1,4801$; туршу мигдары—0,7545; эфир әдәди 54,62 асе тиллә олундугдан сонра эфир әдәди 120,034; ментону ментола чевирдикдән сонра эфир әдәди 189,24. Бу константлар, башга өлкәләрин ярпызындан алынмыш эфир яғларынын константларындан фәрглидир.

4. Нахчыван ярпызы, сәнае үчүн гиймәтли бирләшмә олан ментол илә даһа зәнқиндир. Нахчыван ярпызынын күлли мигдарда битмәси вә эфир ягынын ментол бирләшмәси илә зәнқин олмасы бу биткинин сәнае әһәмийәтинин хейли артырыр.

Нахчыван өлкәсинин гуру ямачларында вә чынғыллыгларында чичәкдодаглылар фәсиләсиндән поруг чинсинә мәнсуб олан ики нөв битки *Stachys lavandulaefolia* Vahl вә *S. inflata* Beuth битир. Бунлар башлыча олараг Нахчыван өлкәсиндә битдийиндән вә эфир яғларынын тәркиби бу вахта гәдәр өйрәнилмәдийиндән, онларын тәркиб һиссәләринин мүәййән әтмәйи гәт әтдик. Бу мәгсәдлә апарылан тәдгйгат нәтижәсиндә мүәййән әдилди ки, поруг чинсиндән олан *S. lavandulaefolia* биткисиндә 0,18%, *S. inflata*-да исә 0,21% эфир ягы вардыр.

Һәр ики биткинин эфир ягы суда күл ягы кими асанлыгла һәлл олур. Эфир ягынын бу хусусийәти онун истеһсалы просесинин чәтинләшдирсә дә, сәнаеда истифада әһәмийәтинин артырыр. Бундан башга, бу биткиләрин эфир яғларынын физики вә кимйәви константлары, онларын йүксәк кейфийәтли олдуғуну көстәрир. Әтрийят сәнаенин мәһз белә яғлара тәләби чох бөйүкдүр.

Бу биткиләри гурутдугда эфир ягынын мигдары вә тәркиби дәйишир. Биткинин тәдарүк әдилчәйи ерин яхынлығында эфир ягы истеһсал әдән завод олрса, тәдарүк әдилмиш биткиләрдән яш һалда истифада әдилмәлидир.

5. Нахчыван МССР-нын бүтүн районларында, һәтта эфир яғлы биткиләри чох аз олан Норашен районунда дүзәнликләрдә вә дағ әтәйи ямачларында лүхтәлиф нөв йовшан (*Artemisia*) битир. Бунлардан Эра-

ван йовшаны чичәкләмә дөврүндә көвдә, ярпаг вә чичәкләрилә бирликдә 0,7—0,9% эфир ягы верир. Эраван йовшанынын эфир ягындан сабун биширмә вә әчзачылыг сәнаенидә кениш сурәтдә истифада әтмәк олар. Бу биткинин күлли мигдарда битмәси онун тәдарүкүнү асанлашдырыр. Йовшан биткисини гурутдугда ондакы эфир ягынын мигдары бир гәдәр азалыр, ләкин тәркиби дәйишмиш. Бу да ондан истифада әдилмәси ишини асанлашдырыр. Эраван йовшаныны гурудуб сахламаг вә илин һәр һансы мөвсминдә (мәсәлән, ғышда) заводун имканы олдуғча ондан эфир ягы алмаг мүмкүндүр.

6. Әбрәгунис, Шаһбуз, Ордубад районларынын дағ әтәкләриндә чәтирчичәклиләр фәсиләсиндә натыл-батыл (*Zozimia absinthifolia* (Vahl) Boiss) биткисини чүчәрир (2-чи шәкил). Икнилик атыл-батыл биткисинин көвдәси вә ярпагларындан 0,26%, чичәйиндән 0,1% вә тәзә етишмәйә бәшләян тохумларындан (әзилмиш һалда) 3,5% эфир ягы алыныр (7). Атыл-батыл биткисини Совет Иттифагымызда Күрчүстанда, Дағыстанда, Крымда, Түркмәнистанда, Эрмәнистанда вә Азәрбайҗанын бир чох районларында дашлы гуру ямачларда битир. Азәрбайҗанда чох ййылдығына бахмаяраг өйрәнилмәмишди. Биз онун хусусийәтләринин вә эфир ягынын кимйәви тәркибинин өйрәндик.

Атыл-батыл тохумларындан алынған эфир ягында тәбабәтдә ишләдилән вә гиймәтли бирләшмә һесаб олунан октил спиртин вардыр. Онун эфир ягынын 79% октисәтат эфириндән вә 19% сәрбәст октил спиртиндән ибарәтдир. Атыл-батылын эфир ягында сабуналашдырма просеси апардыгдан сонра сәрбәст октил спиртинин мигдары артыб 70—75%-ә чатыр.

Октил спиртин балдырған вә пастинака биткиләринин эфир ягындан алыныр. Бу биткиләр үмүмийәтлә дағыг ерләрдә битир. Буна көрә дө онларын тәдарүк әдилмәси вә дашынмасы бир сыра чәтинлик төрәдир. Һалбуки атыл-батыл биткисини дағ әтәкләриндә вә дүзәнликләрдә битдийиндән, тәдарүк әдилмәси вә дашынмасы һеч бир чәтинлик төрәтмиш. Ботаника бағында апарылан тәчрүбә ишләри атыл-батылын асанлыгла әкилиб бечәрилә биләчәйинин вә сувармадан да мәһсул вердийинин көстәрир.

Нахчыван МССР-дә тапылан эфир яғлы биткиләрдән бири дә дағ кешнишидир. Дағ кешниши *Caropodium platycarpum* (Boiss et Haussku) B. Schischk чәтирчичәклиләр (*Umbelliferae*) фәсиләсиндән дир (3-чү шәкил).

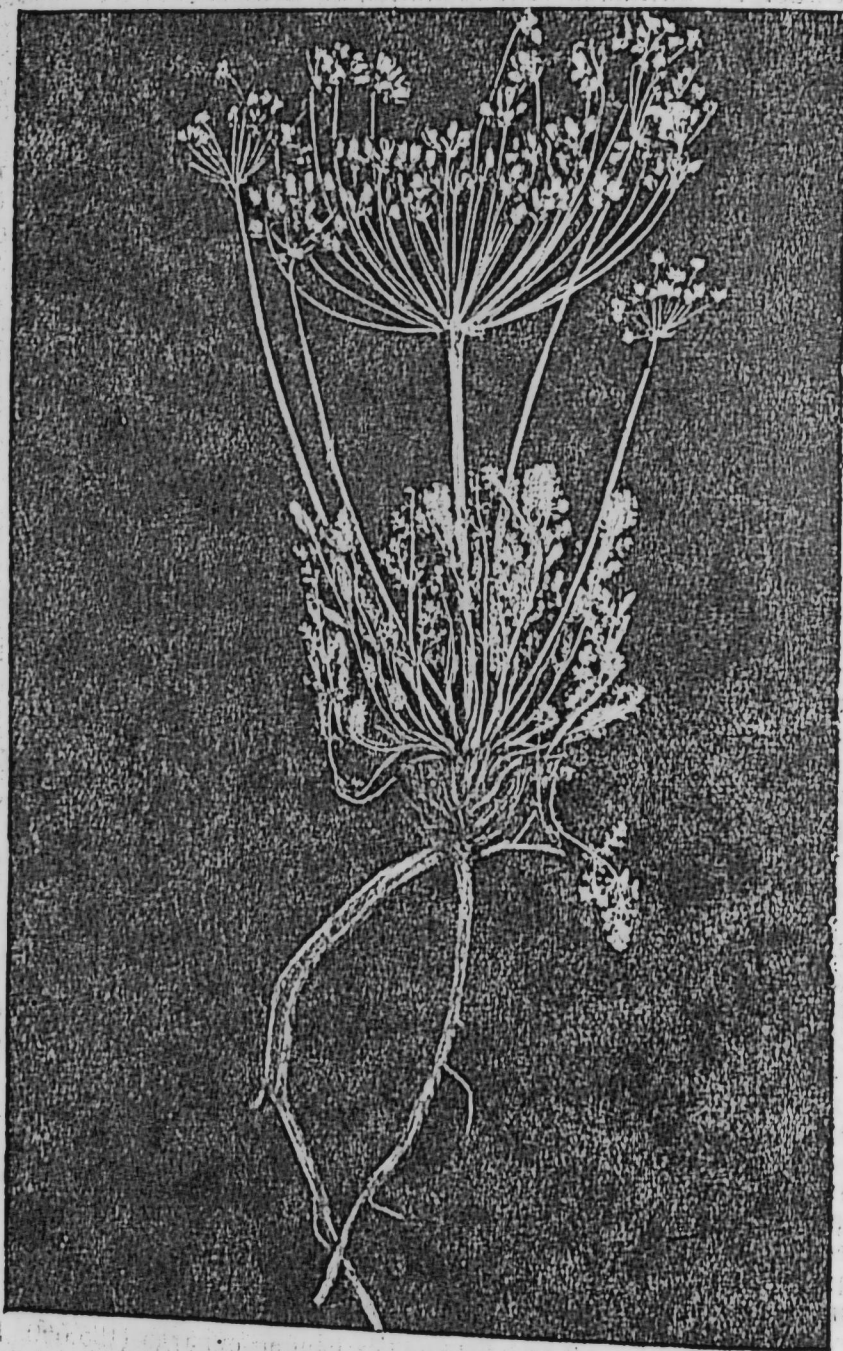
1934-чү илдә Шаһбуз районундан (Күкү кәнди әтрафындан) тапылмыш бу битки (3) өз әтри илә диггәтимизи чәлб әтмишди. Дағ кешнишини ССРИ-дә ялныз Нахчыван МССР-нын орта вә йүксәк дағ гуршагларында Шаһбуз, Әбрәгунис вә Ордубад районларынын килли, дашлы, гуру чәнуб ямачларында битир.

Дағ кешнишинин тохумларындан алынған эфир ягынын кимйәви анализ бу яғын тәркибиндә әтрийят сәнаеи үчүн гиймәтли бирләшмә һесаб олунан линалоол спиртин олдуғуну көстәрир (4).

Линалоол әтрийят сәнаеи үчүн әсас хаммал сайылыр. Ишләдилән әтирли маддәләрин 75—80%-ини я линалоол, я да линалоолдан кимйәви үсулла алынған башга бирләшмәләр тәшкил әдир. Әтрийят сәнаенин линалоола олан тәләби өлкәмиздә кениш сурәтдә (135.000 гектар) әкилән кореандр биткисини һесабына өдәнилир.

СССР-дә вә башга өлкәләрдә кореандр чохдан бәри әкилир. О, бирлик биткидир. Тохумлары мүхтәлиф заманда етишдийиндән вә етишмиш тохумлар асанлыгла саһәләндийиндән, мәһсул йығымында бөйүк иткйә сәбәб олур вә йығым ишинин механикләшдирилмәсини чәтинләшдирир.

Кореандр биткисини зэрэрверичилэр асанлыгла тэлэф эдир. Буна көрә 2—3 дэфа зәһәрли маддэләрлә дәрманланмаян тарлалар мәнсул

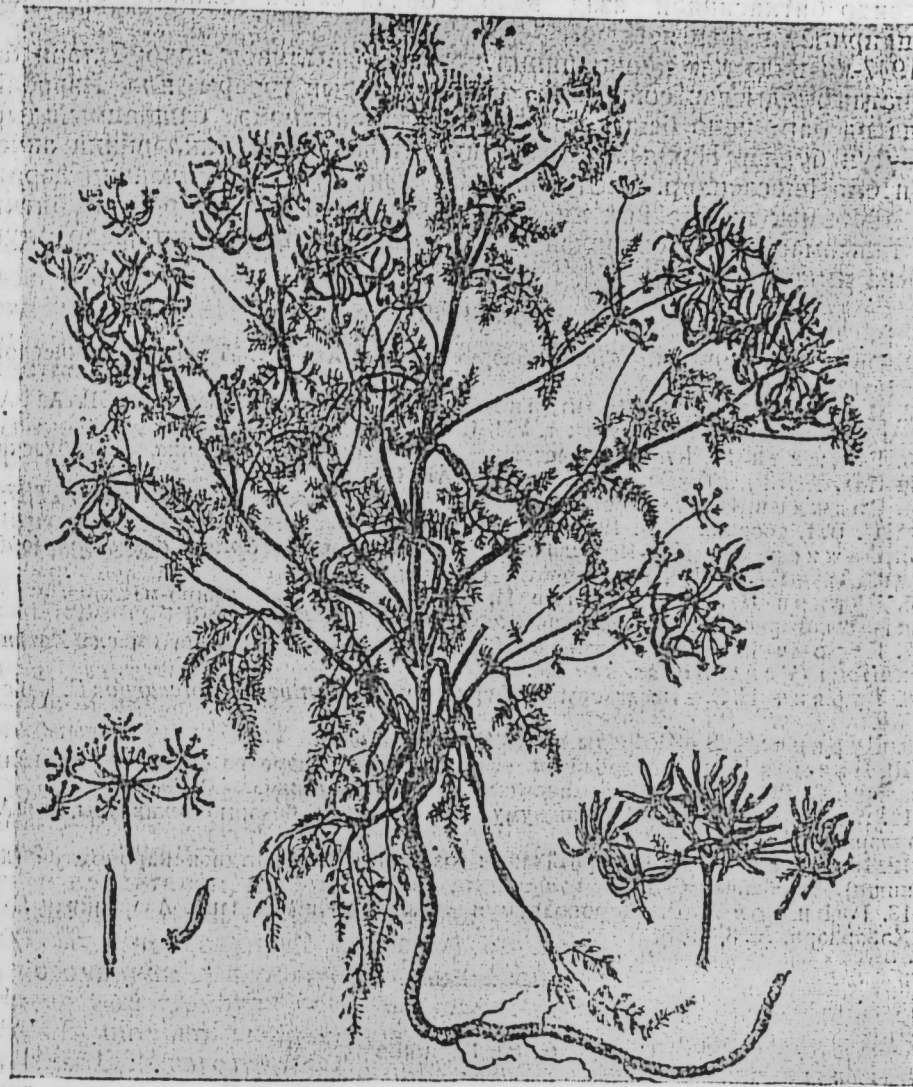

Шәк. 2
Атыл-батыл
(*Zizania absinthifolia* (vent) Boiss).

вермир. Тарлалары дәрманламаг исә, артыг әмәк тэләб эдир вә мәнсулун баһа баша кәлмәсинә сәбәб олур.

Кореандрын тохумларындан 0,7—0,8% эфир ягы алыныр. Онун да ялынз 60%-дән (линалоолдан) сәнаедә истифада олунур.

Нахчыван МССР-дә чүчәрән даг кешниши исә чохиллик биткидир. Дашлы-килли торпагларда вә дәмйә ерләрдә битиб яхшы мәнсул верир. Тохумлары етишдикдән сонра узун мүддәт төкүлмүр. Зэрэр-веричи нәшәрәт биткинин өзүнә вә тохумларына зэрәр етирмир.

Шәк. 3
Даг кешниши
(*Caropodium platycarpum*)

Даг кешнишинин тохумларындан 2—2,5%-ә гәдәр эфир ягы алыныр. Бу ягын 72%-и линалоол, 12,5%-и линалил асетат вә 10%-и лимонен бирләшмәсиндән ибарәтдир. Демәли, даг кешнишиндән алынган эфир ягынын 95%-и сәнае үчүн гиймәтли бирләшмәдир.

Азәрбайжан ССР Әлмләр Академиясынын Нәбатат институту даг кешнишинин халг тәсәррүфаты үчүн әһәмийәтини нәзәрә алараг бу

биткийә хусуси фикир верир. Даг кешнишини экиб бечәрмәк сәһәсиндә апарылан әлми-тәдгигат ишләри мүсбәт нәтичәләнмишдир. Тәчрүбә кәстәрир ки, даг кешниши ССРИ-нин чәнуб районларын да, дәмйә ерләрдә етишдирилә биләр вә яхшы мәнсул верәр. ССРИ-дә суварылмасы мүмкүн олмаян дәмйә ерләрдә даг кешниши етишдирмәк, өлкәнин эфир яғларына олан тәләбини даг кешниши һесабына өдәмәйә вә 135.000 гектар мәнсулдар гара торпаг сәһәсини кореандр биткисиндән азад әдәрәк орада башга техники биткиләр етишдирмәйә имкан ярадар.

1947-чи илдә даг кешнишини чографи яйылмасы тәчрүбәләри баша чатдырылдыгдан сонра али тәшкилатларын гәрары илә Азәрбайчанда вә бир нечә башга республикада әкилмәйә башланмышдыр.

Бүтүн бунлар Нахчыван МССР-нын тәбни зәнкиликләрини анчаг чүз'и бир һиссәсидир. Республиканын эфир яғлы биткиләрини дәриндән өйрәнмәк шүбһә йох ки, орада бир сыра ени эфир яғлы биткиләр тапылмасына вә онлардан халг.тәсәррүфатында истифадә олунмасына имкан ярадар.

ӘДӘБИЙАТ

1. Гроссгейм, А. А.—Анализ флоры Кавказа. АзФАН. „Труды Ботанического института“, т. I, 1936.
2. Прилипко Л. И.—Растительные отношения в Нахичиванской АССР. АзФАН. „Труды Ботанического института“, т. VII, 1939.
3. Гаджиев И. Ю.—Дикорастущие эфиромасличные растения (Шахбузский район Нах. АССР). „Труды Азерб. филиала АН СССР“. XXIV 1936.
4. Гаджиев И. Ю.—Состав эфирного масла *Carapodium platycarpum*. „Труды АзФАН“. Бот. сборник, т. 3, 1938.
5. Гаджиев И. Ю.—Исследование эфирного масла *Salvia dracocephaloides* Boiss. „Труды АзФАН“. Ботанический сборник, т. 3, 1938.
6. Гурвич Н. Л. и Гаджиев И. Ю.—Дикорастущие эфиромасличные растения высокогорной части Абракунисского района Нах АССР. Там же.
7. Гурвич Н. Л. и Гаджиев И. Ю.—Исследование эфирного масла *Zozimla absinthifolia* (Vent) Boiss. Там же.
8. Гурвич Н. Л.—Исследование эфирного масла *Juniperus polycarpus* C. Koch. Там же.
9. Гурвич Н. Л.—Чебрецы в НахАССР. Там же.
10. Гачьев И. Ю.—Азәрбайжан эфир яғлы биткиләри вә онлардан истифадә гайдалары. ССРИ Әлмләр Академиясынын Азәрбайжан Филиалы 1939.
11. Гачьев И. Ю.—Кароподиумун (даг кешниши) бечәрмә имканлары. АзФАН Хәбәрләри, № 8, 1944.
12. Гачьев И. Ю.—Азәрбайжанын тәзә эфир яғлы биткиси кароподиум (даг кешниши). Азәрбайжан ССР ЭА нәшрийяты, 1948.
13. Рәһимов М. Ә.—Кароподиумун агробіологисинә даир. Азәрбайжан ССР ЭА Хәбәрләри, № 8, 1948.

И. Ю. Гаджиев

Эфиромасличные растения НахАССР

РЕЗЮМЕ

Ботанический институт им. В. Л. Комарова Академии наук Азерб. ССР проводит систематическое обследование районов Азербайджана с целью выявления видового состава, распространения полезных дикорастущих растений и выявления их народнохозяйственного значения.

Нами проводилось обследование и изучение дикорастущих эфиромасличных растений Азербайджана. Результаты обследований

районов Азербайджана с первых лет показали, что распространение дикорастущих эфиромасличных растений в смысле количества видов, а также по количеству и качеству эфирного масла в различных районах заметно различно, и НахАССР в этом отношении является самым богатым районом в Азербайджане.

Нахичеванская Автономная Советская Социалистическая республика (НахАССР) является, одной из самых южных республик Советского Союза.

Территория НахАССР находится в юго-западной части горной системы Малого Кавказа. Естественно-исторические условия территории НахАССР и история происхождения растительности способствовали образованию своеобразного растительного покрова. Поэтому мы уделяли изучению дикорастущих эфиромасличных растений НахАССР особое внимание.

В районах НахАССР растет около 300 видов дикорастущих эфиромасличных растений, из коих нами уже исследовано около 100 видов. Около 20 растений обильно распространены по республике и ряд из них имеет народнохозяйственное значение. В работе даются подробные сведения о распространении этих видов, количестве и качестве эфирных масел, производственной ценности и перспективах их использования.

В окрестностях сел. Кю-Кю Шахбузского района НахАССР найдено новое эфиромасличное растение—кароподиум. Дальнейшее обследование показало, что кароподиум растет у нас только на южном склоне Зангезурского хребта в пределах НахАССР, начиная от Кечалдага (Шахбузский р-н) до горы большой Союк (Орду-бадский р-н).

В среднегорной и частично в высокогорной зоне на каменисто-глинистых почвах кароподиум растет одиночно в травостоях, а местами образует заросли.

Семена кароподиума содержат около 2,5% эфирного масла с большим количеством (72%) линалоола, который является ценным сырьем для парфюмерной промышленности.

Подробные исследования показали, что кароподиум, по содержанию эфирного масла, линалоола и по биологическим показателям (засухоустойчивость, многолетность, неосыпаемость семян, иммунитет к вредителям, высокий урожай и др.), значительно превосходит ныне культивируемый в широком масштабе в Союзе (около 135.000 га в черноземных областях) кореандр, являющийся основным источником для получения линалоола.

Новое эфиромасличное растение кароподиум, найденное в НахАССР, широко внедряется в культуру. В последние годы в районах НахАССР заготовлены семена дикорастущего кароподиума для посева в колхозах Азербайджана и в других республиках Союза.

В 1948 году посевная площадь под культурой кароподиума составляла 122 га, из коих в Азербайджане 65 и в других республиках — 57 га.

По постановлению Совета Министров Азерб. ССР в 1949 году в Азербайджане должны быть посеяны еще 400 га кароподиума. В ближайшие годы эфиромасличная промышленность получит новое сырье—семена кароподиума как источник линалоола.

Более углубленное изучение эфиромасличных растений НахАССР, возможно, даст новое ценное сырье для народного хозяйства.

А. В. БОГАЧЕВ и Н. Г. САМЕДОВ

МАТЕРИАЛЫ К ИЗУЧЕНИЮ ПАРАЗИТОФАУНЫ НАХАССР

(*Tabanidae* НахАССР)

Кровососущие слепни (*Tabanidae*, *Diptera*) играют в жаркие летние месяцы большую роль в комплексе паразитов, нападающих на домашних животных и на человека. Дикие крупные млекопитающие (горные безоаровые козлы, бараны-муфлы), которыми богата НахАССР, в питании слепней играют малую роль, так как слепни экологически приурочены к долинам рек, к орошаемым землям и, следовательно, в НахАССР в значительной степени к культурной зоне, к районам, где располагаются селения, где пасется колхозный скот. Некоторое количество слепней встречается и в относительно сухой субальпийской и альпийской зоне гор республики, где все же много ручьев, родников и увлажненных от тающих летом снегов участков. И, наконец, особенно много слепней во влажном, лесном горном участке республики в Шахбузском районе около озера Батабад.

Слепни (*Tabanidae*) сосут кровь у домашних животных и нередко нападают и на человека, прокалывая в целях сосания даже тонкую одежду. Кусают и сосут кровь исключительно самки. При укусах слепни способны переносить некоторые инфекционные болезни домашних животных и в редких случаях вызывают заражение даже у человека. К таким, переносимым слепнями, болезням относятся сибирская язва, туляремия, геморрагическая септицемия у буйволов и прочего крупного рогатого скота, трипанозомоз (су-ауру) у верблюдов и менее опасная — обычная гнойная стрепто- и стафилококковая инфекция.

Методы защиты животных и борьба со слепнями разработаны мало. Заливка стоячих водоемов керосином или мазутом, практикуемая в борьбе против малярийных комаров, помогает и в борьбе со слепнями, которые «прилипают» к поверхности луж, залитых таким образом. А к лужам слепни стремятся в летние дни с целью пить воду (на лету) и для яйцекладки. Защита животных от нападения слепней производится путем смазывания волос и кожи, особенно на нижней части тела, куда чаще стремятся слепни, тюленьим жиром — ворванью. В этом отношении нужны поиски и других, безвредных для домашних животных, но отпугивающих слепней, средств. Пока этот вопрос не разработан.

Исследования фауны *Tabanidae* НахАССР до сих пор не проводились регулярно и систематично. Некоторое количество *Tabani-*

dae в пределах НахАССР собрали в свое время энтомологи различных научно-исследовательских учреждений. Так, например, первые сборы *Tabanidae* в НахАССР провел А. Б. Шелковников, покойный директор Гос. Музея Армении; затем в 1929 году паразитолог Я. Д. Киршенблат, далее энтомолог Парамонов, и Д. В. Знойко в 1933 г.

А. Богачев вел исследования энтомофауны НахАССР в более ранний весенний период, когда лёта слепней еще не было.

В 1939 году Институт зоологии Академии наук Азерб. ССР направил в НахАССР своего паразитолога Е. Г. Гаузера, проводившего там сборы, легшие в основу данного сообщения. Кроме Е. Г. Гаузера в этих сборах принимали значительное участие местные ветеринарные работники А. Рамазанов и А. Мамедов.

Рис. 1

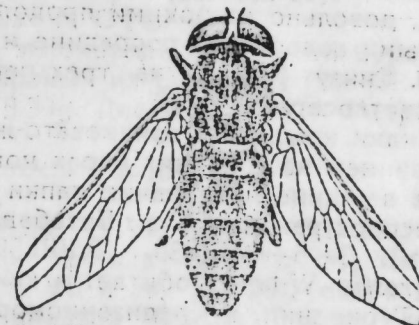

Рис. 2

Сборы велись и в пограничном Мегринском районе Армении.

В литературе имеется ряд отдельных указаний о нахождении тех или иных *Tabanidae* в некоторых пунктах республики (Н. Г. Олсуфьев—1, 2, С. Парамонов).

Авторы суммируют все известное на настоящий день о фауне кровососущих *Tabanidae* НахАССР. В работе А. В. Петрова (см. ниже) есть указания о нахождении личинок слепней в горных речках на высоте 1400—2000 м.

Приводим перечень найденных видов.

1. *Chrysops flavipes abdominalis* K r o b. 1920.
Ордубад (13.VII, 1 экз.); Мегры, Вартанидзор 23.VIII.39 (1 экз.). В низменностях Азерб. ССР в долине Куры это очень частый, активно нападающий вид.

2. *Chrysops sejunctus* Sz i l. 1917.
Оз. Батабад 31.VII—2.VIII.39 (5 экз.). Вид эндемичный для Армении и прилегающей пограничной зоны.

Надо отметить малочисленность представителей рода *Chrysops* Mg. в НахАССР. Это в большинстве более мезофильные, более связанные с лесными и кустарниковыми станциями виды. Они активно нападают и на человека, досажая болезненными укусами. Некоторые виды зарегистрированы как переносчики нескольких инфекций.

3. *Silvius caucasicus molitor*, subsp. n. (vel ab.).
Отличается от основной формы еще более развитым пепельно-серым налетом, закрывающим, в частности, совсем гладкие черные пятна по бокам от усиков. Налет на брюшке гуще и светлее, чем у основной формы. В остальном идентичен с типичной формой вида.

Материал: Ордубад 21.VII.38; Даралагез, Арпачай (2 экз.).

4. *Tabanus* (subg. *Ochrops* Szil.) *prodltor*, sp. n. (рис. 1).

Близок к *T. agrestis* Wied., но отличается окраской брюшка и длинными волосками на затылочной полоске.

Глаза желтые, голые, без полосок. Усики желтые, с заметно расширенным, угловидно выдающимся вверху у основания третьим члеником. Щупальцы белые. Лобная полоска в 4—4,5 раза длиннее своей ширины, такой же формы, как у *T. agrestis*, слабо расширенная сверху, с одной только маленькой нижней лобной мозолью.

Грудь серая, в светлосерых волосках (с примесью более длинных и более темных).

Брюшко темное, с желтыми пятнами по бокам второго (и частично первого) тергитов, но густо покрыто прилегающими серыми и темными волосками, так что кажется целиком серым, с двумя темными, довольно широкими продольными полосами (покрытыми черноватыми волосками) посередине и темными боковыми частями тергитов. Снизу брюшко на трех первых стернитах светложелтое, далее светлосерое.

Жилки крыльев коричневато-желтые. Бедря желтые, с темным основанием на 2 задних парах ног. Голени желтые, передние голени на вершине и передние лапки темные. Длина 14,5—15 мм.

Распространение: оз. Батабад, Шахбузского района, 31.VII.39 (1 экз.), 3—5—6.VIII.39, 10.VIII.39 (свыше 150 экз.). Близкий вид *T. agrestis* Wied., обитает в южных частях Украины, в Казахстане и Туркмении, в Средиземноморье, и является экспериментально доказанным переносчиком туляремии.

T. (Ochrops) Szil.) pulchellus Lw. 1858.

Садара-Давалу 5.IX.39 (6 экз.). Вид, характерный для полупустынных районов Палеарктики. Доказанный переносчик туляремии и трипаномоза верблюдов.

б. *T. (Ochrops) Szil.) fulvus* Mg. Subsp. *transcaucasus*, n.

Озеро Батабад 31.VII.39 (3 экз.), 3.VIII (2), 5.VIII (1), и 10.VIII.39 (6); Урумыс 22.VIII.39 (1), 11.VIII.39 (1); верхняя река Парагача 24.VII.39 (1 экз.).

Экземпляры с верхней Парагача и Урумыса ближе к основной форме (у нас для сравнения имела серия с низовьях реки Сулак, 4—16.VII.39), серия же с озера Батабад сильнее отличается яркой золотистой окраской (опушением) и светлыми, желтыми ногами. Об этих отличиях закавказской формы *T. fulvus* Mg. говорил уже и Н. Г. Олсуфьев (1, 2), но не обозначил этот подвид особым названием.

7. *T. (subg. Theriotpectes) Szil.) carabaghensis* Portsch. 1877.

Указан Н. Г. Олсуфьевым (3) по сборам А. Б. Шелковникова из Даштуна и Маэра в Мегринском районе, около границ НахАССР.

8. *T. (s. str.) bifarius* Lw. 1858.

Указан Н. Г. Олсуфьевым (2) для Нахичевани, Ордубада, Тылляка на Гиланчае (сборы Д. Знобино), Карчевана, Бугаклара и Мегринского района, Мегры и поста Бартаз. В коллекции нашего Института имеется из Урумыса 22.VIII.39 (2 экз.) и Ордубада 30—31.V.39 (2 экз.).

Этот вид появляется рано, в начале лета, и в общем рано же и исчезает. Кроме того он более характерен для низменностей.

9. *T. (s. str.) laticrus* F. 1791.

Указан Н. Г. Олсуфьевым (2) для Диевара и Параги (сб. Знобино).

10. *T. quadripolatus* Mg. 1820.

Н. Г. Олсуфьев (2) указывает этот вид для Ордубада, Меграны,

горы Дарры-даг, Бугаклара, Карчевана и Мегринском районе и поста Бартаз.

В сборах Е. Г. Гаузера имеется из Ордубада 30—31.V и 2.VI.39. (8 экз.); Мегры 3.VI.39 (1) и Джагры-Гермачатах 22.VI.31 (2 экз.). Это тоже ранний вид, также более характерный для низменных и степных районов.

11. *T. glaucops* Mg. 1820.

Урумыс 22.VII.39; 11.VIII.39; Пазмара 25.VI.39. Редкие, одиночные экземпляры.

12. *T. telcanti* Aust. 1920.

Н. Г. Олсуфьев (2) указывает этот вид для Нахичевани. В коллекции Зоологического института имеется из Нахичевани (9.VI.39), Ордубада (30.V—2—5—7.VI, 14.VI, 21.VII, 21.VIII, 25.VIII.39), Аза (3.VI.39), Мегры (23.VIII.39) и Данакерта (10.VII.39).

12a. *T. telcanti* Aust f. *pallidus* N. Ols. 1937.

Кроме типичных попадаются и экземпляры с развитой буроватой окраской по бокам брюшка. Собраны из Ордубада (30—31.V.39, 3.VI.39 и 3.IX.39), Кетамы (17.VII.39), Дасты (VII.39) и Мегры (23.VIII.39).

В общем это редкий, малочисленный вид.

13. *T. antifacellatus* Lw. 1858.

Ордубад (30—31.IV, 3.VI, 7.VI.39, 15.VII, 21.VII, 3.IX.39); Пазмара (14—15.VII.39, 1—2.IX.39); Урумыс (22.II.39); Верхние Акулисы (20.VIII.39); Дасты (20.VII и 30.VII.39); озеро Батабад (3.VIII.39); Мегры, Бартаздаор (23.VIII.39); Чананаб (22.VII.39); Нахичевань (9.VI.39); Данакерт (10.VII.39). В начале лета попадает единичными экземплярами, становится более многочисленным в конце сезона.

14. *T. cordiger* Mg. 1820.

Н. Г. Олсуфьев (2) указывает этот вид для Чаглакара близ горы Капуджики и Карчевана. В использованном материале имеется из Ордубада (30—31.V, 2—3.VI.39), Пазмары (11.VIII.39) и с озера Батабад (10.VIII.39). Редок.

15. *T. girini* Bg. 1880.

Н. Г. Олсуфьев (2) приводит этот вид для Бугаклара (сб. Шелковникова) и Ордубада. В использованном материале имеется из Ордубада 30—31.V.39 (6 экз.) и 2.VI.39 (2 экз.). Видимо, как и везде, в Азербайджане редок.

16. *T. miki* Bg. 1880.

В коллекции Зоологического института большая серия этого вида с озера Батабад (22.VII, 31.VII, 5—6.VIII, 10.VIII, 10.VIII.39), Пазмары (15.VIII.39) и Урумыса (22.VII.39).

Н. Г. Олсуфьев (2) указывает для НахАССР—для Карчевана и Бугаклара другой подвид—*T. miki nitger* N. Ols. 1937, но имеющиеся у нас более соответствуют, по описанию, основной форме вида.

17. *T. regularis* Jaenp.

В весьма большом количестве встречается около Ордубада (11—13—15.VII, 16—20.VII, 1—7.VIII, 21.VIII, 31.X.39 и др.), Кетамы (17.VII), Дасты (20—30.VII.39), Верхние Акулисы (16—20.VII.39) и Аза (31.VII.39). Характерен для более низких и жарких районов республики. L

18. *T. bromius* L. 1761.

Н. Г. Олсуфьев (2) указывает этот вид для Карчевана, Тылляка на Гиланчае и Зангезура.

Чрезвычайно обилен в горной полосе края. В сборах А. Раманова и Е. Гаузера представлен с озера Батабад (30—31.VII, 1—6.VIII, 18.VIII. Массовые сборы: по 150—250 экз.), из Пазмары (14—15.VIII, 1.IX. 39), Данакерта (18.VII) и в меньших количествах из Ордубада (21—26.VII) и Вартанидзор (24.VIII. 39).

18a *T. bromius* L. f. *flavofemoratus* Strobl.

Указан Н. Г. Олсуфьевым (2) из Ордубада, Дисара, Устули, Нахичевани, Бугаклара и Мегры.

В массе встречается в низменной полосе республики и в нижней зоне гор: Ордубад (30 и 31.V, 7.VI, 13—15.VII, 1—9.VIII, 21.VIII, 3.IX); Верхние Акулисы (20.VIII); Данакерт (18.VII), Пазмара (14—16.VIII, 1—2.IX), Дасты (20—30.VII.39), Аза (3.VI.39), Вартанидзор Мегринского района (24.VIII. 39) и Мегры (23.VIII. 39).

В горной зоне характерна основная, темноокрашенная форма вида, распространенная в более северных частях Палеарктики.

В нижней зоне попадаются лишь единичные экземпляры типичной формы, но обратное отношение показывает светлоокрашенная, южная форма—*T. br. flavofemoratus* Strobl., обильная в нижней зоне гор и полупустыне и редкая, единичная форма в горах. Есть районы (Данакерт и др.), где соотношение обеих форм равно. В районе Ордубада попадаются часто экземпляры с очень четким темным рисунком на светлом, желтом фоне на брюшке.

T. bromius L. активно нападает на домашних животных и иногда на человека; в массе скопляется на окнах конюшен и т. п. В конюшнях и стойлах следует проводить уничтожение *Tabanidae* опрыскиванием флицидом, обработкой ДДТ или гексахлораном. *T. bromius* L.—зарегистрированный передатчик туляремии и сибирской язвы.

19. *T. laetitinctus* Beck., 1912.

Ордубад (7.VI, 13—15—19.VII, 21.VII, 7—9.VIII, 21.VIII, 3.IX.39); Данакерт (18.VII, 11.VIII. 39); Урумис (22.VII, 11.VIII); Чананаб (25.VII), Пазмара (11.VIII, 14—15.VIII, 1—2.IX); Кетам (17.VII. 39); В. Акулисы (16.VII. 39); Аза (31.VII. 39).

Весьма многочисленен в нижней зоне гор.

20. *T. turpis*, sp. n.

Близок к *T. laetitinctus* Beck., но отличается наличием хорошо заметного придатка на 4-й радиальной жилке крыльев, идущего к основанию крыла; несколько более широкой лобной полосой, с широкой, овальной верхней лобной мозолью; явственными светлыми серыми и более темными продольными полосками на спинке груди; сероватыми бедрами; седыми прилегающими волосками на брюшке, придающими более пепельный оттенок окраске; более четкими, выраженными срединными, темноволосистыми, черноватыми пятнами, окаймляющими срединные пепельносерые волосистые пятна. В остальном схож с упомянутым видом.

Распространение: Ордубад (7—10.VI, 26.VII.39); Дасты (16—20.VII и 7.VIII. 39); Караган на Алазани (3.VIII. 38) и Самух в долине р. Куры (24.VI. 47. Н. Г. Самедов). Всего 11 ♀ (самки).

21. *T. sordes*, sp. n.

Характерный, весьма многочисленный в нижней зоне НахАССР вид. Глаза темные, слегка зеленоватые, голые, без полос. Усики желтые или оранжевые, с умеренно расширенным у основания третьим члеником. Щупальцы белые, формой как у *T. semenovi* N. Ols. Лобный треугольник буроватый, лицо в светлосерых волосках. Нижняя лобная мозоль четырехугольная, поперечная, от нее вверх

идет узкая, продольная полоска. За глазами ряд светлых выдающихся волосков. Грудь (сверху) с продольными полосками светло-серого налета. Нотоплевры желтоватые. Жилки крыльев желтоватые.

Брюшко буровато-желтое или рыжевато, с двумя четкими рядами ромбовидных, темных, темноволосистых пятен посредине, ограничивающих срединные сероватые, четкие треугольные пятна. На боках брюшка равным образом по ряду темных ромбовидных пятен.

Три последних сегмента темные сверху, с четкими серо-пепельными пятнами по бокам. Иногда темный рисунок брюшка сверху усиливается, так что от рыжеватой окраски остаются два ряда широких, ромбовидных, постепенно уменьшающихся пятен. Ноги желтые.

У ♂ большая голова, с большими, резко двуцветными глазами (нижняя $\frac{1}{4}$ темная и очень мелко фасетчатая) и сжатое, заостренное к вершине брюшко. По общей более светлой окраске и окраске брюшка довольно легко отличается от ♂ *T. bromius* L. Длина 11—14 мм.

Распространение: Ордубад (13—15.VII, 19—21.VII, 1.VIII, 7—9.VIII, 21.VIII, 3.IX.39); Данакерт (18.VII); Верхние Акулисы (16.VII. 39); Дасты (20—30.VII. 39); Кетам (17.VII.39). Большая серия (более 250 экз.).

22. *T. infestus*, sp. n.

По окраске и форме похож на *T. regularis* Jaenp., но еще более светлого пепельного оттенка, с более округленными пятнами на брюшке сбоку, с более изогнутыми наружу, полулунными темными пятнами, образующими две срединных продольных полосы.

Лобная полоска шире, чем у *T. regularis* Jaenp.; нижняя лобная мозоль шире, а узкая верхняя полоска на лбу короче, чем у *T. regularis* Jaenp. Длина 14 мм. Озеро Батабад (3.VIII, 6.VIII и 18.VIII. 39—3 экз.).

23. *T. varpa*, sp. n. (рис. 2).

Весьма похож на *T. indrae* Haus., но отличается целиком светлыми, оранжевыми усиками, желтоватыми нотоплевами и характером окраски (волосного покрова) брюшка: срединные серо-волосистые пятна уже, а боковые светлые, палевые пятна, образующие две продольные полосы, определенно ромбовидной формы. Длина 14—16 мм.

Распространение: Урумис (22.VII, 11.VIII, 22.VIII.39), Пазмара (11.VIII, 14—15.VIII.39), =27 экз.; озеро Батабад (5.VIII.39). Большая серия (свыше 100 экз.).

24. *T. indrae* Haus. 1938.

Урумис (22.VII.39; 11—12.VIII.39); Пазмара (15.VIII.39, 1—2.IX.39); Ордубад (30—31.V.39, 3—5.VI); озеро Батабад (3.VIII, 18.VIII.39); Армения, Сарай-Булаг.

Большая серия этого недавно описанного вида собрана вместе с упомянутым выше новым видом. Видовые отличия обеих форм, хотя в общем небольшие, но постоянные, и переходных форм не наблюдается.

25. *T. armeniacus* Kroeber. 1928.

Верховья Парагачая, 29.VII.39 (1 экз.).

26. *T. shelkovnikovi* Ragat. 1933.

Описан по экземплярам из Бугаклара (сбор на высоте около 2000 м). В нашей коллекции имеется из Ордубада (20.VI.39), Акулисы (16.VII.39) и Урумиса (12.VIII.39)—всего 3 экземпляра. Легко отличается по окраске.

27. *T. apricus* Mg. 1820.

Озеро Батабад 30—31.VII.39, 3.VIII, 5—6.VIII, 10.VIII (большая серия), Урумыс 22.VII.39.

Весьма характерный для альпийской, субальпийской и лесной зоны вид. Н. Г. Олсуфьев (2) указывает его для Тыллыка на Гилянчае и Даштуна в Мегринском районе. Активно нападает в большом количестве на лошадей, рогатый скот и даже на человека.

28. *T. spectabilis* Lw., 1858.

У Н. Г. Олсуфьева (2) указан для Нахичевани, Ордубада, Бугаклара и Лишкваса в Мегринском районе (сб. А. Б. Шелковникова). В материалах Зоологического института имеется из Ордубада (30—31.V, 7.VI, 21.VII, 25.VII, 7—9.VIII, 21.VIII, 3.X.39), Кетама (17.VII.39), Аза (3.VI, 31.VII), Нахичевани (8—9.VI.39), Данакерта (18.VII), Верхние Акулисы (20.VIII.39), Дасты (16.VII.39), Садарака и Давалу (5.IX.39). Попадает часто, хотя в общем не обилие: в каждом улове всего 2—4 штуки.

29. *T. autumnalis brunnescens* Szil. 1914.

Ордубад 30—31.V.39 (6 экз.), 3.VI, 15—17—19—21.VII.39; Кетам 17.VII.39 (3 экз.), 9.VIII. (1); Аза 3.VI.39 (6 экз.); Нахичевань 9.VII.39.

Н. Г. Олсуфьев (2) указывает этот вид для Нахичевани, Ордубада и Дисара (сб. Д. Знойко и др.). Это обычный летом в низменных, степных районах вид, но в НахАССР в общем, видимо, редок. Основная форма вида является экспериментально доказанным переносчиком туляремии и сибирской язвы.

30. *T. atropathenicus* N. Ols. 1937.

Описан по экземплярам из Ордубада и Беява на Гилянчае. Указан также для Дисара (Олсуфьев, 2). В сборах Е. Г. Гаузера имеется из Ордубада (2.VI.39) и Данакерта (13.VII.39). Это эндемичный, редкий вид.

31. *T. capito* N. Ols., 1937.

Описан из Дисара близ Ордубада, Лишкваса и других пунктов в Зангезуре. В большом количестве собран в низовьях реки Самур. В материалах института обильно представлен из Пазмары (24.VII, 14—15.VIII.39 и 1—2.IX.39), а также из Данакерта (11.VIII.39), Ордубада (1.IX.39), Дасты (30.VII) и Вартанидзора Мегринского района (24.VIII.39).

Летает с наступлением сумерек. Активно нападает на лошадей.

32. *T. semiargenteus* N. Ols. 1937.

Описан из Бугаклара (1800 м) и Тыллыка на Гилянчае (сб. Шелковникова и Знойко).

У нас обильная серия с озера Батабад (30.VII, 3—5.VIII.39 и 18.VIII.39) типичных экземпляров и кроме того особой формы, несколько отличающейся окраской и др., которой мы присваиваем название—*ab. olsufiewi*, нова.

Крупнее, чем номинальная форма вида, обычно с более длинным и узким брюшком, с более желтоватым опушением боков брюшка, с менее развитым черным опушением последних сегментов, с менее развитой темной, бархатистой, волосистой полосой сверху по средине на брюшке, включающей белые треугольные волосистые срединные пятна. Самые же упомянутые белые треугольники уже и длиннее. Длина тела 23—26 мм. Урумыс 22.VII.39 (7 экз.); Нюс-нюс 1.VIII.39 (2); Пазмара 14—15.VIII.39 (7), 24.VII.39 (1); Данакерт 18.VII.39 (1).

Весьма оригинальный вид, легко отличимый по светлой окраске, густому опушению и крупной величине.

33. *T. antrax* N. Ols. 1937.

Описан из Дисара, Тыллыка на Гилянчае (и Казикопорана)—по 3 экз. В коллекции Зоологического института 2 экземпляра: из Урумыса (22.VII.39) близ Ордубада и Херра-Гердык южнее озера Урмия (сб. Шелковникова). Видимо весьма редок или же ведет ночной образ жизни. Легко отличим по величине и черной окраске.

34. *T. swiridowi* Ports. 1881.

Озеро Батабад, 30—31.VII.39 (7 экз.). Кроме того, в коллекции Зоологического института имеется из Боржомы (сб. Е. Кенига), Бакурьяни (12.VIII. В. Л. Козловский); Ани (16.VII) и Аг-баба (26.VII. А. Шелковников). Вид, эндемичный для Армении и прилегающих горных районов (хребтов). Н. Г. Олсуфьев высказывает предположение, что этот вид нападает на скот также по ночам.

35. *Chrysozona hispanica* Szil. 1923.

Н. Г. Олсуфьев (2) указывает этот вид для горы Капуджих и Чагладара близ Капуджиха.

В сборах Е. Г. Гаузера имеется из Пазмары (25.VI, 15.VIII), Урумыса (22.VII, 15.VIII.39), с верховьев Парагачай (24.VII.39) и в наибольшем количестве с озера Батабад (31.VII, 3—5—6.VIII).

Широко распространенный вид. Активно нападает на человека.

36. *Chrys. crassicornis* Wahlb., 1848.

Н. Г. Олсуфьев (2) указывает этот вид для горы Союх (альп. зона), озера Гейгель в верховьях реки Сакарсу, Бугаклара и Мегринского района. Это высокогорный и лесной вид, активно нападающий летом в горах на человека и домашних животных, причиняющий днем весьма болезненные укусы.

37. *Chrys. pallens* Loew. 1870.

Н. Г. Олсуфьев (2) указывает этот вид для Нахичевани.

38. *Chrys. sobrina* Kroeber, 1922.

Нахичевань 9.VI.39 (5 экз.); Ордубад 3.VIII.39 (1 экз.); озеро Батабад 18.VIII.39 (2 экз.).

Кроме того в нашей коллекции стоит один экземпляр, будто бы пойманный Е. Г. Гаузером в низовьях р. Самура (3.VI.40).

Впервые указывается для пределов СССР. Описан из Малой Азии.

Выводы

1) В фауне НахАССР найдено 38 видов *Tabanidae*. По количеству видов это одна из наиболее насыщенных областей Кавказа

2) В числе перечисленных видов весьма велик процент эндемичных для НахАССР (или эндемичных для НахАССР и прилегающих районов Армении) видов. Таковых мы отмечаем (см. выше) 10, в том числе 5 новых вообще видов (не считая еще описанных подвидов и aberrаций). Эндемизм в фауне НахАССР вообще играет большую роль.

3) Наибольшая роль в комплексе кровососов, нападающих на рогатый скот и лошадей (а также и человека), принадлежит: а) в низменной зоне и в нижней зоне гор республики *T. bromius flavofemoroatus* Strobl., *T. laelitinctus* Beck., *T. regularis* Jaenn. и *T. sordes* sp. n. Кстати, это по размерам большей частью мелкие виды.

¹ Кроме того с Сарай-булага в Армении.

б) в горной зоне более крупные виды, как, например: *T. capito* N. Ols., *T. apricus* Mg., *T. indrae* Haus., *T. proditor* sp. n., *T. varpa* sp. n. и основная форма *T. bromius* L.

4) Насыщенность слепнями в летние месяцы пастбищных угодий республики надо считать большой. Случай переноса слепнями различных (упомянутых выше) заболеваний несомненно должны иметь здесь место.

ЛИТЕРАТУРА

1. Н. Г. Олсуфьев—Фауна СССР. Насекомые двукрылые, т. VII, вып. 2. *Tabanidae*. 1937.

2. Н. Г. Олсуфьев—Материалы по фауне слепней Кавказа. Труды Зоологического сектора Грузинского филиала АН СССР, III, 1941.

3. А. В. Петров—Очерк по гидрофауне водоемов НахАССР. Труды Зоологического института АзФАН. VIII. 1938.

А. В. Богачев вэ Н. Н. Сэмэдов

Нахчыван МССР-ин түфейли фаунасынын өйрәнилмәсинә даир

ХҮЛАСӘ

Бу мәгаләдә Нахчыван МССР эразисиндә бу вахта гәдәр топланмыш көйүн нөвләринин сияһиси верилір.

Ган соручу көйүнләр (*Tabanidae*) түфейли олмага, эв, һейванларына вэ һәтта инсанлара һүчүм әдирләр. Буна көрә дә онлары өйрәнмәк мһүмдүр.

Көйүнләрин яһныз дишиләри ганы сорур. Онлар эв һейванларыны вэ инсанлары дишләдикдә, бәзән йолухучу хәстәликләри кечирирләр.

Көйүнләрин кечирдикләри йолухучу хәстәликләрдән гараяра, туляремия, кәлләрдә һемморатив септисемия, дөвәләрдә трипанозомоз (су ауру) вэ һәһайәт ади йолухучу принләмә (стрептококку вэ стафилококк) мәлүмдүр.

Көйүнләрин сүрфәләри суда, дағлардаки чайлагларын дибиндә яшайыр.

Мәгаләдә чәми 38 нөв кәстәрилір. Бундан 2 нөв *Chrysops* чинсинә, 1 нөв *Silvius* чинсинә, 3 нөв *Chrysozona* чинсинә вэ 32 нөв *Tabanus* чинсинә аиддир. Һәммин нөвләрдән 5 нөв ени һесаб олунур.

T. proditor, sp. n. Бу нөв *Ochrops* Szil. ярымчинсинә аиддир вэ *T. agrestis* Wied. яхын олса да, гарын һиссәсинин рәнки вэ „боюн арды шырымы“ адланан ердәки узун түкләри илә фәргләнир. Бел буғуму ачыг бозумтул рәнкли түкләрдә өртүлмүшдүр. Гарын һиссәсини бозумтул түкләрдә өртүлү олмага, үст тәрәфин ортасында 2 түнд энли золаг вардыр, кәнар һиссәләри исә түнддүр. Бу нөв Батабат көлүнүн әтрафында тапылмышдыр.

T. turpis, sp. n. Бу нөв *Tab. laetitinctus* Beck. нөвүнә яхын олса да, лакин ганадында 4-чү радиал дамарындан ганадын әсасына доғру кедән әләвә дамар, бу нөвдә яхшы көрүнүр. Бундан башга, „алын золагы“ адландырылан ер энлидир вэ юхары чылпаг алын һиссәсинин шырым илә өртүлү олмага, дейәсән күл рәнкинәдир. Гарын һиссәсинин ортасындан узунуна кедән 2 золаглы ләкә түнд вә сейрәкдир.

Бу нөв Ордубад әтрафында вэ Дәстәдә, һәмчинин Алазанда, Га-рагана әтрафында вэ Самухда (Н. Сэмэдов) тапылмышдыр.

T. sordēs, sp. n. Ордубад әтрафында, Данағыртда, Котамда вэ башга ерләрдә олдуғча чохдур. Бу нөв өзүнүн хырдалығы илә, сары вэ я нарынчы рәнкли буғлары илә, һәмчинин гарын һиссәсинин рәнкләри илә фәргләнир. Дөшүнүн үст һиссәсиндә узунуна ачыг боз рәнkdә зоаглар вардыр. Гарын һиссәсини адәтән, күрән вэ я гонур сары рәнkdәдир. Ортасында ики сыра айдын көрүнән ромба шәкилли түнд ләкәләр вардыр. Бу түнд ләкәләр, ортада олан бир сыра бозумтул үчбучаглы ләкәләри әһатә әдир.

T. infestus, sp. n. рәнки әтибарилә *T. regularis* Jaenp. нөвүнә охшаса да, лакин рәнки ачыгдыр, гарын һиссәсинин үстүндә юварлаг формада ачыг ләкәләр вардыр. „Алын золагы“ *T. regularis*-ә һисбәтән даһа энлидир. Батабат көлүнүн әтрафында тапылмышдыр.

T. varpa, sp. n. Бу нөв *T. indrae* Haus. нөвүнә охшаса да, лакин буғларынын нарынчы (вэ я сары) олмасилә вэ гарын һиссәсинин рәнки илә фәргләнир. Гарын һиссәсинин әтрафында олан ачыг сары рәнкли ләкәләр ромба шәклиндәдир.

Урмусдан Пәзмәрдән вэ Батабат көлүнүн әтрафындан чохла мигдарда топланмышдыр.

Мәгаләдә, бунлардан башга, ашағыдаки, ени ярым нөвләр вэ аберасиялар тәсвир әдилір:

а) *Silvius caucasicus molitor*—даһа арыг олуб, ачыг бозумтул күл рәнкинәдир;

б) *T. fulvus transcaucasicus*—әсас нөвүн формасына һисбәтән даһа парлаг олуб, гызыл рәнкинәдир;

в) *T. semiargenteus ab. olsufievi, nova*—гарын һиссәсини даһа узун вэ дар олмага, кәнарлары түнд сары рәнkdәдир вэ гарын һиссәсиндә даһа яхшы инкишаф әтмиш гара мәхмәр ләкәләр вардыр.

Көзәл бәзәнмиш бу гәрибә форма Урмус, Пәзмәри, Нүснүс вэ Данағырт әтрафында тапылмышдыр.

Нахчыван МССР, эндемик нөвләрин чох олмасы илә характеризә әдилір. Бу нөвләр республика дахилиндә вэ Эрмәнистана һәмсәрһәд олан районларда яшайыр.

Көйүнләрин ичәрисиндә Нахчыван МССР үчүн 10 эндемик нөв вардыр. Нахчыван МССР-ин дағ әтәйи вэ аран зоналарында *T. bromius flavofemoratus* Strobl., *laetitinctus* Beck., *regularis* Jaenp вэ *T. sordēs*, sp. n. нөвләри хүсүсилә характердир. Бу нөвләрин чох гисми хырдадыр.

Дағ зонасында эн чох *T. capito* Ols., *apricus* Mg., *indrae* Haus., *proditor* sp. n. вэ *T. bromius bromius* L. нөвләринә тәсадүф олунур. Бу нөвләрин чох гисми придир.

Яйда Нахчыван МССР-ин отлаг ерләриндә көйүнләрин чох олдуғу гәйд әдилмәлидир. Көйүнләрә гаршы мүбаризәдә, ағчаганадла апарылан мүбаризә үсулларыны әйнилә тәтбиг әтмәк олар, йә’ни көлмәчә вэ батаглыглара ағ нефт, мазут вэ башга нефт галыглары төкмәк ләзымдыр.

Һейванлары көйүнләрин һүчүмундан горумаг үчүн, онлары суити яғы илә (ворван) яғламаг мәсләһәт көрүлүр.

Бундан башга төвләләрдә, ахурларда вэ башга ерләрдә көйүнләрлә мүбаризә апармаг мәгсәдилә, онларын дивар вэ пәнчәрәләринә ДДТ, һексахлоран вэ флисид чиләнмәлидир.

М. А. ШИРӘЛИЕВ

НАХЧЫВАН ДИАЛЕКТИ

(Үмүмн нәзәр)

Нахчыван диалекти һаггында ашағыда верәчәйимиз үмүмн гейдләр, әсасән, 1941 вә 1942-чи илләрдә топладығымыз Нахчыван шәһәринин, Шаһаб, Пиргәмиш, Әлиханлы, Сарваннар, Завийә, Гарагашдыг, Маһмыдаға, Дизә, Хынчолы, Комайыл, Гала, Хойлы, Амбар, Начынаваруз, Һасәналыбәй, Тәкармыд, Гәһгулы вә Нәһрәм шивәләри материаллары үзәриндә гурулмушдур.

Нахчыван шивәләринә аид верилмиш материалларда ишләнән транскрипсия

е—әдәби дилдә олан „ә“ сәсинә уйғундур;
ј—әдәби дилдә олан „й“ сәсинә уйғундур;
і—инчә саитләрдән әввәл вә сонра кәлән „инчә л“;
І—инчә саитлә галын саитлә арасында кәлән „орта л“;
н,—дилин арха тәрәфиндә дейилән „и“ буна „сағыр н“ я да „веляр н“ дейилр;
қ—„г“ сәсинин кары; русчада олан „ка“ сәсинә уйғундур;
х' (иһ)—инчә саитли сөзләрин ахырында әдәби дилдә олан „К“ сәсинин әвәзиндә ишләнр;
— һәрфин үзәриндә гоюлур вә сәсин узанмасыны билдирр;
— һәрфин үзәриндә гоюлараг, сәсин ғысалығыны билдирр;
≈ һәрфин үзәриндә гоюлур вә сәсин бурунда дейилмәсини билдирр;
— һәрфин үзәриндә гоюлур вә сәсин нәфәсли дейилмәсини билдирр;
— һәрфин алтында гоюлур вә чинкилтили сәсин бир гәдәр карлашдығыны билдирр.
Нахчыван диалекти, әсас әтибарилә, чәнуб группу диалектләринә аидир. Лакин бә'зи хүсусийәтләри илә бу группу диалектләрдән айрылыр. Бу айрылыг исә Нахчыван диалектинин, орта группу (Гарабаг, Кировабад вә с.) диалектләри илә чәнуб группу (Ордубад, Тәбриз вә с.) диалектләри арасында кечид тәшкил этмәсиндән ирәли кәлир. Беләиклә, Нахчыван диалектиндә бир тәрәфдән Гарабаг диалектинә, диңгәз тәрәфдән дә Ордубад вә Тәбриз диалектләринә хас олан чәһәтләри көрә биләрик.
Фикримизи бир нечә мисалла айдынашдыраг:
Билдийимиз үзрә „н“ (сағыр „нун“) сәси орта вә гәрб группу диалектләринин әсас сөвтидир. Орта группу диалектләриндә II шәхс нисбәт шәкилчиләриндә олан „н“, сәсинә, Ордубад диалектиндә бурун саитләри, Тәбриз диалектиндә „а“ сәси (нисбәт шәкилчиләриндә) уйғун

кәлир. Нахчыван диалектиндә II шәхс нисбәт шәкилчиләриндә һәм „н“, сәси, һәм бурун саитләри, һәм дә „а“ сәсини көрмәк олур.

Аһәнк ганунуну өзүндә мөһкәм сүрәтдә сахлаян орта вә гәрб группу диалектләридир. Бу группу диалектләрдә шәкилчиләр һәм дамаг, һәм дә додаг аһәнкинә табе әдиләрәк 4 шәкилдә ифадә олундуғу һалда, чәнуб группу диалектләриндә (Ордубад, Тәбриз) чох вахт сөзүн аһәнкинә табе әдилмәйәрәк бир шәкилдә ифадә олунур, мәсәлән:

кәлдыхда, алдыхда, кәлмах, алмах, бешых, алтылых вә с.

Нахчыван диалекти аһәнк гануну мәсәләсиндә даһа чох орта группу диалектләрә яхынлашыр. Бу диалектдә шәкилчиләрин аһәнкинә һәм додаг, һәм дә дамаг аһәнки көзләнилир; лакин сөз әсасларында чох вахт додаг саитләриндән сонра дамаг саити кәлир ки, бу да Нахчыван шивәләриндә додаг аһәнкинин зәифләшмәсини көстәрир, мәсәлән:

гузы“, гујы“, гојы“нда вә с.

Тәк һәчалы сөзләрин ахырында „и“ сәси әвәзиндә „ж“ сәси өзүнү көстәрир ки, бу чәһәтдән дә Нахчыван диалекти орта группу диалектләринә яхынлашыр, мәсәлән:

күж, саж вә с.

Лүғәт саһәсиндә дә Нахчыван диалекти орта группу диалектләри илә чәнуб группу (Ордубад, Тәбриз) диалектләри арасында кечид тәшкил әдир. Бурада орта группу диалектләриндә ишләнән сөзләрлә янашы Ордубад вә Тәбриз диалектләриндә ишләнән сөзләри дә көрә биләрик, мәсәлән:

зир || кәлбәки; мәсхор, сүзкәч || чилосүзән; күзә, малафа, күлбәсәр || хијар вә с.

Нахчыван диалектинин сөвти хүсусийәтләри

1. Нахчыван диалектиндә „ә“ сәси даһа кениш шәкилдә тәләффүз олунур, мәсәлән:

әв, дәјлүх', һәјлә, бә нә вә с.

2. Нахчыван диалектиндә II шәхс нисбәт шәкилчиләриндә вә II шәхс чәм хәбәр шәкилчиләриндә бурун саитләринә (ән чох бурун „у“ саити) тәсадуф олунур, мәсәлән:

Јерү, Јерүа, јерү, јерүз, атаүз, кәлдүз, алдүз вә с.

3. Әдәби дилдә олан „а“ сәсинә Нахчыван диалектиндә „ә“ сәси уйғун кәлир, мәсәлән:

нәзих, гәјтәр, дәва, гәјиш, гәјгәнах, гәчи, әјах, гәјнана, гәзәјағы вә с.

4. Әдәби дилдә олан „ә“ сәсинә „ә“ сәси уйғун кәлир, мәсәлән:

пәнир, һәјлә, әв, гәјлүх', кәнә, һәјбә, сәвки, дәсән, јәјси, нәфит вә с.

5. Әдәби дилдә олан „у“ сәсинә „ы“ сәси уйғун кәлир, мәсәлән:
пытах, бырда, бы, табыд, быјзә, сабын, намыс, армыд, чувалдыз вә с.

Бу хүсусийәт ән чох Шамаһы вә Муған группу диалектләриндә инкишаф этмишдир.

6. Нахчыван Ордубад диалектләриндә марағлы һадисәләрдән бири дә сөз әввәлиндә әдәби дилдә олан „и“ сәси әвәзинә аффрикат „тс“ сәсинин ишләнмәсидир, мәсәлән:

тсај, тсајник, тсадыр, тсал вә с.

Бу сәс яфәс дилләринә хас олан сәсләрдәндир. „тс“ сәси әрмәни дилһини әсас сөвләриндән бири олуб, ʔ (ʔ) ишарәси илә көстәрилип, мәсәлән:

тсух (түстү), тсахел (сатмаг), тсур (әйри)¹ вә с.

7. Әдәби дилдән фәргли олараг Нахчыван диалектиндә сөз әввәлиндә „н“ сәси инкишаф әтмишдир, мәсәлән:

пйтах, пйчых, пйтов, пйхов, пймиши, потулка, пйргәдир вә с.

Нахчыван диалектинин әсас хусусийәтләриндән бири дә, әдәби дилдә олан к, к сәсләринә бу диалектдә ч, ч сәсләринин уйғун кәлмәсидир, мәсәлән:

чүчә, чичих', чим, чәл, чәһлүх', чечи, чәл, чүл, чечә, чүн, четдим, чөвәриш вә с.

Бу һадисә Исмайллы районунун Басгал шивәсиндә дә чох ййылмышдыр.

Неһрәм шивәсиндә бә'зән бу һадисәнин әксини, йә'ни „ч“ сәсинә „к“ сәсинин уйғун кәлмәсини дә көрмәк мүмкүндүр, мәсәлән:

кәмән (чәмән), кикик (кичик), күнки (чүнки) вә с.

8. Нахчыван диалектиндә дә әдәби дилдән фәргли олараг, сөз ахырларында „ж“ „ж“ сәсләри инкишаф әтмишдир, мәсәлән:

јарпах, папах, алмах, башых, чәһлүх', күләх', инәх' вә с.

9. Әдәби дилдә олан ов, өв дифтонгларына Нахчыван диалектиндә „ав“, „өв“ дифтонглары уйғун кәлир, мәсәлән:

Әдәби дилдә Нахчыван шивәләриндә

ов	ав
довшан	давшан
јовшан	јавшан
говурма	гавырма
говла	гавала
алов	алав
Новруз	Наврыз
говун	гавын
чөвүз	чәви́з
өвлат	әвлат

10. Нахчыван диалектиндә, мараглы тәмсил, протеза, метатеза һадисәләринә тәсадүф олунур, мәсәлән:

көккә || чөчә (көтүр кәл), мәсәләми, нин (һин) [тәмсил], ешәнбә (шәнбә) [протеза], шавлар, јелмик (емлик), каврансара, һавла, дорға орғу, барғым, арғы, гәһирә (гәһинә) [метатеза] вә с.

Нәһви-шәкли категориялар

1. Һалланма категориясы

Исимләр Һалланаркән, әдәби дилдә олдуғу кими Нахчыван диалектиндә дә ййәлиқ һалында 4 вариантлы $\frac{ын}{ин} \frac{ун}{үн}$ (самитләр би-

¹ Бах: Проф. Ар. Гарибян „Краткий курс армянского языка“, сәһ. 14, 1944, Ереван.

тәһләрдә); $\frac{нын}{нин} \frac{нун}{нүн}$ (сантлә битәнләрдә), йөһлүк һалында 2 вариантлы $\frac{а^1}{ә}$ (самитлә битәнләрдә) $\frac{ја}{ја}$ (сантлә битәнләрдә); тә'сирлик һалында 4 вариантлы $\frac{ы|у}{и|ү}$ (самитлә битәнләрдә) $\frac{ны|ну}{ни|нү}$ (самитлә битәнләрдә), ерлик һалында 2 вариантлы $\frac{да}{дә}$, чыхышылыг һалында да 2 вариантлы $\frac{дан}{дән}$ шәкилчиләрлә ифадә олунур.

Мисал

Ад. чечә (кечә)	гүчә	гузы гузын	гаһым
Йй. чечәнин	гүчәнин	гузунун	гаһымын
Йөһ. чечийә	гүчийә	гузуйә	гаһыма
Тә'с. чечәни	гүчәни	гузыны	гаһымы
		гузуну	
Ер. чечәдә	гүчәдә	гузыда	гаһымда
Чых. чечәдән	гүчәдән	гузыдан	гаһымнан

Ад. чүл (күл)	су	күж	чәкүч
Йй. чүлүн	сујун	күчүн	чәкүчүн
Йөһ. чүлә	суја сува	күчә	чәкүчә
Тә'с. чүлү	сујы сујы"	күчи	чәкүчи
Ер. чүлдә	суда	күжсдә	чәкүжсдә
Чых. чүлдән	судан	күжсдән	чәкүжсдән

1. Нисбәт категориясы

Нисбәт шәкилчиләри Нахчыван диалектиндә дә әдәби дилдә олдуғу кими I, III шәхс тәк вә чәмдә вә II шәхс тәкдә 4 вариантлы $\left(\frac{ым}{им} \frac{ун}{үн} \frac{ымыз}{имиз} \frac{унуз}{үнүз}; \frac{ы|у}{и|ү} \frac{сы}{си} \frac{су}{сү}; \frac{ын}{ин}, \frac{ун}{үн} \right)$ шәкилчиләрлә ифадә олунур.

II шәхс чәм нисбәт шәкилчиләри сөзүн аһәнкинә табә олмаяраг бир шәкилдә ($\frac{үз}{үз}$, $\frac{үз}{үз}$) ифадә олунур; ләкин бә'зән 2 вариантлы $\left(\frac{ыз}{из} \right)^2$ шәкилчиләрлә дә ифадә олунур.

Мисал

тәк	чәм	тәк	чәм
I. јерим	јеримиз	бабам	бабамыз
II. јерин,	јерүз јериз	бабан,	бабауз
III. јери	ери	бабасы	бабасы

¹ Йөһлүк һалында „ј“ сәсинин тә'сир алтында көкүн ахырында олан „а“ сәси „ә“ сәсинә, „ә“ сәси дә „и“ сәсинә кечир.

² Гәһгулы мәһләсиндә II шәхс чәмдә $\frac{о|а}{о|ү}$ шәкилчиләринә дә тәсадүф әдилір: атавуз, нәһәүз.

Нисбэт шәкилчиләри һалланаркән II шәхс тәкдә исмин йийәлик, йөнлүк, тәсирлик һалларында сөзүн аһәнкинә табе олмаяраг бир шәкилдә өзүнү көстәрир:

Т ә к		
I шәхс	II шәхс	III шәхс
Ад. гаһымым	гаһымын,	гаһымы
Йий. гаһыммын,	гаһымү гаһымын,	гаһымынын
Йон. гаһымма	гаһымүа гаһымүва	гаһымына
Тә'с. гаһыммы	гаһымуй гаһымувн	гаһымы"
Ер. гаһымымда	гаһымында	гаһымында
Чых. гаһымымнан	гаһымыннан	гаһымыннан

Ч ә м		
I шәхс	II шәхс	III шәхс
Ад. гаһыммыз	гаһымыуз	гаһымы
Йий. гаһыммызын	гаһымыузын	гаһымынын
Йон. гаһыммыза	гаһымузын	гаһымына
Тә'с. гаһыммызы	гаһымыуза	гаһымы"
Ер. гаһымызда	гаһымузы	гаһымында
Чых. гаһымыздан	гаһымыузда	гаһымыннан
	гаһымуздан	
	гаһымуздан	

Т ә к		
Ад. әвим	әвин,	әви
Йий. әвимин	әвин,	әвинин
Йон. әвимә	әвәә	әвинә
Тә'с. әвими	әви	әвини
Ер. әвимдә	әвиндә	әвиндә
Чых. әвимнән	әвиннән	әвиннән

Ч ә м		
Ад. әвимиз	әвиуз әви	әви
Йий. әвимизин	әвиузын әвизин	әвинин
Йон. әвимизә	әвиуза әвизә	әвинә
Тә'с. әвимизи	әвиузы әвизи	әвини
Ер. әвимиздә	әвиузда әвиздә	әвиндә
Чых. әвимиздән	әвиуздан әвиздән	әвиннән

3. Хәбәрлик категориясы

I, II шәхс тәк хәбәр шәкилчиләри Нахчыван диалектиндә дә, әдәби дилдә олдуғу кими, 2 вариантлы $\left(\frac{ам}{эм}, \frac{сан}{сэн}\right)$, III вә I шәхс чәм

4 вариантлы $\left(\frac{ых}{их} \frac{уь}{уь} \frac{ды}{ди} \frac{ду}{ду}\right)^1$ шәкилчиләрдә, II шәхс чәм хәбәр шә-

¹ Нахчыван диалектиндә шәкилчиләри лодаг варианты эһифләмишдир. Бир чох һалларда I шәхс чәм вә III шәхс хәбәр шәкилчиләри ики вариантлы (дамаг сәнт-ләрилә) шәкилчиләрдә ифадә олунур.

килчиләри исә сөзүн аһәнкинә табе олмаяраг бир шәкилдә ($\frac{сүә}{сүә}$) ифадә олунур; лакин бә'зән II шәхс чәмин ики шәкилдә ($\frac{ыв}{ив}$) ифадә олундуғуна да тәсадүф әдилир.

Гейд. Непрәм шивәсиндә I шәхс чәм хәбәр шәкилчиләри дә сөзүн аһәнкинә табе әдилмәйәрәк, һәр ердә „ых“ шәклиндә ифадә олунур.

Мисал

(һал-һазырда)

Т ә к Ч ә м

(Әлиханлы мәһәлләси)

I. нахчыванныјам	нахчыванныјых
II. нахчываннысан	нахчываннысуз
III. нахчыванныды	нахчыванныды

(һачынавруз мәһәлләси)

I. нахчыванныјам	нахчыванныјых
II. нахчываннысан	нахчываннысыз
III. нахчыванныды	нахчыванныдылар

(Әлиханлы мәһәлләси)

I. әвдәјәм	әвдәјих; әвдәјых (Непрәм)
II. әвдәсэн	әвдәсуз
III. әвдәди	әвдәди

I. сорајам	сорајых
II. сорасан	сорасуз
III. сорады	сорады

Инкар

Т ә к Ч ә м

I. дәјирәм дәјиләм	дәјирих' дәјирих (Непрәм)
II. дәјирсэн дәјилсэн	дәјирсиз дәјилсиз
дәјисән	
III. дәјир дәји дәј"	дәјир дәји дәј"

(Кечмишдә)

Т ә к

Ч ә м

I. әвдәјдим	әвдәјдих' әвдәјдых (Непрәм)
II. әвдәјдин әвдәјдун	әвдәјдүз әвдәјдүз
III. әвдәјди	әвдәјди

I. ичәрдәјдим	ичәрдәјдих', ичәридәјдых (Непрәм)
II. ичәрдәјдин ичәрдәјдун	ичәрдәјдыз ичәрдәјдүз
III. ичәрдәјди	ичәрдәјди

СИФЭТ

Нахчыван диалектиндә дә мараглы сифэт билдирән сөzlәрә тәсәдүф эдилир, мәс.:

абы, гадәчәр, чынгылы, чыггылы, чинкәдә (чох арыг вә кичик) күдәх, шивәрәх (назик, узун бои), шәкалты (ачиз), кәтәмәл, тәсмәрәх, тыхмер, тотух, лефи, сивит, леч, лечбаз, ныргыз (хәсис) зулаф, jej, ej, дәмдәмәки, гунба-гунба, голај, гафеји, сүрәнки (ачыг гырмызы), бугды, киләнари, даңга, дуб, гәмәдија.

Сифәтин дәрәчәләри

Ади дәрәчә: гырмызы, тәзә, узун, күдәх¹ вә с.

Кичилтмә дәрәчәси: чичичих, алчачых, ачымсо, ачымтыл, сарымтул, гарамтул...

Үстүлүк дәрәчәси: ики шәкилдә өзүнү кәстәрир: 1) аналитик, 2) синтетик.

Аналитик шәкилдә сифәтин әввәлине мүйәйпән сөzlәр кәлмәклә үстүлүк билдирилр, мәс.:

чох јахшы, иллаһ јахшы (Шаһбуз), лап тәзә, дүмсары, дүмағ, дүмгара, ән јахшы, түнд гырмызы.

Синтетик шәкилдә сифәтин илк һәчасы, я да илк ики сәсинә м, н сәсләри әлавә этмәклә, үстүлүк дәрәчәси әмәлә кәлир, мәс.:

јамјашыл, сапсары, тәптәзә, тәптәзә, бәмбои, дүмдүз, гапгара, гыпгырмызы, гунгуру, сапсары, апачых, әппәјри.

Мүгайнсә дәрәчәси: мүгайнсә дәрәчәсинин шәкилчиси олан рәх, рәк: Нахчыван диалектиндә Газах диалектиндә олдуғу кими, өзүнү ачыг-айдын кәстәрә билмир; бә'зән „мтрах“ шәкилчисилә ифадә олунур, мәс.:

ағымтрах, көјүмтрах вә с.

Мүгайнсә дәрәчәси чох вахт тәһәр сөзү илә ифадә олунур, мәс.:

јашыл тәһәр, сары тәһәр вә с.

Бундан әлавә, мүгайнсә дәрәчәси тәсвири шәкилдә дә ифадә олунур. Ики исим мүгайнсә эдилиркән, биринчи адлыг, икинчиси исә чыхшылыг һалында олур, мәс.:

— Бы мијвә о мијвәдән јејдир.

САЙЛАР

Нахчыван диалектиндә бә'зән онлуг сайларында әлин мүйһүм рол ойнадығыны көрмәк мүмкүндүр; мәс.:

бир әл = 10; ики әл = 20; үч әл = 30;

Азәрбајчанын бир чох диалектләриндә „әл“ дәфә мә'насында да ишләнир, мәс.:

бир әл, ики әл (бир дәфә, ики дәфә) кетдим.

Бу мисаллар үмуми дилчилик нөгтейи-нәзәриндән дә олдуғча гиймәтлидир; чүнки үмуми дилчилик әлми артыг сүбут этмишдир ки, әл лисанын ибтидан данышыг аләти олдуғу кими, сайлары билдирмәк үчүн дә мүйһүм аләт олмушдур. Бундан әлавә, Азәрбајчан Дөвләт Дарүлфүнунун филоложи факултәсинин II курс тәләбәләриндән нахчыванлы Явүз Ахундовун вердийи мә'лумата көрә, Нахчыван шәһәри шивәләриндә ийирмилик сай системинин изләринә дә тәсәдүф олунур, мәс.:

әли = ики ијирми, бир он.

НАХЧЫВАН ДИАЛЕКТИ

Сыра сайлары башга диалектләримиздә олдуғу кими Нахчыван диалектиндә дә ымычы | умычы | имчи | умчи шәкилчиләри илә ифадә олунур, мәс.:

алтымчы, бешилми, онумчы, үчүмчи.

Әвәзликләр

Шәхс әвәзликләри вә буларын һалланмасы Нахчыван диалектиндә дә әдәби дилдә олдуғу кимидир; ләкин III шәхс чәм әдәби дилдән фәргләнир; белә ки, Нахчыван диалектиндә III шәхс чәмдә шәхс әвәзлийинин гәдим шәкли олан „ол“ сөзү өзүнү кәстәрмәкдәдир.

Мисал

	I шәхс	II шәхс	III шәхс
Ад.	мән	сән	о
Ийй.	мәним	сәнин	онун, онын
Йон.	мәнә ма	сәнә са	она
Тә'с.	мәни	сәни	ону оны
Ер.	мәндә	сәндә	онда
Чых.	мәннән	сәннән	оннан

	биз	сиз	оллар	оннар (Һеһрәм)
Ад.	биз	сиз	оллар	оннар
Ийй.	бизим	сизин	олларын	оннарын
Йон.	бизә	сизә	оллара	оннара
Тә'с.	бизи	сизи	оллары	оннары
Ер.	биздә	сиздә	олларда	оннарда
Чых.	биздән	сиздән	оллардан	оннардан

Ишарә әвәзлийиндә олан „б“ сәси диалектләримиздә адлыг һалындан башга ердә галаи һалларда „м“ сәсидә әвәз олунур. Нахчыван диалектиндә һәм „б“, һәм дә „м“ сәсилә дейилән ишарә әвәзликләринә тәсәдүф этмәк мүмкүндүр, мәс.:

(Хойлы, Гала мәһәлләси) (Шаһабмәһәлләси)

Ад.	бы	мы
Ийй.	бынын	мынын
Йон.	бына	мына
Тә'с.	быны	мыны
Ер.	бында	мында
Чых.	быннан	мыннан

Бундан әлавә, ды, ди хәбәр шәкилчиләри илә чалағланмыш шәкилдә мүхтәлиф ишарә әвәзликләринә дә тәсәдүф олунур, мәс.:

бытана, быдырана, будыханна, одуранны, будуранны вә с.

II шәхс тәк гайыдын әвәзлийи һалланаркән йийәлик, йөнлүк вә тә'сирлик һалларында бурун сантләри өзүнү кәстәрир:

	өзүн өзүн	өзүз	өзүз (Һеһрәм)
Ад.	өзүн өзүн	өзүз	өзүз
Ийй.	өзүү	өзүзүн	өзүзүн
Йон.	өзүә	өзүзә	өзүзә
Тә'с.	өзүи	өзүзү	өзүзи
Ер.	өзүндә	өзүзүдә	өзүздә
Чых.	өзүннән	өзүзүдән	өзүздән

¹ Гарабаг диалектиндә дә беләлир.

ФЕИЛ

Башга диалектлэrimиздә олдуғу кимин Нахчыван диалектиндә дә феил үч шәкилдә ола биләр: 1) тәсдиг, 2) инкар, 3) бачарыг.

Нахчыван диалектиндә дә фе'лин инкар шәкли $\frac{ма}{ма}$ м; $\frac{ба}{ба}$ б (п^ч).

сәсилә битән феил көкләриндән сонра шәкилчиләрилә ифадә олунур.

Фе'лин бачарыг шәклинин тәсдиги Азербайчанын бүтүн диалектләриндә әдәби дилдә олдуғу кимидир; лакин бачарыг шәклинин инкары әдәби дилдән фәргли олараг, диалектлэrimиздә мүхтәлиф шәкилдә ифадә олунур.

Әдәби дилдә олан билмә әвәзинә диалектлэrimиздә я $\frac{ма}{ма}$ я да $\frac{ма}{ма}$,

$\frac{әлмә}{әлмә}$ шәкли ишләнир, мәс.:

аламмады, кәләммәди, әләлмәди, кәләлмәди, аләлмәди, кәләлмәди вә с.

Нахчыван диалектиндә фе'лин бачарыг шәклинин инкары $\frac{ма}{ма}$ шәкилчиләрилә ифадә олунур, мәс.:

дијәммәди, дијәммир, дијәммијәчәх', дијәммәз, охыјаммады, охыјаммыр, охыјаммијәчәх, охыјаммәз.

Фе'лин формалары

Нахчыван диалектиндә дә башга диалектлэrimиздә олдуғу кимин фе'лин әмр, хәбәр, илтизам вә шәрт формалары инкишаф этмишдир. Фе'лин вачиб, лазым формалары диалектлэrimиздә фе'ли-сифәт категориясындан тамамилә чыхыб, хәбәрлик категориясы шәкилчиләрини гәбул әдәрәк, феил формаларына һәлә кечмәмишдир.

Әмр формасы.

Нахчыван диалектиндә дә II шәхс тәкдә әмр формасынын гәдим шәкли олар „ки“ сахланмышдыр, мәс.:

алкинән, веркинән вә с.

Бундан әлавә, Нахчыван диалектиндә дә әмр формасынын I шәхс чәминдә $\frac{ах}{ах}$ шәкилчиләри илә [бәрабәр $\frac{ағын}{ағын}$ шәкилчиләри дә ишләнир, мәс.:

алах, кәләх', алағын, кедәјин.

Мә'лум олдуғу үзрә, һәр һансы бир феил шәхсләр үзрә дәйиши-ләркән, ялныз бир шәхс сонлуғу гәбул әдә биләр; лакин $\frac{ағын}{ағын}$ шәкилчиләринә диггәтлә бахмыш олсаг, бурада биринчи шәхс чәмлә, икинчи шәхс чәм шәкилчисинин чалагланмасыны көрәчәйик. Белә бир һал мә'нанын тәләбинә әсасән ирәли сүрүлмүшдүр.

Бир шәхс о бирини шәхсә мұрациәт этдикдә, „кәл кедәх“, бир нечә шәхсә мұрациәт этдикдә илә мүтләг: кәлин кедәјин“ дейәчәкдир.

¹ Бу шәкил даһа гәдим тарихи маликдир; Х—ХI әсәрләрдә дә ишләнмишдир. Бх „Дәлә Горғуд“, сәһ. 22, 1939, Баки.

Мисал

Тәк

Чәм

I. говалајым

говалајах, говалајағын

II. говала || говалакинән

говалајын

III. говаласын

говаласынлар.

I. кедим

кедәх', кедәјин

II. кет, кеткинән

кедин

III. кетсин

кетсиннәр

Хәбәр формасы

Нәгли кечмиши

Нәгли кечмишини шәкилчисини олан $\frac{мыш}{мыш}$ $\frac{муш}{муш}$ Азербайчанын бүтүн диалектләриндә олдуғу кимин, Нахчыван диалектиндә дә анчаг биринчи шәхсдә өзүнү көстәрир: Нахчыван шивәләриндә II шәхсдә $\frac{мы}{мы}$ $\frac{му}{му}$ III шәхсдә илә $\frac{иб}{иб}$ $\frac{уб}{уб}$ шәкилчиләри ишләнир.

Мисал

Тәк

Чәм

I. гәзилләмишәм

гәзилләмиших', гәзилләмиших (Неһрәм)

II. гәзилләмисән

гәзилләмисыуз, гәзилләмисиз

III. гәзилләјиб, гәзилләјин

гәзилләјибләр, гәзилләјинләр

Инкар

Тәк

Чәм

I. гәзилләмәмишәм

гәзилләмәмиших', гәзилләмәмиших (Неһрәм)

II. гәзилләмәмисән

гәзилләмәмисыуз, гәзилләмәмисиз

III. гәзилләмијиб (п)

гәзилләмијибләр, гәзилләмијинләр

Шүһуди кечмиши

Тәк

Чәм

I. бүрәләдим

бүрәләдих', бүрәләдых (Неһрәм)

II. бүрәләдин

бүрәләдыуз || бүрәләдиз

III. бүрәләди

бүрәләди (ләр)

Инкар

I. бүрәләмәдим

бүрәләмәдих', бүрәләмәдых (Неһрәм)

II. бүрәләмәдин

бүрәләмәдыуз || бүрәләмәдиз

III. бүрәләмәди

бүрәләмәди (ләр)

Илтизам формасы:

Бүтүн диалектләримиздә илтизам формасынын некайәсиндә форма шәкилчиси сөзүн аһәнкинә табе олмаяраг, һәр ердә „е“ шәкилчиси илә ифадә олундуғу һалда, Нахчыван диалектиндә әдәби дилдә ол-

дуғу кими аһәнкә табе әдиләрәк $\frac{а}{ө}$ шәклиндә ифадә олунур; мәс.:

Газах, Гарабаг, Кировабад

Нахчыван

алејды	алејдых	алајдым	алајдых
алејдын,	алејдын,ыз	алајдын	алајдыыз
алејды	алејды (лар)	алајды	алајды (лар)

Шәрт формасы:

Шәрт формасынын некайәсиндә дә Нахчыван диалекти Азәрбајҗанын башга диалектләриндән, фәргли олараг, аһәнк ганунуну көзлә-мишдир, мәс.:

Газах, Гарабаг, Кировабад

Нахчыван

Тәк

Чәм

Тәк

Чәм

I. алсејдым	алсејдых	алсајдым	алсајдых
II. алсејдын,	алсејдын,ыз	алсајдын	алсајдыыз
III. алсејды	алсејды (лар)	алсајды	алсајды (лар)

Зәрфләрин ишләдилмәсинә даир нүмунәләр

- Мән обаш дурдум, кетдим ишдәмәјә.
- Бәјах кедәндә Чәлалы көрдүм.
- Бөјүн мәним бу адама ишим дүшүп.
- Бы шеји мән сәниңән алмышам, инди гәјтәрирәм.
- Еһмал даныш.
- Еһмалча јенир ашаға.
- Бирәди кетдик.
- Худры-худры данышма.
- Кәвәзә кәвәзә данышма.
- Ачча төх' || төк.
- „Хусусән“ зәрфи чох вахт „иллаһымда“ сөзү илә верилир:
- Филәнкәс чох данышанды, илләһым да Әли.

Бағлайычы вә гошмаларын ишләдилмәси

- Бәкәм кәлмәди.
- Әмә нә дедин.
- Сизә кәләчәјдим, аңчаг ишим олду.
- Бир аз быннан әввәл кешди.
- Әвәчән говалады.
- Бағачан кедырых (Неһрәм)
- Әвәчимин мәни өтурдү (Неһрәм)
- Тәјисдән сүзүр, олур шор; соннан (сонра) јејирләр (Гошадишә)
- Кәнә башдады данышмаға.

- Дүбарә учуртдулар, кәнә кәлди гонды онун башына (нағыл).
- Инди Јахчијәм та (даһа).
- Әјәрәнкаһ бизә кәлсән, читабы да чәтир.
- Да || та бәсди.

Нәһв

Бүтүн диалектләримиздә олдуғу кими Нахчыван диалектиндә дә хәбәр мүбтәда илә кәмиййәтә көрә чох вахт узлашмыр. Хәбәр бир чох һалларда тәк олур:

—Олар бы саат кәлир.

Мүбтәда (III шәхс чәм) мейданда олмадығы заман хәбәр чәм һа-лында ифадә олунур, мәс.:

—Бы саат кәлүлләр.

Әдәби дилдә олан чүмлә үзвләринин сырасындаки гайдалар, баш-га диалектләрдә олдуғу кими, Нахчыван шивәләриндә дә позулур.

Бир чох һалларда тамамлыг вә зәрфликләр хәбәрдән сонра кәлир. Бунун сәбәбини мәнтиги вурғуда көрмәк лазымдыр. Мәнтиги вурғу-лу сөз хәбәрдән сонра кәлир.

Мисал

- О бир күн кәлди бизим кәндә 18 атдыјан.
- Бы оғлан кетди || четди, чатды ора.
- О һинидә (о вахтда) көрир || көрүр ики дәнә гуш кәлиб гонды ағачын үссүнә.
- Нахчыван диалектиндә марағлы арасөзләрә дә тәсадүф олунур, мәс.:
- Сәнин аләминчә, бу иш беләјди.
- Мәнә хијал, һәсән Јахшы адамды.
- Инчәвара, тез чәлдин, Јохса мән дә чәләчәјдим (Завийә)
- Инчәвара, Әлини орада тапдым, Јохса ишим Јахчы олмајачахды.
- Бүдрәдим, инчәвара, би шеј олмады.
- Сән елә билирсән, мәһлим („күя“ мә'насында ишләнир) мән быр-да Јохдум?
- Мәһлим, мән сәнинән киччих' адамам!
- Нахчыван шивәләриндә данышыгда чох ишләнән сөзләрдән би-ри дә „бојлум“ сөзүдүр. Бојлум сөзү „бир јол“ сөзүндән әмәлә кәлмишдир.

Бир јол—бијол; бир јолум—бојлум

—Базара кедирдим бојлым һәсәнә ираст кәлдим.

—Гојны алырсан, кәсирсән, соннан пијн-зады дорғујуллар, оннан сора бојлум || бојум төкүлләр газана, бојум гатышдырырлар, оннан олур дынгылы чыздах, бојул соннан Јејирих' (Гошадишә).

Үмумиййәтлә, чәнуб групу диалектләринин, әләчә дә Нахчыван диалектинин хусусиййәтләриндән бири дә, ярымчыг чүмлә вә арасөз-ләр ериндә ишләнән вә чох вахт верилән суала гаршы чаваб мәгсә-дилә, бәс вә нә, мән сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән „бә нә, бә нәмәнә, бәс нәмәнә“ сөзләринин чох ишләнмәсидир.

—Ләтифин китабын тапдын?

—Бә нә.

Нахчыван диалектиндә (үмумиййәтлә чәнуб групу диалектләриндә) шәрг групу диалектләриндә олдуғу кими, интонасия көрә суал чүмләләри инкишаф этмишдир; мәс.:

—Әлини танырсан?

—Атаүз әвдәди?

ЛҮҮҒӘТ

Нахчыван диалектинин дә өзүнә аид. мараглы лүгәт сарәси вардыр.

Бурада гәдим (үн, JeJ, eJ, oJma вә с.); ени сөзләрлә янашы оларак, ерли тәсәррүфат вә мәншәтлә әлагәдар бир чох мараглы истилаһлар да тәсадүф этмәк мүмкүндүр.

Мисал:

Тавла — төвлә.
товламаг.

Көк — яшыл (рәнк).
көк (рәнк).
сәма.
Дәм — кефли олмаг.
дәм алмаг.

Шилә — аш.
гырмызы парча.

Данга — сөз ганмаян (—Нә данга адамды).
дамга

Гарапатдах — гызылла гарамычыгдан дүзүлмүш боюна тахылан бәвәк.
гуш.

Чалгы — сүпүркә (төвләни сүпүрмәк үчүн гараагачдан, я да юл-
гундан олур).

тоиларда олан чалгы

Чәрчи — аләт.
хырдаватчы.

Јендирмәмәк — сийламаг (—Мән Әкбәрә Јендирмәдәм, йә'ни сәјмадым).
(ашагы јендирмәк).

Голај — асан, голај иш.
агыр, иш (—Су голајлашыб).

Савушмаг — кечмәк (—О бырдан совушды; —Башымдан совуш).
гуртармаг (—Ичлас савушды?)

Јәнкамә — гапынын тәрәзиси
оюн чыхармаг

Јеј || еј — яхшы. Бу мә'нада „Јеј“ сөзү „Дәдә Горгуд“дан башламыш бир чох классикләримизин дилиндә ишләнмишдир.

—Бунда миннәтлә алмагдан исә онда бабам янында миннәтсиз алмаг јекдир¹.

Наваггыл (Не һ р ә м) — диварын алтындан су кечән йол;
Кииф (На х ч ы в а н ш ә р и) — су йолу.

Чуван }
Мираб } Су нәзарәтчиси.
Чувар }

Афшар (На х ч ы в а н) — фин пычагы
Дәшнә (Ордубад)

Зилаф — сүртүк, һәясыз.

Мыллы — инадлы, тәрс.

Зир — нәлбәки.

Гаплан — (Не һ р ә м) — пәләнк

Ојма — гофта илә юбаканын бирләшмәсиндән әмәлә кәлән гадын пал-
тары (платье).

Кифтәндәз — аяглыг (дорошка).

Шаббы — михәк күлү.

Готемез — сыныг, хараб олмуш.

Кәфрәм — той үчүн кәлине бичилән палтар.

Күфрән — дәвәнин һачасы.

Мөјлүк — үзүм багы.

Күдүл — ағыз гырылмыш сәһәнк.

Күзә — бардагы кичийи.

Төрпү, көрпү — гайыш учунун кечирилдийи ер.

Гәвхана || гәјфана — коридор.

Һим — сөзүл, тәмәл.

Гырмызы бадымчан — памидор.

Гара бадымчан — бадымчан.

Һашдан-пышдан — гадынлары шадлыг мәчлис (—Бөјүн һашдан-пыш-
данда дојынча јејиб ојнамышам).

Дибәк — дашдан гайрылмыш һәвәнкдәстә.

Күпбуп — күрз.

Ајбаласы — чий кәрпич.

Ныргыз — хәсис.

Түникә — чайдан.

Мөһрә — палчыгдан дивар.

Һамбал — әвин учулмамасы үчүн вурулан дирәк.

Хәрәнкәрә || хәрәнкә — һагга дүз олмаян.

Голаш — үзәндә гол атмаг.

Јахынкеш — дәрин бошгаб; бошгаба нисбәтән бир гәдәр дәрин олур.

Дасдар — әл дәйирманы.

Гыра — кәлик.

Дүләк — хиярын кичийи.

Худры — һаһаг (—Бу иш худрыды).

Дарта дурмаг — тарым дурмаг.

Гәзиләмәх' — алдатмаг.

Төзәрәх' — кәтүрүлүб гачмаг.

Өрүшкәмәх' — солмаг (—Күл өрүшкүјүб).

Шүтәмәх' — бош-бош кәзмәк.

¹ „Дәдә Горгуд“, сәһ. 46, 1939, Баки.

ИСТИЛАҢЛАР

Үзүм нөвлөри:

- 1) Кишмиши, 2) Саһабы, 3) Күлабы, 4) инәжәмчәйи ийиши баба,
- 5) Әскәри, 6) Ағәдәрә, 7) Гарәдәрә, 8) Гарасәрмә, 9) Пиших' үзүмү,
- 10) Гарашаны, 11) Шәркәрбирә, 12) Тајфы үзүмү, 13) Бәнди, 14) Шә-
пәји || шәфеји (асма үзүмү), 15) Хатын бармағы, 16) Тулакөзү, 17) Ја-
ланчых күлабы, 18) Гызыл үзүм, 19) Гырмызы кишмиши, 20) Ағ киш-
миши, 21) Сары кишмиши, 22) Күрдәш, 23) Разыш, 24) Гүсәји,
- 25) Хәлили, 26) Чәнәгырна, 27) Мисгалы, 28) Мәрмәри, 29) Ағ мәрмәри.

Чөрәк нөвләри:

- 1) Әв чөрәји, 2) Лаваш, 3) Сығырдиһи дәстәна, 4) Дәстәна, 5) Гатда-
ма, 6) Бајрам чөкәси, 7) Бајрам гатдамасы, 8) Фәтир, 9) Кәтә (ичәри-
синдә пәнчәр олур), 10) Сәнкәк (күрәдә чынгыл үстүндә биширилән
узун чөрәк).

Яйлыглар:

- 1) Газ-газ јайлыг, 2) Рүсдумары јайлыг, 3) Сулдуз јайлыг, 4) Бәнарәт
зәрри јайлыг, 5) тирмәшал.

Әв шейләри:

- 1) Балынч, 2) Мәләфә, 3) Јасдых, 4) дөшәх', 5) Чечим: (ип чечими вә
хәјәти чечим), 6) Митәккә, 7) Пүшкү јасдых, 8) Мәрфәч, 9) Палтар
чәршовы, 10) Халча, 11) Киһим, 12) Карбыт, 13) Палас, 14) Мәснәд
(кечәдән олур), 15) Хурчун, 16) Гарават пәрдәси, 17) ишгаб өртүлү,
18) Мых пәрдәси.

И. М. ЧӘФӘРЗАДӘ

НАХЧЫВАН МССР-дә АПАРЫЛМЫШ АРХЕОЛОЖИ ИШЛӘР НАГГЫНДА ГЫСА МӘЛУМАТ

Нахчыван өлкәси гәдим вә зәнкин бир тарихә маликдир. Узәг кеч-
мишдә Гафгаз дағларыны өртән галын буз тәбәгәсинин әримәси нәтичә-
синдә әмәлә кәлән су туфанына вә зағаларда¹ яшәян ибтидан инсанла-
рын һәятына даир нағыл вә әфсанәләрдә Нахчыван өлкәси бәшәрийәтүн
илк беһийи киһи тәсвир әдилір. Бу нағыл вә әфсанәләр, заман кечдик-
чә, һәр тарихи дөврүн өз мәфкурәсинә уйғун бир шәклә салынмыш вә
ахырда «Нуй туфаны» вә «Әшаби-каһф» һекайәси адилә йәһудиләрин,
христианларын вә мүсәлманларын дини китабларында руһаниләр тәрә-
финдән дәрч олунмушдур. Руһаниләр һәмин нағыллары халг ичәрисин-
дә даһа да мөһкәмләндирмәк вә дин илә даһа сых әлағәләндирмәк мәг-
сәдилә «Нуй гәбри», «Илан дағы» вә я «Инан дағ», «Әшаби-каһф» вә
саир бу киһи «зиярәт» ерләринин шәһрәт тапмасы уғрунда вар гүввә илә
чалынмышлар. О бири тәрәфдән, бу әфсанә вә нағылларын дүнянын
бә'зи ерләриндә, хүсусән Яхын Шәрг мәмләкәтләриндә кениш сурәтдә
яйылмасы, Нахчыван өлкәсинин вахтилә йүксәк мәдәнийләтә малик ол-
дуғуну көстәрир, һабелә Шәрг илә Гәрбин мәдәни мәмләкәтләри арасында
әлағә яратдығыны сүбүт әдир. Белә бир вәзийләт, Нахчыван шәһәринин
вә үмумийләтлә Нахчыван өлкәсинин гәдим мәдәнийләт очағы сайылан
мәмләкәтләрдә, хүсусән Бейнәһнәһрейндә яшәян халгларын иғтисади,
ичтиман вә сияси һәятында яхындан иштирак әтдийини сөйләмәйлә им-
кан верир.

Бә'зи Иран вә әрмәни тарихчиләринин² вердийи мә'луматә көрә Нах-
чыван шәһәри эрамыздаң 1539 ил әввәл тә'сис олмушдур. Бу шәһәр бә-
йүк карван йоллары үзәриндә әмәлә кәлдийиндән артыг дәрәчәдә иһки-
һаф әтминш вә Яхын Шәргин бәйүк шәһәрләриндән бири сайылмагла
бәрабәр, Юхары Мидия вә Астракан³ өлкәсинин дә мәшһур шәһәри ола-
раг таһынмышдыр.

Гейд әтмәк ләзымдыр ки, о заманлар Яхын Шәргдә олан шәһәрләр
ичәрисиндә Нахчыван шәһәри ән көзәл олмушдур. Она көрә дә бу шәһәрә
«Нәгшин Чаһан», йә'ни «Дүня көзәли» ады верилмишидир. Шүбһә йох ки, бу
ад Нахчыван шәһәринә мүййән сәбәбә көрә верилмишидир. Бу да Нах-
чыван шәһәринин о заманлар әлм вә мәдәнийләт сәһәсиндә дә дәрәчәдә

¹ Зага АзәрбајҠанын бә'зи ерләриндә мағара, каһа, күйүл, пәһлһ вә сығнаг адла-
ныр.

² Нәмдуллаһ Гәзвини, Лазар Чейирли, Стефанос Орбеллиани (Сбор. мат. для опис.
мест. и плем. Кавказа. Вып. II. 1882 г. стр. 113).

³ Кероний бу өлкәни Юхары Мидия вә Астракан адландырыр. (Сбор. мат. для
опис. мест. и плем. Кавказа. Вып. II. 1882 г. отд. 1, стр. 127).

йүксәк ер тутдугуну көстәрир. Беләликлә бу гәдим шәһәрин тарихини дәриндән өйрәнмәһини зәурилийи өз-өзүнә айдан олур.

Юнанилар вә ромалылар бу шәһәри Накеуана¹ адландырмышлар. Өрәбләр иеә бурая Нанава деминшлар.

Әрәб чографияшүнасларындан Якут һәмәви (XII—XIII әср) Нахчыван шәһәри һаггында белә языр: «Нанава шәһәри Азәрбайчандадыр. Бә'зи шәхәләрин демәсинә көрә бу шәһәр Аррандадыр. Эрмәннестана яхындыр. Гара чамаят бурая Нахчуван вә я Накчуван дейир. Баладзорини рәвайәтинә көрә Нанава Басфорчан округунуи мәркәзи шәһәридир. Осман ибн Оффанын хиләфәти заманында (644—656) һәбиб ибн Мәс-ләма тәрәфиндән фәтһ әдилминшдыр. Бу шәһәрдән чох алан чыхмыш вә «Ән-Нанава» ләгәби илә мәшһурдурлар»².

Нахчыван өлкәсини кечминш һаггында язылы мәһбәләрдә, ләзими гәдәр мә'лумат вардыр. Ләкин онларын һәмәсини һеч дә бир һәгигәт олараг гәбул әтмәк олмаз. Чүнки юхарыда гәйд олуиан әфсәсә вә һаггыларын бир чоху дәриндән һохлашылмадан бөйүк бир һадисәни тәс-вир әдәчәк мә'лумат кими кечминш тарихи китабларында дәрч әдил-миншдыр. Биз халг әдәбиятымызын гәдим абидәсәи олан һаггыларын бө-йүк гыймәти олдугуну ишкар әтмирик вә онлардын өлкәмизни тарихини өйрәнмәк ишиндә иетиһадә әтмәкә чалышмалыыг. Буна көрә дә халг һаггыларын топламаг бизим мурүм вәзифәләримиздән бири олмады-дыр. Ләкин һәмәи абидәләрдән тарихи өйрәнмәсиндә иетиһадә әдир-көн онлара тәһгиди сурәтдә янашамаг ләзим кәлдийи бир ан белә унутул-мамыладыр.

Үмүмийләтлә тарихи өйрәнмәсәи үчүн язылы мәһбәләрдән әдәдә әдиләи мә'лумата артыг дәрәчәдә әһтиятлы янашамаг ләзимдыр. Буна-рын һәгигәтә яхын олуд-олмадыгыны әсәслы һохламаг, тарихи өйрән-ләи мөмләкәтдә апарылмыш археоложи гәзәнтлылар һәтиһәсиндә әдәдә әдиләи мә'лумат вә материалларла мугайисә әтмәк вә ачмаг онларын сәһнелийинә гәтһи янашдыдан сонра онлара ләзими әлми гыймәт һәрмәк вә мәтәбәр бир вәсигә кими гәбул әтмәк ләзимдыр. Бундан әлаһә өлкә-нин тарихини өйрәнмәк үчүн көстәрилән тәрәдә һохлашылан мә'луматла бирликдә, тарихи абидәләрдәи, эһиграфикадан (даш үзәриндә язылмыш китабәләрдән), мәсукәтдан, ер адларындан, дил вә этнография материал-ларындан иетиһадә әдиләи чәлдәи фикир һәрләмәлидир.

Нахчываны тарихиә анд юхарыда көстәрилән мәһбәләрдән яһиә археоложи абидәләр вә онларла әлағәдә олан мә'лумат үзәриндә даһи-чагыг. Бунуи сәбәби олур ки, Нахчыван өлкәсини йүксәк вә гәдим мә-дәнийләтә мәһиә олдугуну тамамилә айдан көстәрмәк археоложи абидәләр һәләликлә вә өйрәнмәсиндир вә бу хусуси топлашылан мә'лумат кифәләт дейилдир.

Нахчыван өлкәсиндә тарихи һәр дөврүнә анд бир чох археоложи абидә вардыр. Онлара өлкәнин һәр ериндә тәсәдүф олуиур. Бу абидәләри ики ерә бөлмәк олар: ер үзәриндә оланлар вә ер алтында оланлар. Ер үзәриндә олан абидәләр гәдим даһи һисарлардан, мөһкәм гиләләрдән, кәзәл вә мөһтәшәм биналардын, бөйүк көрпүләрдән, хусусилә индиһидәк галмыш ме'марияг әсәрләриндән ибарәтдир. Ералты абидәләр иеә, тәһи вә сунг бағалардан, гәдим гәбрләрдән, шәһәр вә көнд харибаларындан вә үмүмийләтлә инсанларын мәдәни фәалийәти һәтиһәсиндә ирадыл-

мыш, ләкин тарихи һадисәләр гурбаны олараг ер алтына көмүлмүш мүх-тәлиф тикиити вә аваданлыгдан ибарәтдир.

Бу абидәләрдән ер үзәриндә оланлары, хусусилә орта әср абидәләри һаггында бә'зи тарихи мәһбәләрдә аз да ола мә'лумат вардыр. Ералты абидәләрә кәлинчә онлар кечминш тарихчиларин һәзәр-диггәтиндән кө-һәрлә галмышдыр. Онлара тарихи бир сәһәд кими бахылмадыгындан әһмийләт һәрләмәминшдыр. Оны көрә дә XIX әсрин сонларына гәдәр өлкәдә олан бу гисм абидәләр һаггында дәрч әдилминш мә'лумата раст кәлин-мир. О заманлар ералты абидәләрдә, һәм дә онларын ачмаг бә'зи нүму-нәләрдә, хусусәи дуз мәдәниләриндән тапылан даһи балталар вә гәдим гәбрләрдән чыхарылан кәзәл индәминш бәһи кил габларла яһиә әһти-гәһшүнаслар вә тәк-тәк эһиллар марағланырдылар. Өлкәдә ерли әһли-нин тарих вә мәдәнийләт илә мәшһуд олачаг әлми мөһсәсәи йох иди. Ириһәт вә тәсәдүфат гәзәнтлыларындан тапылан гәдим мәдәнийләт ми-раслары әлдән-әлә кечәрәк итиб батыр вә я тамамилә мәһи олурду.

Йлк дәрә бу кими мираслар һаггында Нахчыван шәһәр мәктәбинин мүфәттинш К. А. Никитин мә'лумат һәрминшдыр. Бу шәхс өлкәнин гәдим абидәләриндән бәһс әдәркән Нахчыван дузлагындан тапылмыш даһи балталарын вә даһи чивләрин тарихи әһ гәдим дөврләринә анд олдугуну сәһләминшдыр. Онуи яздыгына көрә һәмәи даһи сәһәһлары 1870-чи йлдә дузлагын һәзәрәтһисә Бейер тапымышдыр. Булардан икисә Нахчыван мәктәбинә һәрләмәи, галалары иеә Тифлис вә Петербург музейләринә көндәрилминшдыр.

К. А. Никитини фикринчә һәмәи сәһәһлардан дуз иетәһәһиәндә ие-тиһадә олунмуншдыр. Онлар Нахчыван өлкәсиндә ибтидан инсанларын янашдыгыны, даһи дөврүнүи оласыны вә дузлагын тарихдән әввәжи дөврләрдә белә ишләдилдийини сүбүт әдир¹.

Гәйд әтмәк ләзимдыр ки, К. А. Никитин тәрәфиндән бәһс олуиан сәһәһларын һәмәи замана анд олдугу һаггында ирәли сүрүлән фикир бизчә һәгигәтә яхындыр. Бу идиһанын вә гәдәр әсәслы олдугуну аһагы-да ери кәлдикчә айдан көстәрмәкә чалышачагыг.

Нахчыван дузлагындан тапылмыш даһи балталары П. П. Надеждин бөйүк даһи чәкич дейә адландырмышдыр. О, Поляковуи, Радденни вә башгаларынан Нахчыван вә Кули дузлагларындан топладылары даһи балта коллекциялары илә тапын ола билминшдыр. П. П. Надеждин бу балталарын шәкил, бөйүклүк вә ағырлыг чәһәтдән мүхтәлиф олдугуну сәһләмәклә бәрәбәр онларын яһиә гәбр-диоритдән, порфирдән вә ди-кәр минерал цөвләриндән яһиә һазырландыгыны көстәрминш вә онлар-дан дуз иетәһәһиә ишиндә иетиһадә әдилдийини гәйд әтминшдыр. Ләкин һәмәи балталардан бәһиә тарихи мугайисә дөврләри үчүн характер олан диһәр шәйләр тапылмадыгындан онларын һәмәи замана вә һәмәи халг анд олдугу хусусиә өз фикрини сәһләмәклән чәкинминш вә бу мәсәләни ачыг бурахмышдыр. Буна бахмыраг П. П. Надеждин бир чох аланмә-ринчә бу барәдә ирәли сүрдүкләри фикирләрә тапын олдугуну билдир-миншдыр. Онуи яздыгына көрә профессор Вирхов Нахчыван вә Кули дуз-лагларындан тапылан даһи балталары о гәдәр дә гәдим һесаб әтмир. Ла-кин граф Уваров вә башгалары һәмәи балталары Испанийын Кордова шәһәриндән, Шимәли Америкадан, Сибирии бә'зи ерләриндән вә Сахалин аласындаки мис мәдәниләриндән тапылмыш балталарла мугайисә әдәрәк онларын шәкил вә гурулуи чәһәтдән бир-биринә тамамилә охшадыгыны мугайисә әтминшлар. Беләликлә онлар Нахчыван вә Кули дузлагларындан тапылмыш балталарын гәдим дөврә анд олдугуну сәһләминшлар².

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. II, отд. 1, стр. 115. Тифлис, 1882 г.

² П. П. Надеждин. «Кавказский край, люди и природа» 2 изд. Тула, 1895 г. стр. 355—356.

¹ Сбор. мат. для опис. местн. и племен Кавказа. Вып. II, 1882 г. стр. 110.
² Якут Хаманн. «Географический словарь» машинное стр. 113—115, переп.
И. М. Жузе, науч. архив Ин-та истории им. А. Бакиханова.
³ Бу кими даһи һисарларла галла, һөрүк, даһи вә дүзү даһи дейилдир; рүсча «Циклоническое сооружение» адланар.

Эрмәни өлкәшүнасларындан Е. А. Лалаян Поляковун 1895-чи илдә Нахчыван дузлағындан тапдығы даш балталарла таныш олдугдан сонра онлардан дуз истеһсалы ишиндә истифадә әдилдийини сөйләмишдир. Е. А. Лалаян һәмни балталары тәсвир әдәркән анчаг 4-нүн үзәриндә даянмышдыр. Бунлардан биринчиси яхшы галмыш вә диггәтлә сығаллаимыш юмурта шәкилли бөйүк балтадыр. Онун узунлуғу 185 мм вә эни 120 мм. дири. Башындан 40 мм ашағы һиссәси кәмәрә охиар дәрин боғма илә әһәтә әдилмишдир. Күман әдилдийинә көрә һәмни боғма олан ерә балтанын сапы бәркидилирмиш. Бу балта ири вә чох ағыр (1 пуд 2 кирвәнкә) олдугундан онун ики тәрәфли сапы олдугу вә ики адам тәрәфиндән ишләдийини күман әдиллир.

Икинчи балта меркел лайы пчәрисиндән татылмышдыр. О бири бал. талара нисбәтән бу даһа яхшы галмыш вә сығалланмышдыр. Бир башы. нын күт, о биринин назик вә шиш олдуғу гейд әдилмишдир. Шәкилчә дә. мирә белә охшадығыны сөйләмәк олар. Узунлуғу 230 мм вә ән кениш нис. сәсинин әни тәхминән 100 мм-дир. Баш тәрәфинә яхын олан ери, о бири балталарда олдуғу кими, кәмәрә охшар дәрин боғма илә әһәтә олун. мушдур.

Бундларла бир ердә тапылан үчүнчү даш балта шәкилчә динкә¹ охшайыр. Онун сапы юварлаг олуб, әл илә садә һазырланмышдыр. Дөрдбучаглы призмая охшар башы вардыр.

Дөрдүнчү балта да диггэти чэлб эдир. Шөжилчө, энли вэ көдөкдир. Узунлугу 140 мм, энн исэ 100 мм-э гэдэрдир. Учү, ашағы кетдикчө на- зикләшпир. Үзэри кэмэрэ охшар үч дэрин боғма илэ эһатэ олунмушдур. (1-чи рәсм).

Рәсм 1

Гейд этмэк лазымдыр ки, Е. А. Лалаян, һаггында данышдығымыз бу даш балталарла таныш олмагдан башга, Нахчыван өлкәсинин гәдим мәдәнийһәт тарихи илә дә марагланмыш вә буну даһа яхындан өйрәнмәк мәгсәдилә өлкәсиниң 4 ериндә гәзықты ишләри апармышдыр. Газынтыларын икиси Күлтәпәләрдә, бири Гызылвәнк яхынлыгында, ахырынчысы исә, Хырам шәһәринини хәрәбәләри үзәриндә апарылмышдыр.

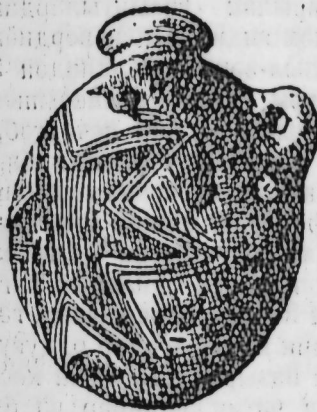
Е. А. Лалаян эввэлчэ Нахчыван шәһәриниң шимал-шәргиндә, шәһәрдән тәхминән 8 верст конарда олан Култәпәни газымаға башламышдыр. О, бу тәпәнни шәкилчә юварлаг олдуғуну, һүндүрлүйүн тәхминән 10 сажәнә вә диаметриниң 100 сажәнә чатдығыны кәстәрмишдыр. Е. А. Лалаян тәпәнни дөшүндә сыра илә дүзүлмүш 7 чәркә габр олдуғуну вә сәла-

рын бир-бириндэн бир гэдэр алчагда пиллэ кимн ерлэшдирилдiiйини бил-
дирмишдир. Бу пиллэлэр күл вэ көмүр гарышыгындан ибарэт торпаг табэ-
гәсилэ бир-бириндэн араланмышдыр. Гэбрлэр дөрт күшәли чухур шәк-
линдә олуб, һәр тәрәфдән 1 аршын һүндүрлүйүндә даш диварла әһәтә
олунмушдур. Гэбр үстү дашын олуб-олмадығы мүйийән әдилмәмишдир.
Гэбрин истигамәтләри шималдан чәнуба олмуш вэ һәр гэбрдә үзү чәнү-
ба доғру бир инсан скелети тапылмышдыр. Газылан гэбрләрдән мүхтәлиф
шәкилли хырда күпләр чыхарылмышдыр. Күпләрдән бә'зисиндә гарамал

1 Динк, чэлтик дөймэк үчүн истифадэ олунап алатдир.

сүмүклөрүнө, б'э'э'э'э'э'э' дэ арпа вэ буғда яныгларына тэсадуф эдил-
мийшдир. Күплэрин чоху гырыг һалда тапылмышдыр. Ондарын һансы
кылдэн һазырландығы вэ рэнки бөйүк мараг тәшкил эдир. Гейд этмәк
һазымдыр ки, ашағы чәркәдә олан гәбрләрден чыхарылмыш күпләр гара
кылдән, юхары чәркәләрдәки гәбрләрден чыхарылмыш күпләр исә гыр-
мызы кылдән һазырланмышдыр. Гара кылдән һазырланан күпләр садә
вэ нахышсыз, гырмызы кылдән һазырлананлар исә, иһсбәтән көзәл вэ
мүхтәлиф нахышларла бәзәнмийшдир. Бу сонунчуларың ичәрсийидә диг-
гәтн чәлб эдән бир күпә вардыр. Оғун көвдәси һәр ики тәрәфдән сыхыг
вэ азча галдырылмышдыр, сәтһи исә юварлагдыр. Боғазы көдәк вэ дар-
дыр вэ ики эдәд хырда гулпу вардыр (1-чи шәкил).

Бүрэдэ ачылан габрлэрин бйршндэн, юхэрыда кэстэрилэн эшядан башга, дашдан хазырланмыш, йэхэрлн балача бйр ат хейкэли тапыл-мышдыр. Онун узунлуфу 4,5 см, хүндүрлүйү нсэ 3 см-э гэдэрдир (2-чн шэкйл).

1-чи шәкил

Е. А. Лалаянын вердийи ма'лумата көрө
Күлтөпәнин торпагы атраф кәндләрин әһалиси
тәрәфиндән бағлары күбрәләмәк үчүн дашы-
ныб апарылмышдыр.

Гейд эдилмэлidir ки, бурадан нэ Е. А. Лалаян, нэ дэ тэпэниин торпагыны дашыян кэнд-лилэр бир эдэд дэ олса мис вэ я тунч шей тапа билмэмишлэр. Бу вэзиийэт һәммин гэбрин һансы дөврэ анд олдуғуну дүзкүн сөйләмэийн чэтинләшдирир,

3-чү шәкил

Е. А. Лалаян икин-
чи Күлтәһә һаггында

мүфәссәл мәл'умат вермәкдән чәкинмишсә дә, онун, биринчи Күлтәп-
дән тәхминән 4 верст гәрбдә, Ашағы Узуноба кәндилә Хәлилли кәнд-
ләри арасында олдуғуну көстәрмишдир.

Бундан əlavə o, ikinci Kəltəpənin birinci Kəltəpəyə nisbətən əlçək oltuğunu, daha geniş bir sahə tutduğunu və qoşu kəndlərinin əhalisinin buradan öz bağ-bağlarını və tarlalarını kübrələmək üçün torpaq qazılıb aparıldığını və geyd etmişdir. İkinci Kəltəpənin torpağı çox qazılıb aparıldığından hündürlüyünü dərəcə mütəbəddil etmək mümkün olmamışdır.

Е. А. Лалаян Гызыл-вәнк газынтысындан бәһс этмәйә башламаздан әввәл, биринчи Күлтәпәдә ачдыгы гәбрләрнн Гызыл-вәнк гәбрләрннә нис-
бәтән даһа гәдим олдуғуну сөйләйир вә белә бир фикир ирәли сүрүр:
«Мәним, нисбәтән ени дөврләрә анд тәдгиг этдийим абидәләрдән, Гызыл-
вәнк яхынлығында газдығым гәбрләрн нәзәрә тутмаг олар». Бунула гейд
этмәк лазым кәлир ки, Е. А. Лалаян Гызыл-вәнк мәдәниййәти илә яхшы
таныш ола билмәмиш вә бу мәдәниййәт һаггында вердийн мә'лумат ол-
дугча аз вә һәддән артыг эифдир. Е. А. Лалаян Гызыл-вәнк мә'бәдинн
Нахчыван шәһәринн 20 верстлийиндә, Араз чайынын кәнарында олду-
ғуну кәстәрмиш вә орадаки гәдим гәбрләрн мә'бәдин гәрбиндә, ондан
тәхмиңән 50 сажән кәнарда балача дүздә ерләшдийинн гейд этмишдир.
О. гәбрләрнн еринн билдирәчәк торпаг топаларыңын вә бөйүк сал даш-
ларын олмадығыны, лакин гәбрләрнн үстүнә шималдан чәнуба доғру чо-
да, бөйүк олмаян даш парчалары дүзүлдүйүнү. билдирмишдир.

Дашларын эмэлэ кәтирдийн даирэ ики аршын дәринликдә газылдыг-да гәдим бир гәбр раст кәлир. Гәбрләрин истигамәти¹ шималдан чәнуба тәрәфдир. Өлчүләрн бир бойдыдыр. Узунлуглары тәхминән 3, энләрн икә 1—1,5 аршын гәдәрдир. Гәбрин диварлары дөрд тәрәфдән йонулманыш дашла 1—1,5 аршын һүндүрлүйүндә тикилмишдир. Гәбрин ичәрисинә тор-паг вә хырда даш парчалары төкүлмүшдүр. Буиларын да үстүнә бөйүк сал әвәзинә кичик дашлар дүзүлмүшдүр.

Һәр гәбрдә бирдән үчә гәдәр тамамылә чүрүмүш, орта бойлу инсан скелетн раст кәлир. Онлар шималдан чәнуба доғру узадылмыш вә һәр скелетин янына гырмызы килдән яхшы ишләнилмиш бир габ гоюлмүшдүр. Бу габлардан касая охшайлар, хүсусилә дә хырда гулплу бир каса даһа мараглыдыр. Бурада һәмни касалардан башга шәкилчә һейван дырнағына охшар вә гырмызы килдән һазырланмыш бир габ диггәти чәлб әдир. Бу габын ички үчүң олдуғу күман әдилир. Онуң һүндүрлүйү 20 см, көвдәсинин йоғулуғу 8 см-ә гәдәрдир.

Хырам шәһәри хәрабәләрн үзәриндә апарылан газынтылардан Е. А. Лалаян истәнилән нәтичәни әлдә әдә билмәмишдир. Онуң вердийн мәлумата көрә Хырам шәһәринин хәрабәси Гызыл-вәнк мәбәдиндән 5 верст чәнубда Араз чайынын кәнарында Нәһрәм гаравулханасынын яхынлыгындадыр. Һәмни хәрабәдә бир күлсә галығы вә бир нечә гәбр олдуғу мүййән әдилмишдир. Бурада апарылан газынты әсасында бир нечә бөйүк күп, үзәриндә габартма үсулилә инсан шәкли чәкилмиш бир кәрпич парчасы, бир нечә кил габ вә шәкилчә фаллюса охшар бир шей тапылмышдыр. Үзәриндә адам шәкли олан кәрпич парчасы вә фаллюса охшар шей Е. А. Лалаянын диггәтин чәлб этдийиндән о буиларын һаггында бә'зи мәлумат верир. Е. А. Лалаян һәмни кәрпич парчасынын гәдим олдуғуну, фаллюса охшар шейин икә гәдим дин илә әлагәдар олдуғуну сөйләйир. Лакин фаллюс дейилән шейин нәдән һазырландығынын көс-тәрилмәсәи мәсәләнин дүзкүн һәлл әдилмәсинин чәтинләшдирир вә бу хүсусда ирәли сүрдүйү фикри шүбһә алтына алыр.

Азәрбайчанын гәдим мәдәнийәтинин бөйүк бир сәһәсини тәшкил әдән вә Гызыл-вәнк мәдәнийәтиндә көркәмли ер тутан, һабелә гәдим мәдәний-йәт тарихи илә мәшгул олан алимләрн артыг дәрәчәдә марагландыран боялы кил габлар һаггында әлдә әдилмиш мәлуматын йох дәрәчәсиндә олдуғу гөйд әдилмәлидир.

Бу мәдәнийәтин илк нүмунәләрн биринчи дәфә Гызыл-вәнк яхынлыгында тапылдығына көрә, буна һәләлик «Гызыл-вәнк мәдәнийәти» дейилир. 1895-чи илдә Гызыл-вәнк вә онун әтрафында, тәсәрруфат иш-ләрилә әлагәдар олараг, газынты апарылан заман гәдим бир гәбрдән бир нечә боялы кил габ тапылмышдыр. Бу мәсәлә Гызыл-вәнкдә яшайн рә-һнбәрн вә һабелә гоишу кәндләрнн әһалисинн артыг дәрәчәдә мараг-ландырмыш вә бир чох гәбрин газылыб дағдылмасына вә ичәрисиндә олан шейләрн талан әдилмәсинә сәбәб олмушдур. Бурада газылан гәбр-ләрнн бириндән гызыл боюнбағы тапылмасынә әлагәдар олараг халг ара-сына яһылан бә'зи ялан хәбәрләр һәмни гәбрләрнн талан әдилмәси ишнин даһа да кенишләндирмишдир. Лакин бу һал чох давам әдә билмәмишдир.

Гызыл-вәнк яхынлыгында сәһрәдди көзләйән атлы гаравул дәстәси-нин командыйн Н. В. Фйодоров һәмни мәсәләдән хәбәр тутараг, бу әт-зыми тәдбир көрмәйә чалышмышдыр. Әйни заманда о, газылыб дағы-дылан гәбрләрдән чыхарылмыш шейләрн топламаға башламыш вә онла-рын бир чохуну пул илә алмышдыр. Н. В. Фйодоров бу хүсусда дөвләтә дә хәбәр вермишдир.

¹ Этнография журналы (эрмәни дилиндә), XIII китаб, сәһ. 205—210. Тифлис, 1906. Т. И. Тер-Григорянин тәрчүмәсиндән истифада әдилмишдир.

1896-чы илдә Н. В. Фйодоров Император Археоложи Комиссийонунун тапшырығына көрә Гызыл-вәнк әтрафында газынты ишләрн апармышдыр. Аңчаг нәдәнсә апарылан газынты ишләрн һаггында һәмни Комиссийона мәлумат верилмәмишдир.

Әлдә әдилән, мәлумата көрә бурада ачылан гәбрләр, гурулуш әти-барилә, дашдан гайрылмыш гуту гәбрләр сырасына аиддир. Бу һов гәбр-ләр дөрдбучаг шәклиндә газылыб диварлары бир-биринин янында дүзүл-мүш бөйүк дашлар илә бәркидидмиш, үстүнә икә бөйүк сал дашлар гоюлмушдур. Бурада ачылан гәбрләрнн дәринлийн әһтимал ки, бир ар-шына яхын имши. Ичәрисиндәки скелет артыг дәрәчәдә чүрүмүш олду-гундан, мейитин вахтилә һансы истигамәтдә басдырылдығынын мүййән әтмәк мүмкүн олмашдыр.

Н. В. Фйодоровун Гызыл-вәнк газынтыларындан топлайыб ики дәфә Археоложи Комиссийона көндәрдийн шейләрдән бә'зисинин шәкли II, III, IV вә V рәсмләрдә верилмишдир. Бу шәкилләрнн һамысы һәмни ко-миссийонун эхбарындан көтүрүлмүшдүр¹.

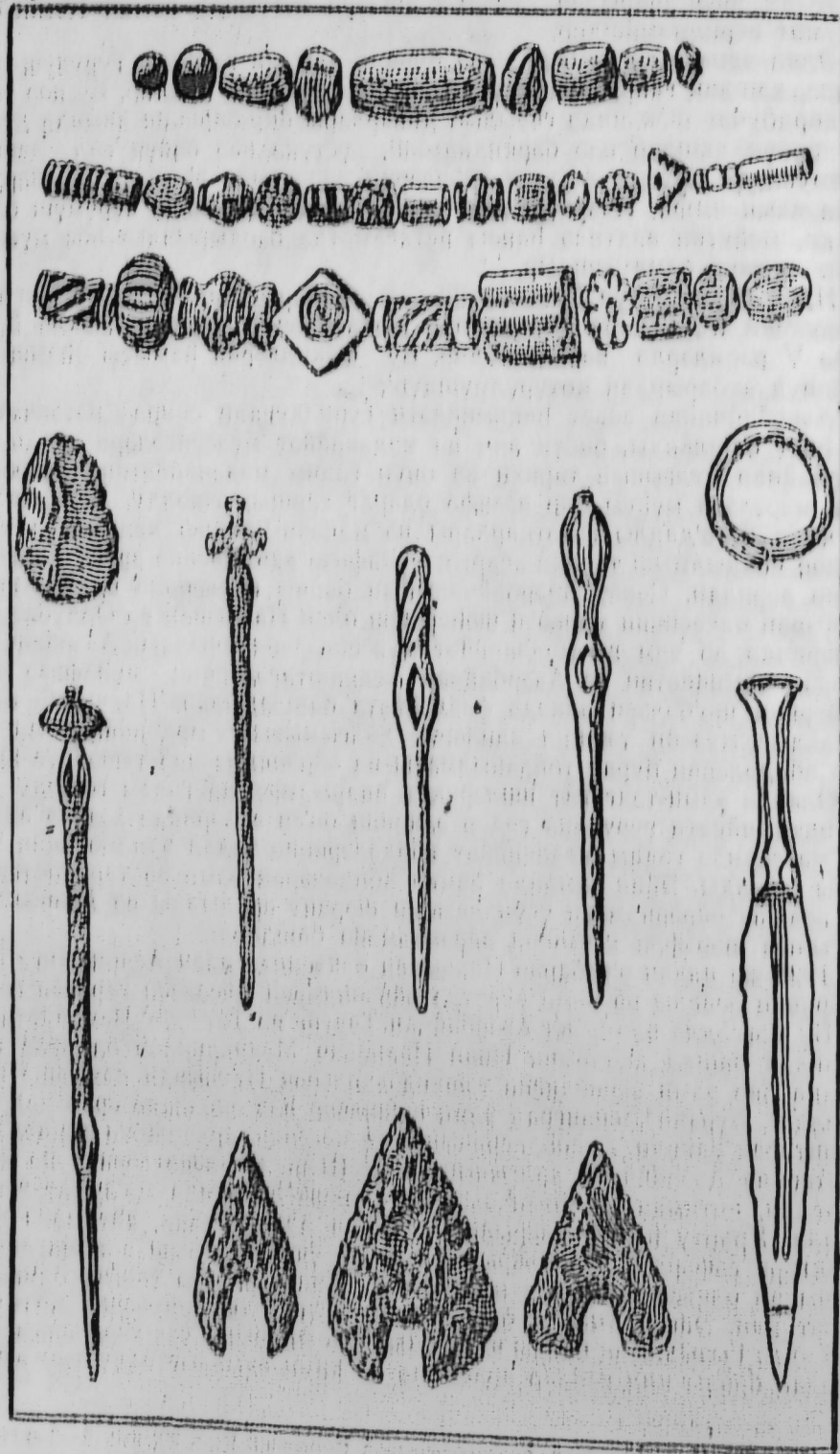
Азәрбайчанда совет һакимийәти гурулдугдан сонра вәтәнимиздә ени һәят башланды, бөйүк элм вә мәдәнийәт мүүсәсәләрн ярадылды, Азәрбайчан халгынын тарихи вә онун гәдим мәдәнийәтинин өйрәнил-мәси мәсәләси мүйүм бир вәзифә олараг гаршыя гоюлду. Халгымызын бөйүк вә истәдадлы сәнәткарлары вә мәдәни-маариф хадимләрн тәрә-финдән ярадылмыш тарихи асарын мұһафизә әдилмәсинә артыг дәрәчәдә фикир верилди. Совет Азәрбайчанынын башга ерләриндә олдуғу кимн, Нахчыван өлкәсинин мәркәзи шәһәрләрн олан Нахчыван вә Ордубад шә-һәрләриндә дә элм вә мәдәнийәт мүүсәсәләрн ачылды. Азәрбайчаны өйрәнән чөмийәтин вә Азәрбайчан Асарн-әтигәләрнн мұһафизә әдән комитәтин шә'бәләрн өлкәдә фәалийәтә башладылар. Нахчыван өлкә-шүнаслыг музейн тәшкил әдиләрәк халгымызын мәдәнийәт мирасы олан абидәләрнн бурая топланылмасы вә өйрәнилмәсинә тәһәббүс әдил-ди. Өлкәдә элми-тәдгигат ишләрнн апарылмасына гәдәм гоюлду. Со-вет һакимийәти гурулана гәдәр өлкәнин бә'зи ерләриндә хәзинә ахтар-маг мәгсәдилә гәдим мәдәнийәт абидәләрнн талан әдилмәсинин гар-шысы алыпды. Әйни заманда һәмни абидәләрнн элми вә тарихи тәрәфи-дән әсәслы өйрәнилмәси үчүн лазыми шәрәит ярадылды вә Азәрбайчан халгынын шәрәфли кечминин өйрәнилмәйә башланды.

1926-чы илдән әтибарән Нахчыван өлкәсиндә олан Асарн-әтигә аби-дәләрннн әсәслы вә элми сурәтдә өйрәнилмәси мәсәләси гаршыя гоюл-ду. Бу мәгсәдлә һәмни ил Азәрбайчан Тәдгиг вә Тәтәббә' Чөмийәти тә-рәфиндән башда академик Иван Иванович Мешинянов олмага шон айында бир элми экспедиция тәшкил әдиләрәк Нахчыван өлкәсинә көн-дәрилди². Бурада Ленинград элми ишчиләрн илә бирликдә ерли кадрлар да иштирак әдирди. Экспедициянын әсәс мәгсәди, археоложи абидәләрнн вәситәсилә Азәрбайчан халгынын Яхын Шәрг мәмләкәтләрнлә нә кимн иғтисади, ичтиман вә снияи әлагәдә олмасы һаггында мәлумат топла-магдан, Урарту һөкмдарларынын Шимали Азәрбайчана, әһтимала көрә әтдикләрн сәфәрләрнн йолларынын изләнмәк үчүн, ахтарыш апармагдан вә Нахчыван өлкәсинин гәдим мәдәнийәт абидәләрн илә таныш олмагдан ибарәт иди. Әйни заманда бир чох шәргшүнаи тарихчиләрнн диггәтинн чәлб әдән Гызыл-вәнк боялы кил габларилә Эламын Суза хәрабәләриндән тапылан боялы кил габлар арасында нә кимн яхынлыг олдуғуну өйрән-

¹ Известия Императорской Археологической Комиссии, Вып. 29, стр. 3—5 и 11—15. С. Петербург, 1909.

² Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры, т. I, стр. 232—240. Ленинград, 1926.

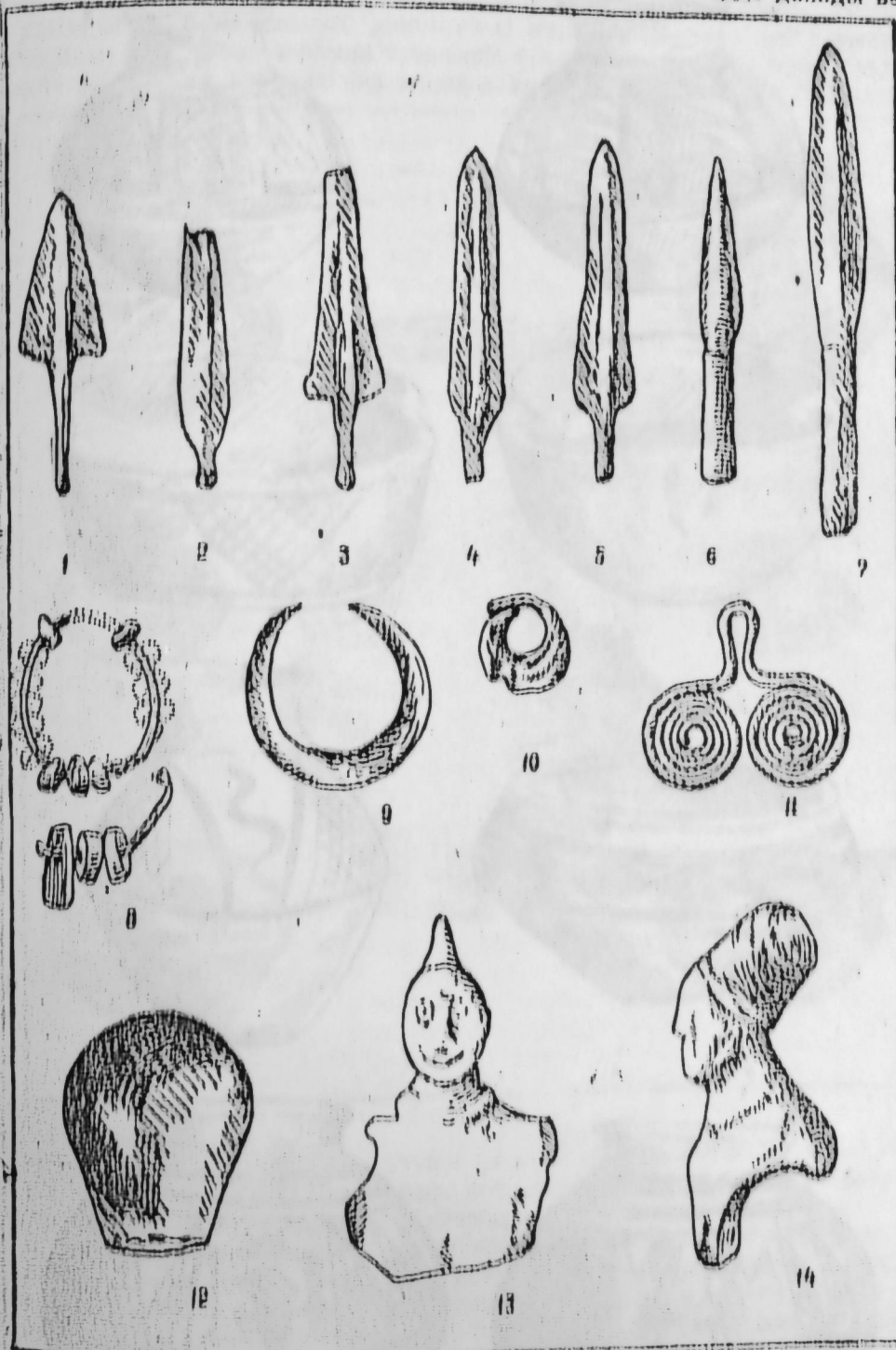
мәк үчүн Гызыл-вәнкә археоложи газынты апармаг да нәзардә тутул-
мунду.

Рәс. II

Экспедиция үзләри Нахчыван шәһәри вә әнуи әтрафында олан та-
рихи абидәләрлә таныш олдуғдан вә өлкәнин гәдим мәдәнийләт әсәри

наггында илк мәҖлүмат топладығдан сонра Гызыл-вәнкә һәрәкәт әтди.
Юлда Гызыл-вәнкәни 3—4 километрлийиндә олан Тәзәкәндә диниди вә

Рәс. III

бурада экспедиция үчүн база дүзәлтүндән сонра газынты ишләришә
баһлады. Гызыл-вәнкә апарылан газынты заманы гәдим дөврә анд 7
гәбр тәдгиг әдилди. Булардан 6 гәбр 1905-чи илдә Мушфа дәмир йолу

Бурада ачылан габрларин бириндэ 14 инсан кэллэси тапылды. Бундан башга чохлу тунч, ох учлугу, бир эдэд тунч хэнчэр, бир нечэ тунч билэрник вэ үзүк тапылды. Галан габрлардэн инсан сүмүйү илэ бир ердэ чохлу гара вэ гырмызы кил габ чыхарылды. Габрлардэки скелетлэр артыг дэрэчэдэ чүрүмүш халда иди. Она көрэ дэ бунларын нэ вэзиййэтдэ басдырылдыгыны тэ'йин этмэк мүмкүн олмады. Ялныз ики габрдэ мейитин дизлэри гарнына доғру сыхылмыш халда вэ сағ бөйрү үстэ басдырылды. Мейитин башы үстэ вэ аягынын уч тэрэфиндэ гара вэ гырмызы килдэн хазырланмыш габлар гоюлмушду.

Йохсул анлэйэ мәнсуб оланларын анчаг башы үстүндэ вэ аягы учунда бир габ гоюлмушду. Бэ'зэн габрин бир тэрэфи үст-үстэ йығылмыш габлар илэ долдурулмушду, габрларэ, габлардан башга, тунчдан хазырланмыш хэнчэрлэр, ох учлуглары, билэзиклэр, үзүклэр, сырғалар, хэгигдэн вэ нөвбөнөв маддэлэрдэн хазырланмыш мунчуглар, ики эдэд дашдан вэ бир эдэд тунчдан хазырланмыш ортасы дешник топпуз башы, обсидиандан (дэвэкөзү дашындан) хазырланмыш ох учлуглары вэ сүмүкдэн хазырланмыш чүрбөчүр шейлэр гоюлмушду.

Габрин бириндэ эввэлчэдэн орая басдырылмыш инсан сүмүклэри бир тэрэфэ топландыгдан сонра икинчи мейит басдырылмышды. Бурада, илк дэфэ басдырылмыш мейитин янына гоюлан габын гырыгларына да тэсадүф эдилирди.

Габрэ нэ гэдэр гара вэ нэ гэдэр гырмызы килдэн хазырланмыш габ гоюлдуғуну дүрүст мүййөн этмэк мүмкүн олмады. Бэ'зи габрлардэ онларын мигдары аз вэ я чох иди. Лакин һэр ики кил нөвиндэн хазырланмыш габларын гурулушу вэ нахыш чөһөтиндэн бир-биринэ тамамилэ охшадыгыны гейд этмэк олар. Онлар олдуғча зэриф вэ көзэл хазырланмыш вэ яхшы биширилмишди. Экспедициянын базасы ерлэшэн Тэзэкэндэ ата-бабадан дулусчулугла мэшгул олан шэхслэр, һәмин габларын дулусчулуг дэзкаһында дейил, анчаг эл илэ хазырландыгыны, һэтта инди эл илэ белэ габлар хазырланмасынын чох чөттин олдуғуну сөйлэйирдилэр.

Габрлардэн чыхарылмыш габлар ичэрисиндэн чайникэ охшар «өрдэк-бурун» күплэрин артыг дэрэчэдэ мараглы олдуғуну гейд этмэк лазым хэллэр. Тэзэкэндэ дулусчулары, һабелэ бурада яшаян кэндиллэрдэн бэ'зилэри һәмин габлардан гэдим заманларда чыраг эвэзинэ истифадэ эдилдигини зөңи эдирдилэр. Лакин бу фикрин һэгигэтэ нэ гэдэр яхын олдуғуну сөйлэмэк һалэлик тездир. Онлар да гара вэ гырмызы килдэн хазырланмышдыр. Гулплары йохдур. Бунун эвэзиндэ габын ағзына яхын вэ бурну дибинин мүгабил тэрэфиндэ бир-биринэ янашы чөркэ илэ дүзүлмүш вэ юхарыдан ашагыя доғру чэкилмиш көдэк тил чыхынтылары вардыр. Онларын сайы бирдэн үчэ гэдэрдир, бэ'зэн даһа артыг олур.

Тэдгиг олуна ерлэрдэн тапылан гырмызы кил габларын бир чоһу боялы габлар сырасына дахилдир. Бунларын ярыдан юхары һиссэси, бэ'зэн гырмызы боя илэ өртүлмүш олур. Чох вахт габын бу һиссэси нахышла бэзэннр. Бу нахышлар һэндэси шэкиллэрдэн ибарэт олуб, мүхтэлиф вэзиййэтдэ бир-бири янына дүзүлэрэк, габын боғазындан ашагы олан саһэни һэр тэрэфдэн гуршаг кими эһатэ эдир. Бунлар үч вэ дөрд-гырмызы рэнкли дүз хэтлэрдэн эмэлэ кэлмиш тор илэ долдурулмушдур. Гара кил габларын үзэриндэки нахышлар да, габын һәмин ериндэ бир габрлардэн ибарэтдир. Бунлар бэ'зэн бир-бири янында чөркэ илэ чэкилмиш «су» хэтлэри (иланйолу вэ дүз хэтлэр) илэ эвэз олунур.

Һагында бәһс этдигимиз яры учурулмуш даш гуту габрлардэн эла-вэ бурада даһа бир габр ачылдыгыны юхарыда сөйләмнишдик. Бу эввэл-

ки габрларэ нисбэтэн бөйүк олуб, шэргдэн гэрбэ доғру газылмышдыр. Узунлуғу 4,5 м, эни 180 см, дэринлиги исэ 170 см-э гэдэр иди. Габрин диварлары гырма дашлардан тикилмишди. Габрэ мейит гоюлдуғдан сонра үстүнэ торпаг вэ хырда даш төкүлмүшдү. Онларын да үстүнэ көндөлөн вэзиййэтдэ мүхтэлиф өлчүлү 4 бөйүк сал даш гоюлмушду. Онларын узунлуғу 125 см-дэн 215 см-э гэдэр, эни исэ 60—95 см иди. Дашларын бэ'зиси көдэк олдуғундан, вэ һабелэ габрэ төкүлмүш даш вэ торпағын заман кечдикчэ ашагы чөкмэси нэтичэсиндэ һәмин сал дашларын бэ'зиси габрин ичэрисинэ дүшүб торпаға батмышды. Буна көрэ дэ габрдэки скелетин вэ кил габларын һамысы эзиллиб хараб олмушду. Белэлик-лэ бурая басдырылмыш мейитин һансы истигамэтдэ узадылдыгыны мүййөн этмэк чох чөттин иди. Габрдэки инсан сүмүклэри орая төкүлэн даша вэ торпаға гарышараг бэркимиш галын бир табэгэ эмэлэ кэтирмишди. Бу табэгэ тэдгиг эдилдиги заман бир нечэ инсан баш чанагы гырыгларына тэсадүф олундуғу үчүн һәмин габрдэ бир нечэ мейит басдырылдыгы күман эдилирди. Габрдэ инсан сүмүклэри илэ бир ердэ гарамал вэ гоюн сүмүклэринэ дэ раст кэлинирди. Бурадан ики мал ашыгы вэ бир нечэ гоюн ашыгы тапылды. Габрдэн чыхарылан шейлэр ичэрисиндэ гара вэ гырмызы килдэн хазырланмыш габлар эсас ер тутурду. Бунлардан башга тунчдан хазырланмыш сүнкү вэ ох учлуглары, билэрзиклэр, үзүклэр, эгиг мунчуг кечирилмиш мәфтил сырғалар, эгигдэн вэ ағ күтлэдэн хазырланмыш мунчуглар, дэмирдэн хазырланмыш сүнкү учлугу, билэ-зйк вэ үзүк парчалары да вар иди. Элдэ эдилэн кил габ гырыглары ичэ-рисиндэ боялы хэтлэрлэ нахышланмыш паб парчаларына тэсадүф эдилмэди.

Бу габр өз харици гурулушуна, йә'ни бөйүклүйүнэ, диварларынын гырма дашлардан тикилмэсинэ, дахилиндэ тунч вэ дэмир шейлэр тапылмасына вэ башга хассэлэринэ көрэ бурада тэдгиг олуна даш гуту типли габрлардэн фэрглэннр. Белэ бир вэзиййэт, онларын заман э'тибарилэ бир-бириндэн фэргли олдуғуну дүшүнмэйэ эсас ярадыр вэ бу сэрдаба типли бөйүк габрдэн тапылан дэмир шейлэр онун даш гуту габрларэ нисбэтэн даһа чавай олдуғуну көстэрнр. Тарих э'тибарилэ бу габрин эрамыздан эввэлки биринчи мин иллийин ибтидаларына, IX—VIII эсрлэрэ анд олдуғуну сөйлэмэк олар. Бу дөврдэ, эсрлэр бою бәшэриййэтин һаят вэ тарихи иңкишафында бөйүк шэрэф газанмыш тунч алэтлэрин өмрү вэ тарихи иңкишафында бөйүк шэрэф газанмыш яваш-яваш, дэмирдэн хазырлану вэ сона чатыр вэ онлар өз мөвгелэринин яваш-яваш, дэмирдэн хазырлану вэ даһа йүксэк хассэлэрэ малик олай алэтлэрэ вермэйэ башлайыр. Она көрө дэ бэ'зэн мадди мәдэниййэт тарихи мүтэхэсислэри бу дөврү «кечид дөврү» адландырырлар. Бу дөврүн Азэрбайчан халгынын тарихи иңкишафында бөйүк ер тутдуғу гейд эдилнр.

Һәмин 1926-чы илин пайызында Загафгазия Мәркэзи Ичраййә Комитэси янында олан Загафгазия элми ассоснасиясынын көстэрдиги мадди ярдым сайёсиндэ Мадди Мэдэниййэт Тарихи Академиясынын ишчилэри Гызыл-вэнкдэ гэдим мэдэниййэт абидэлэриндэн һесаб олуна габрларэ тэдгиг этмэк мәгсэдилэ орая кетдилэр. Онлар Гызыл-вэнк мэдэниййэти илэ Чәнуби Гафгаз, Мәркэзи Дағлыг Гафгаз вэ Русия дүзлэринин чәнуб-шэрг һиссэсинин гэдим мэдэниййэти арасында нэ кими яхынлыг олдуғуну өйрәнмэк мәсэлэсини гаршыя гоймушдулар. Апарылачаг кэш-фийят ишлэри, бу мәсэлэнин өйрәнилмэсиндэ мүсбэт нэтичэ верэчэйи халда Гызыл-вэнкдэ кениш мигяса узун мүддэтли газынты ишлэри апарылмасы да нэзэрдэ тутулмушду. Гыса мүддэтдэ бурада ики габр ачылды. Бунлар гурулуш э'тибарилэ бөйүк вэ диварлары гырма дашдан тикилмиш габрлар иди. Бу габрлардэн биринин үстүнэ гоюлмуш бөйүк сал даш үзэриндэ ибадэт эдэчэк вэзиййэтдэ бир адам шэкли чэкилмишди. Габрлардэн гара вэ гырмызы кил габларла бэрабэр тунчдан хазыр-

ланмыш хәнчәр, ох учлуглары, бәзәк шейләри, дәмйр бычаглар вә обси-
диандан (дәвәкөзү дашындан) ох учлуглары тапылды. Бунларын һамы-
сы элми тәдгигатдан сонра, Мадди Мәдәниййәт Тарихи Академиясы
тәрәфиндән Азәрбайҗан Дөвләт музейинә (һазырда Азәрбайҗан Тарихи
музейинә) верилмишдир¹.

Гызыл-вәнкә апарылан археоложи элми-тәдгигат ишләри Нахчыван
өлкәси тарихинин өйрәнилмәсиндә ени сәһифәләр ачмагла бәрәбәр; бир
чох алимләрин дә диггәтини бу өлкәйә чәлб эдә билди. Нәтичәдә, Нах-
чыван өлкәсинин нәинки гәдим мәдәниййәти, һәтта онун тарихи илә әла-
гәдар олан башга абидәләрин дә өйрәнилмәси мәсәләси мейдана гоюлду.
Бу мүнәсибәтлә 1926-чы илдән башлаяраг Азәрбайҗан Асари-әтигәлә-
ринин мүнәфизә эдән Комитә өлкәдә олан тарихи абидәләри әсаслы өй-
рәнмәйә гәдәм гойду вә онлары мүнәфизә этмәк мәгсәдилә сияһийә алды.
Бунунла әлагәдар оларәг Комитә өз элми ишчиләринин Нахчыван, вә Ор-
дубад шәһәринә көндәрәрәк өлкәдә олан тарихи абидәләр һаггында мә-
лүмат топламағы онлара тапшырды. Комитә тәрәфиндән көндәрилән эл-
ми ишчиләр Нахчыван вә Ордубад шәһәрләриндәки тарихи абидәләрлә
таныш олдуғдан сонра өлкәдә 29 кәнди кәзди вә бу кәндләрдә Азәрбай-
җан халгынын тарихи вә мәдәниййәти илә әлагәдар олан бир чох абидә-
ни сияһийә алды. Бу тәдгигат нәтичәсиндә дә һәммин абидәләрдән бир чо-
ху тәсвир эдилди вә онларын мүнәфизә эдилмәси үчүн лазыми тәдбир
көрүлдү².

Азәрбайҗан ССР-дә элм вә мәдәниййәтин инкишаф этмәсинә ярдым
эдән элми мүүссисәләр, хүсусән ССРИ Элмләр Академиясынын Азәрбай-
җан Филиалы тәшкил эдилдикдән сонра өлкәдә тарихи абидәләрин әт-
рафлы өйрәнилмәси үчүн апарылачаг тәдгигат ишләринә даһа артыг
фикир верилмәйә башланды.

Бунунла әлагәдар оларәг Нахчыван өлкәси абидәләринин дә өйрә-
нилмәси вә бурада археоложи газынтылар апарылмасы мәсәләси кәниш
саһәдә гаршыя гоюлду.

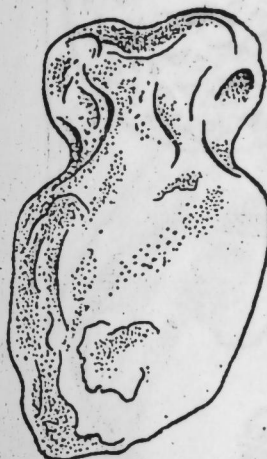
Бу замандан әтибарән, өлкәдәки тарихи абидәләрин өйрәнилмәси
вә мүнәфизә эдилмәсилә Азәрбайҗан Асари-әтигәләринин мүнәфизә эдән
Мәркәзи идарә вә ССРИ Элмләр Академиясы Азәрбайҗан Филиалының
Тарих Институту мәшғул олду. Онлар мүнтәзәм сурәтдә өз элми ишчи-
ләринин бурая көндәрәрәк өлкәнин тарихи вә гәдим мәдәниййәти һаггын-
да мәлүмат топламасы ишинин артыг дәрәчәдә инкишаф этмәсинә ча-
лышмышлар. Бу ишдә Азәрбайҗан Асари-әтигәләринин мүнәфизә эдән
Мәркәзи Идарәдән В. М. Сисоев вә И. Әзизбәйов, Тарих Институтундан
Ә. Әләскәрзадә, И. П. Шебликин вә Н. В. Минкевич вә башгалары ишти-
рак этмишләр.

1934 вә 1936-чы илләрдә Әбрәгунис районунун Зоғала кәндиндә, Но-
рашен яхынлығында Гаратәпәдә, Оғлангалада, Ибадулла кәнди яңында
олан Шортәпәдә, Шаһтахты әтрафында вә Ковургалада апарылан ах-
тарыш вә археоложи газынтылар Гызыл-вәнк мәдәниййәтинә Нахчыван
өлкәсинин һәр ериндә тәсадүф эдилдийини көстәрди. Эйни заманда
Гызыл-вәнк мәдәниййәтинә анд кил габларын вә башга шейләрин даш
туту вә сәрдаба типли гәбрләрдән әләвә дүзүлү дашларла әһәтә олун-
муш гәбрләрдә (кромлехләрдә) вә хырда гурганларда (тәпәләрдә) олдуғу
дә мүүййән эдилди. Бу ишләрлә бәрәбәр Гызыл-вәнк мәдәниййәти илә
әлагәдар олан гәдим кәнд хәрабәләри вә бөйүк дашлардан тикилмиш
гала һасарлары тәдгиг эдилиб сияһийә алынды.

¹ Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры, т. 1, стр. 325, Ленинград, 1926.
² Изв. Азкомстарис № 4, Баку, 1929, стр. 87—211.

Юхарыда гейд олуан археоложи тәдгигат ичәрисиндә Шаһтахты
яхынлығындаки Ковургала газынтыларынын бөйүк әһәмийәти олдуғу-
ну гейд этмәк лазым кәлир. Бурада апарылан газынты әснасында, үч
дөврү тәсвир эдәчәк торпаг гатларына тәсадүф эдилди. Бу гатларын һәр
үчүнүн бир мәдәниййәтә вә ашағы тәбәгәнин даһа гәдим дөврә анд ол-
дуғу тәдгигатчылар тәрәфиндән мүүййән эдилди. Газынты заманы бу-
рада, тәхминән 3 м дәринликдән бир даш балта тапылды. О, гурулушуна
вә һазырландығы материала көрә Нахчыван дузлағындан тапылмыш
даш балталарын эйиндир вә әһтимал ки, тарих әтибарилә, Гызыл-вәнк
мәдәниййәтинин ибтидан дөврләринә анддир (3-чү шәкил).

Бу балта Нахчыван дузлағындан тапылан даш балталарын һансы
дөврә анд олдуғларыны айдынлашдырмаға бөйүк көмәк эдир. Онларын
тарихи һаггында вахтилә сөйләнилән әсассыз вә янлыш фикирләрә гәти
зәрбә эндирир.

3-чү шәкил

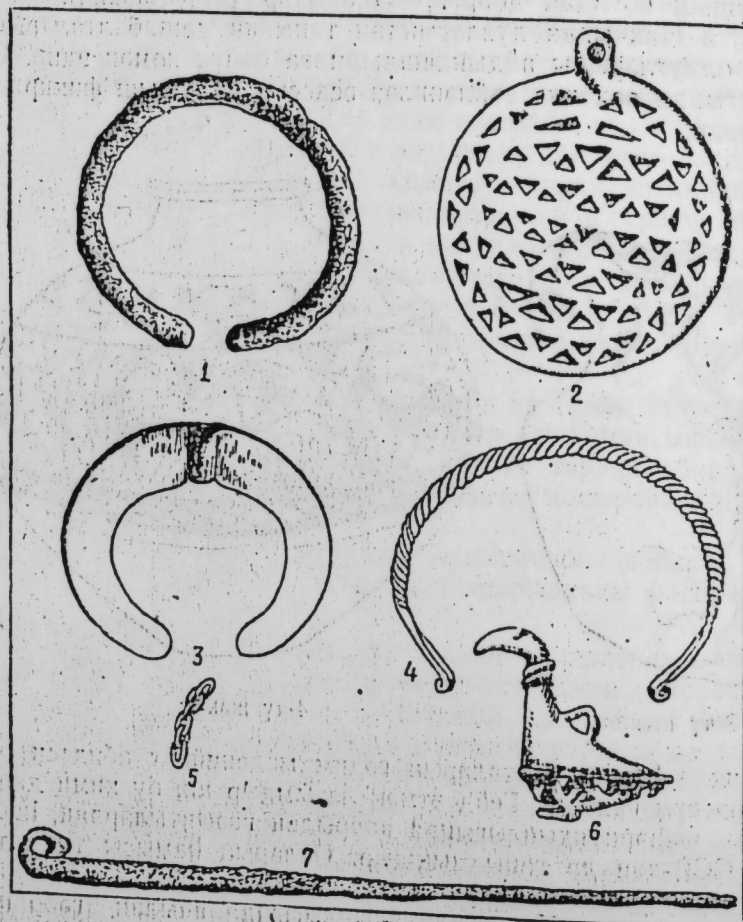
4-чү шәкил

Беләликлә һәммин балталарын гәдим мәдәниййәт абидәси олдуғуна
даһа шүбһә ери галмыр. Гейд этмәк лазымдыр ки, бу кими даш балта-
лар Ханлар шәһәри яхынлығында апарылан газынтылардан, һәбелә Эр-
мәнистан ССР-дән дә тапылмышдыр. Онларын һамысы тунч дөврүнүн
ибтидан заманларына анддир.

Бир нечә сөз дә Ковургала яхынлығында ачылан гәбр һаггында
сөйләмәк лазым кәлир. Белә гәбрләр (кромлехләр) өлкәдә илк дәфә ола-
раг тәдгиг эдилмишдир. Онларын һамысы чәркә илә дүзүлмүш дашла-
рын әмәлә кәтирдийн даирә ичәрисиндә газылмышдыр. Даирәни тәшкил
эдән дашларын учу ердән тәхминән 30 вә 40 см юхары галхмышдыр.
Даирәнин кеңишлийи, дахилиндә газылмыш гәбрин бөйүк вә я кичик-
лийиндән асылыдыр. Бәзи даирәләрин диаметри 30 м-ә чатыр.

Белә гәбрләрин һансы дөврә анд олдуғуну вә онлардаки мәдәний-
йәт нүмунәләринин айдынлашдырмаг мәгсәдилә о заман бир гәбр ачыл-
мышдыр. Диаметри 7,70 м олан даирәнин ортасында газылмыш бу
гәбрин узунлуғу 4,30 м, эни исә—90 см-ә гәдәр имиш. Ян диварлары даш-
сыз олус, гәбр тәрәфинә 30 дәнә мүхтәлиф шәкилли кил габ гоюлмушдур.
Габлар олан ерин шәрг кушәси яхынлығында үзәринә гызыл вәрәгә нәсб
эдилмиш бир тунч пиләк дә тапылмышдыр. Тапылан габлардан янлыз
бири Гызыл-вәнк мәдәниййәтинә хас олан боялы кил габлар сырасына
анд олмушдур. Бу габын гарны шиш, боғазы исә көдәкдир. Һүндүрлүйү

вə гарнынын диаметри 48 см-ə гəдəрдир. Бу габ (күп) гырмызы килдэн һазырланмыш вə яхшы биширилмишдир. Үзəри, гара вə гырмызы боя илэ ишилэнмиш гуш вə һейван шəкиллəри илэ бəзэнмишдир. Онларын арасында ири буйнузлу дағ кечиси, чейран, вəһшү өкүз, ат, йыртычы һейван, гуш, һабелə газ вə я дурна шəкиллəри вардыр. Бурада ерли һейванларын тəсвир эдилдиги зəнн олунур. Бə'зэн йыртычы гушларын вə һейванларын өкүз, ат вə чейран үзəринə һүчүмү, йə'ни сəһнəси верилмишдир. Белəликлэ кечмиш заманларда ерли əһалинин яшайышында овчулугун чох мүнүм вə кениш мөвгə тутдуғу айдын олур (4-чү шəкил).

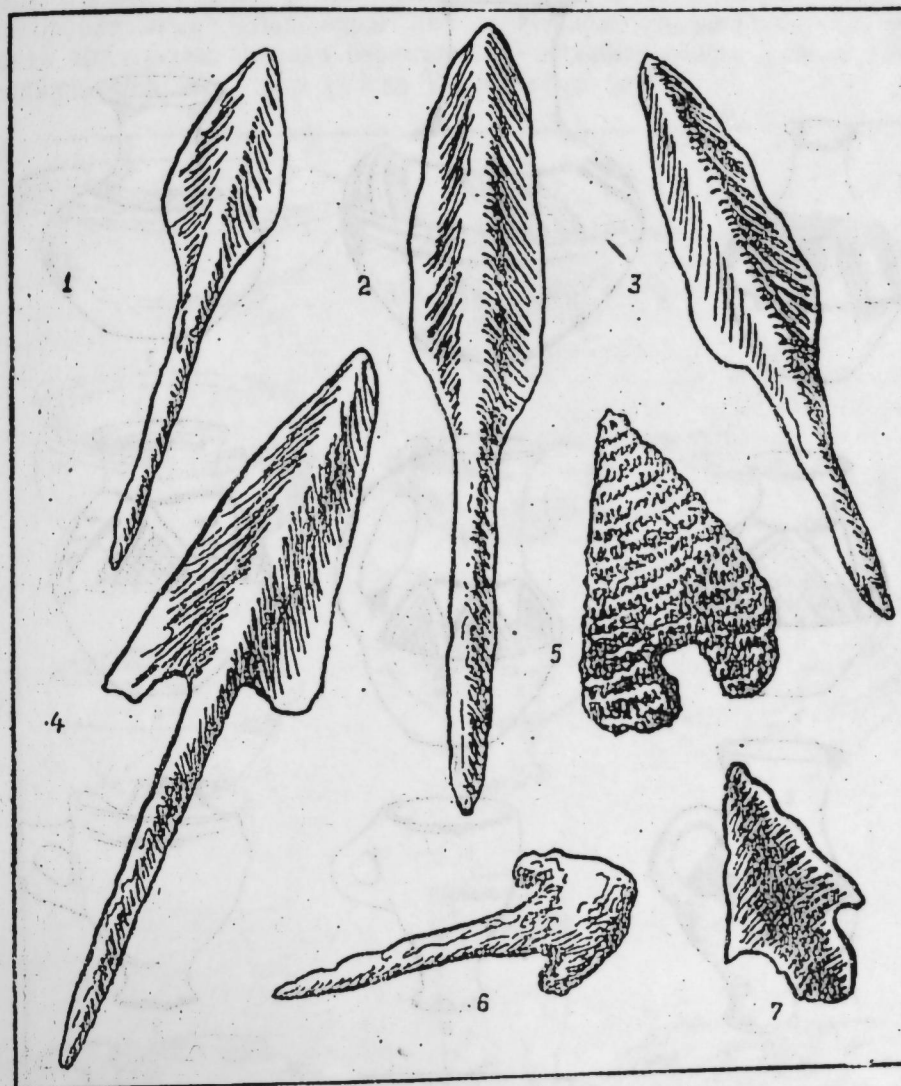
Рəсм VI

Гəбрдəки габлар чыхарылыб ери газылдыгда, орада сол бөйрү үс-тə бир ат басдырылдығы мə'лум олмушдур. Атын скелети олдуғча яхшы галмыш, яхынлыгында исə һеч бир шей тапылмамышдыр¹.

1938—1941-чи иллəрдə бүтүн Азəрбайжан ССР-ни башга ерлəриндə олдуғу кими Нахчыван өлкəсиндə дə орта эср абидэлəринин мүкəммəл өйрəнилмəсинə артыг фикир верилмишдир. Бундан мəгсəд, Азəрбайжан халгынын бөйүк шаири Низами Кəнчəвинин анадан олмасынын 800 ил-лийи мүнəсибəтилэ кечирилəчək шəрəфли юбилейə лазыми материал топламағ иди. Бу мəсəлəни лайығилэ һəлл эдə билмək үчүн Нахчыван шəһəриндə олан Атабаба вə Атабэй күнбəзлəрини, Гарабағлар кəндиндə олан мəгбərə вə минарəлəри, Ханакан түрбəсини, гəдим Чулфа хərəбə-

¹«Советская Археология» № 4. Изд. АН СССР, стр. 249—262, Москва—Ленинград-1937.

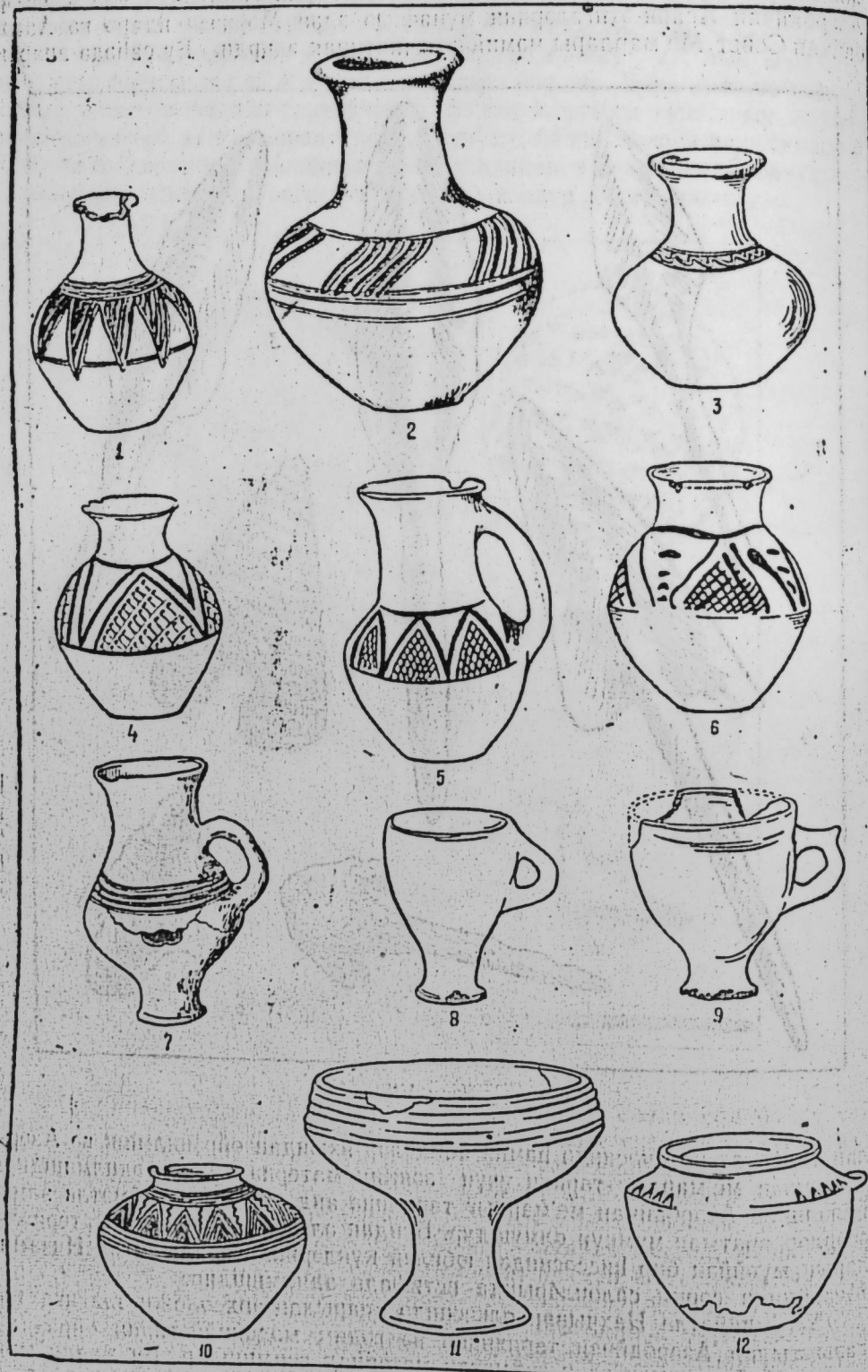
лəринин яхынлыгында галмыш биһа галығларыны вə бу кими башга абидэлəри өйрəнмək лазым иди. Бу ишдə Тарих Институту илэ бəрəбэр Азəрбайжан Асар-и-Əтиғлəрини мұһафизə эдэн Мəркəзи идарə вə Азəрбайжан Совет Ме'марлары чəмнийəти иштирак эдирди. Бу сəһədə апары-

Рəсм VII

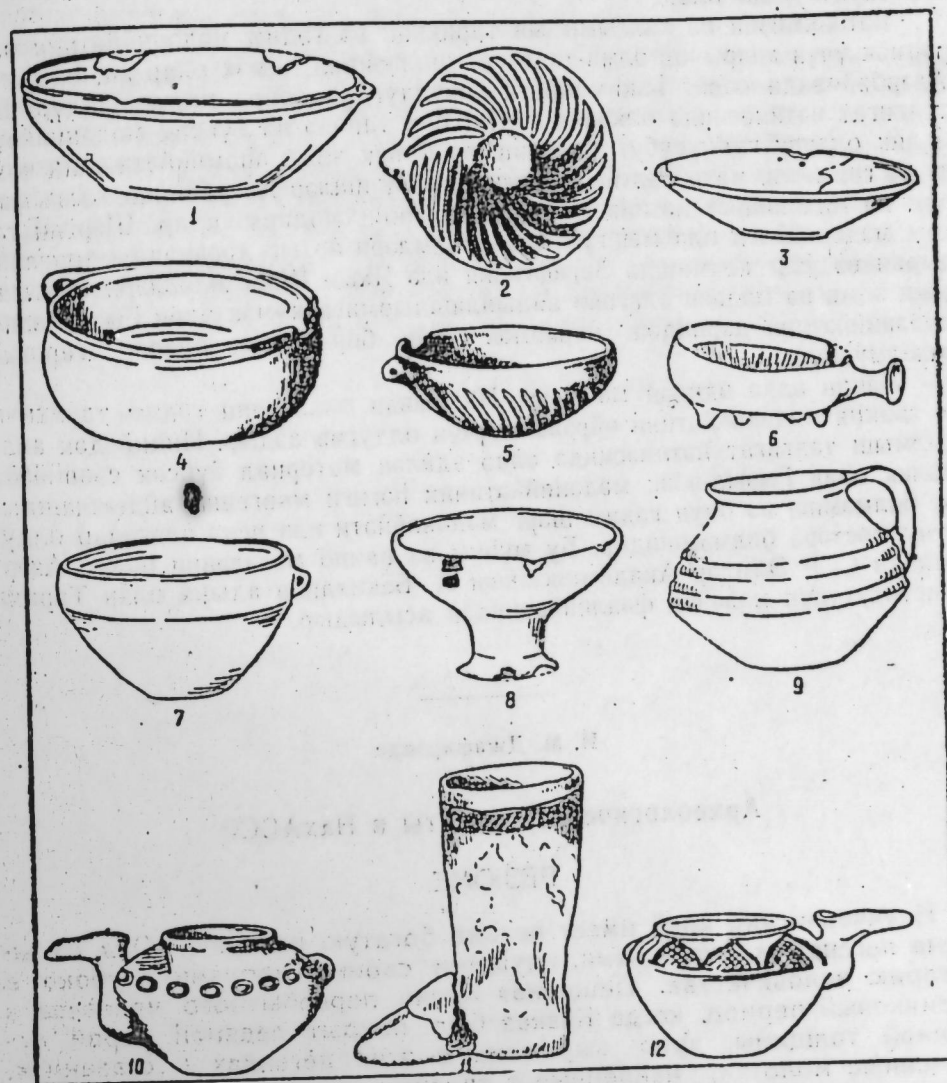
лан тəдгигат нəтичəсиндə һəмин абидэлəр яхындан өйрəнилмиш вə Азəрбайжанын ме'марлығ тарихи үчүн зəнкин материал элдə эдилмишдир. Белəликлэ Азəрбайжан ме'марлығ тарихинə анд бир сыра гиймəтли элми эсəрлəр яратмағ мүмкүн олмушдур. Бундан əлавə, топланылан материал-ларын мүййən бир һиссəсиндэн юбилей күнлəриндə ярадылмыш Низами Музейинин сərки салонларында истифадə эдилмишдир.

Үмүнийəтлэ Нахчыван өлкəсиндə апарылан археоложи тəдгигат вə газынтылар Азəрбайжан тарихинин вə гəдим мəдəниййəтинин өйрəнил-мəсинə бөйүк кəмək эдэн гиймəтли материал вермишдир. Бу мадди мə-дəниййət нишанəлəри Азəрбайжан халгынын вə онун вəтəнинин гəдим бир тарихə вə йүксək мəдəниййəтə малик олдуғуну кəстəрэн гиймəтли сənəd-лəрдир.

Рәсм VIII

Сонраки газынты ишләри шәргшүнас алимләрин чохдан бәри диг-
гәтини: чәлб эдән Гызыл-вәнк мәдәнийәтинә Нахчыван өлкәсинин һәр
ериндә тәсадүф эдилдйини вә онун Азәрбайчанда даһа гәдим һеса-
булан Хочалы-Кәдәбәй мәдәнийәти илә сых әләгәдар олдугуну кәс-
тәрди. Гызыл-вәнк мәдәнийәтинин эрамыздан әввәлки икинчи мин илли-
йин орталарындан башлаяраг Хочалы-Кәдәбәй мәдәнийәти илә бир-
ликдә эрамыздан әввәлки биринчи мин иллийин ярысына гәдәр давам
әтдйини сөйләмәк олар (VI вә VII рәсмләрә бах).

Рәсм IX

Даш гуту гәбрләр, хырда гурганлар, даш даирә ичәрисиндәки гәбр-
ләр, сәрдабалар, ири дашлардан һасары олан галалар, Гызыл-вәнк вә
Хочалы-Кәдәбәй мәдәнийәтләринин харичи әләмәтләри сайыла биләр.
Норашен районунун Ибадулла кәнди яхынлыгындаки гәдим кәнд ери,
Шаһтахты әтрафында олан Ковургала, Оғлангала, һабелә орадаки гә-
дим кәнд ерләри Гызыл-вәнк мәдәнийәтинин отураг һәят кечирән әһали
тәрәфиндәң ярадылдыгыны сөйләмәйә әсас верир. Эйни заманда, газынты
әсасында әлдә эдилән арпа вә буғда яныглары, гоюн вә мал ашыглары,
мүхтәлиф шәкилдә кәзәл вә зәриф ишләниши кил габлар вә Нахчыван

дуэлағы һәмни аһалиһини иғтисади һаяты ва тасәррүфаты һағғында мүәддәт тасаввүр олдыр. (Рәсм VIII, IX).

Гызыл-ванк мәдәнийәтинини чәнүб мәдәнийәти илә әләғәси мәсәлә: сина қолынча, гәйд әдилмәлиндир ки, бу мәсәлә алимләр тәрәфиндән дәфәларла ирәли сүрүлмүшдүр. Апарылан тәдғигат Гызыл-ванк мәдәнийәтилә Ән Асия, Элам, Ассирия, Мидия ва гәдим Иран мәдәнийәтләри арасында сых әләғә олдугуну көстәрир.

Нахчынан МССР-дә индийәдәк апарылманы археоложи ишләра белә бир екуи вурмағ олар.

Вәтәнимизини ва халғымызын тарихини ва гәдим мәдәнийәтинини өйрәнмәк үчүн апарылан элми-тәдғигат ишләринини демәк олар ки, һәмләси Азәрбайҗанда совет һакимийәти гурулдугдан сонра көрүлмүшдүр. Бу тәдғигат нәтиҗәсиндә өлкәнин гәдим бир тариха ва һүксәк мәдәнийәтә мәлик олдугу гәгн сүбүт әдилминн ва бәһүк элми аһамийәти олан чохлу ва ғиймәтли материал һығылмашдыр. Бу ишләр Азәрбайҗан халғынн элм ва мәдәнийәт хәзинәсини хейли зәңкиләшдирминдир. Шәргин гәдим мәдәнийәти илә мәшғүл олан алимләри артыг дәрәҗәдә марағландыран ва узат кечминдә Зағағғазия илә Яхын Шәрг өлкәләри арасындаки элми ва мәдәни әләғәни айдыңландырмаға көмәк әдән Гызыл-ванк мәдәнийәтинини дәриндән, өйрәнмәк вәчиб бир мәсәлә оларағ ғариннә гоюлмундур.

Дәкин әлдә әдилән мәлүмәт Нахчыван өлкәсинини гәдим тарихини ва зәңкин мәдәнийәтинини өйрәнмәк үчүн олдугча аздыр. Индийәдәк апарылманы тәдғигат нәтиҗәсиндә әлдә әдилән материал һүксәк сәвиййәдә мәлик олан Гызыл-ванк мәдәнийәтинини һәғиги мөвгенин айдыңландыра билмәнини ва онун гәдим шәрг мәдәнийәти илә неча әләғәдар олдугуну көстәрә билмәминдир. Бу мүһүм ва вәчиб мәсәләнини һәлләи Азәрбайҗан ССР Элимләр Академиясинини А. Бакиханов адына олан Тарихи Институтунун қаләмәк фәаллийәтиндән асылыдыр.

И. М. Джафарзаде

Археологические работы в НахАССР

РЕЗЮМЕ

Нахичеванский край имеет весьма богатую историю. Она насыщена легендами, сказаниями, идущими своими корнями глубоко в историю человечества. Пещерная жизнь первобытного человека в ледниковый период, когда Кавказ был покрыт ледяной корою огромной толщины, ярко выражена в этих легендах и сказаниях. Каменные молотки, найденные в соляных копях, а также и сами копи имели теснейшую связь с первобытной культурой глубокой древности. Кроме того, история Нахичея освещена также письменными источниками и памятниками материальной культуры, являющимися шедевром искусства и науки. Все перечисленные разнообразные данные подтверждают, что Нахичей слыл своей высокой культурой на всей Ближнем Востоке, благодаря чему столица этого цветущего края была названа «Наггин-Мабан» — Нахичей-Джахан», т. е.

Археологические исследования и раскопки, проведенные после установления Советской власти в разных частях края, главным об-

разом в окрестности Кызыл-ванка и в районе Шахтахты, дали ценные находки, свидетельствующие о высокой культуре эпохи бронзы. Эта культура пока условно названа «Кызыл-ванкской» (по первому месту обнаружения). По мнению исследователей данной культуры, она существовала около 1000 лет, начиная, приблизительно, с середины второго тысячелетия до половины первого тысячелетия до н. э.

Крашеная керамика с украшениями из сеток, составленных из пересечения красных и черных прямых линий и окаймленных в большинстве случаев треугольной и четырехугольной геометрической фигурой красного цвета, а также сосуды с длинными желобкообразными носками, являются характерными для этой культуры. Кызыл-ванкская культура тесно связана с культурой Элама на юге.

В ней имеется много общих черт с так называемой Ходжалы-Кедабекской культурой, которая характерна почти для всего Закавказья. Для более ясного установления облика Кызыл-ванкской культуры необходимо проведение крупных археологических исследований и раскопок, которые, несомненно, дадут ценнейшие материалы для разрешения этой важной и неотложной проблемы.

Е. А. ПАХОМОВ

МОНЕТЫ „НАХЧАВАНА“

Давая ниже краткий обзор нумизматики Нахчавана, я считаю более правильным употреблять название этого города не в его новейшей, несколько искаженной форме, а в той, которая всегда употреблялась в древности и продолжает употребляться в народной речи местного населения, а равно стоит и на всех монетах.

Несмотря на свою древность, город ничем не проявил себя в монетном отношении вплоть до VI в. н. э., когда, среди многих других рядов сасанидских монет, появляется помеченный сокращенным обозначением монетного двора в виде писанных слитно пехлевийских букв НАХЧ. В одной из своих статей я отмечал, что это обозначение может принадлежать Нахчавану не только по звуковой близости, но и по некоторым другим соображениям.

Полагая, со значительной степенью вероятия, что эти монеты исключительно серебряные драхмы, чеканенные по общесасанидским типам, выпускались в Нахчаване, можно составить следующий перечень их дат, по порядковым годам царствований:

Хосрой I (531—579)—6(=536 н. э.), 14(544) и непрерывно с 21(551) по 48(578).

Хормузд IV (579—590)—непрерывно со 2(580) по 13(590/1).

Варахран VI Чубин (590—591)—1(590/1).

Хосрой II Парвиз (590—628)—непрерывно с 1(590) по 9(598) и 11(600) по 39 (628).

Кават II Шируй (ок. 628)—2(ок. 628).

Ардашир III (628—630)—2(629).

Пурандухт (630—631)—1(630).

Хормузд V (631—632)—1(631) и 2 (632).

Хосрой III (ок. 632)—2(ок. 632).

Иездигерд III (632—651)—с 1(632) по 4(635) и 7(638).

Если последняя дата прочтена правильно, то, следовательно, эта чеканка нахчаванских монет от имени сасанидов началась приблизительно за столетия до первых походов арабов в Закавказье и прекратилась к их началу.

Монетой с таким же обозначением места чеканки, битой все еще по образцу сасанидских, но уже с именем арабского наместника Абд-ар-рахмана б. Абд-аллаха, является серебряная же драхма, помеченная 72 хиджры, т. е. 691/2 г. н. э. Она относится, следовательно, к периоду, когда, во время ожесточенной борьбы арабов с византийцами, приараксинские области, в том числе и Нахчаван, переходили из рук в руки. Об упомянутом на монете наместнике

письменных сведений не сохранилось, но едва ли прав Рагуск, помещающий его в Фарс, основываясь на драхме с тем же именем, но с монетным знаком АУТ или АНТ, которое этот автор относит к югу Ирана. На его же ответственности остается и правильность передачи надписи НАХЧ на приведенной монете.

С 81 хиджры (=700/1 н. э.) мы имеем для Закавказья арабские дирхемы. В качестве места чеканки на них указывается то имя города (Дебиль и др.), то наименование целой административной единицы (Арминия, Арран), под которым могут подразумеваться различные города, но нет никаких намеков на то, что в числе последних мог быть и Нахчаван.

Такое же положение имеет место после распада халифата на отдельные эмирства, как сажидское, салиридское и другие, владевшие Нахчаваном, а также и после завоевания Закавказья сельджукидами.

В XI веке передний восток охватывается своеобразным кризисом, во время которого в Закавказье выпускается монета только медная, в большинстве случаев даже без указания места чеканки. Таковы монеты ильдегизидов, в руках которых Нахчаван оставался до начала XIII в. Только на их ардебильских и очень редко на ганджинских монетах ставилось название города. Возможно, что некоторые выпуски, без означения монетного двора, принадлежат и Нахчавану, но для выделения их из общей массы пока нет возможности.

Мимолетное овладение Нахчаваном хорезмшахом Джалал-ад-дин-ом тоже не оставило монетных следов.

С завоеванием Закавказья монголами и почти одновременным прекращением серебряного кризиса, картина резко меняется: от тридцатых годов XIII века дошло несколько видов анонимных серебряных монгольских дирхемов, но, к сожалению, на большинстве названия городов не сохранились. Среди них, вероятно, имеются и нахчаванские.

Вполне определенными являются дирхемы 642 (1244/5) г. с изображением конного монгольского лучника, зверька под конем и с монгольско-тюркской надписью: „Великого монгольского улуса“. По одному и тому же типу они выпускались в разных городах Закавказья, в том числе и в Нахчаване.

Вес дирхемов этого времени колеблется между 2,5 и 3,0 г, но в течение последующих десятилетий он несколько понижается.

Нахчаванский монетный двор, видимо, не работал постоянно: после выпусков 642(1244/5) г. следует перерыв, перекрывающий и время образования хулагуидского государства. Только после монетной реформы ильхана Газана Махмуда, установившего вес дирхема, согласно А. К. Маркову, в 2,15 г, вновь время от времени Нахчаван выступает в качестве монетного двора. Так, с именем Газана Махмуда (694—703=1295—1304) существуют нахчаванские двойные дирхемы 699(1299/1300), дирхемы 701(1301/2) и дирхемы 702(1302/3) гг., не считая многих, не сохранивших годов.

От правления ильхана Олжайту (703—716=1304—1316), известен двойной дирхем с датой 10 раби ал-аввала 704, т. е. 11 октября 1304 г., и упоминается в литературе, без указания номинала, монета 714(1314/5) г. Этому же ильхану принадлежат крупные медные монеты, диаметром 35—40 мм. К сожалению, осмотренные мною 2 экземпляра, весом 17,68 и 17,92 г, даты не сохранили.

С воцарением ильхана Абу-саида (716—736=1316—1335) вес дирхема был понижен до 1,75 г, а с 733 г., одновременно со введением

летоисчисления по ильханидской эре, доведен до 1,40 г. С именем Абу-саида имеются двойные дирхемы 722(1322) и 727(1326/7) гг., дирхемы и двойные дирхемы 729(1328/9) и 732(1331/2) гг. К 733(1332/3) г. относятся впервые в Нахчаване выпускаемые золотые монеты, весом около 3,35 г. Чекан Абу-саида заканчивается двуязычными двойными дирхемами 33 и 34 ильханидской эры, т. е. ок. 1333 и 1334 г. н. э. Сохранились также небольшие медные монеты, но сбитыми датами.

Кратковременное царствование Арпа-хана (736=1335/6) отмечается небольшой медной нахчаванской монетой 736(1335/6) г.

Из последующих носителей ильханского титула стоят имена: Мухаммеда (736—738=1336—1338)—на двойных дирхемах 738(1337/8) г. и Сулеймана (740—744=1339—1344)—на дирхемах, с пониженным до 1,40 г весом, 740(1339/40), 741(1340/1), 743(1342/3) и 744(1343/4) гг. При последнем ильхане, Ануширване (744—756=1344—1355), вес опять поднимается до 1,60 г и выпускаются дирхемы: непрерывно с 745(1344/5) по 750(1349/50), а затем в 752(1351/2), 753(1352/3) и 756(1355) гг.

Бурные события второй половины XIV в., когда Нахчаван захватывался то одними, то другими соперничавшими эмирами, нашли свое отражение и в нумизматике.

От 757(1356) г. дошли мелкие двуязычные дирхемы, весом ок. 1,2 г, битые от имени *«султана Хасан-хана»* во многих городах, в том числе Нахчаване. А. К. Марков приписал их Хасану джалаириду, но эти города входили в то время во владения соперника Хасана, Ашрафа дикобанида и, кроме того, они выпускались, но не в Нахчаване, и в следующем году, когда в Азербайджане распорядился уже джучидский хан Джанибек. Поэтому принадлежность этих монет джалаиридам остается спорной.

Джанибек вторгся в Азербайджан, разбил и казнил Ашрафа в 757 (1356) г. Уходя в 758(1356/7) г., он оставил наместником завоеванных земель своего сына Бердибека, но дорогой заболел. Бердибек, узнав об этом, явился в его ставку и, как передают некоторые, задушил больного и был провозглашен ханом. В Азербайджане им был оставлен наместником Ахичук.

Это нашествие золотоордынцев было причиной чеканки в закавказских городах монет от имени сперва Джанибека, а затем Бердибека. Из нахчаванских известны мелкие, весом ок. 1,04 г, дирхемы только последнего, от 758(1356/7).

Удаление главных золотоордынских сил позволило возобновить свои претензии на Азербайджан джалаиридам и музаффаридам. Первым выступил, из Багдада, шейх Овейс джалаирид. Весной 759(1357/8) г. он захватил Тебриз, вынудил Ахичука бежать в Нахчаван, но измена в войсках заставила его вернуться в Багдад. Этим воспользовался музаффарид Мубариз-ад-дин Мухаммед, разбил Ахичука под Миане и захватил Тебриз. Ему подчинились и другие азербайджанских городах, включая Нахчаван, мелких (вес. ок. 0,90 г) дирхемов, хотя и анонимных, но снабженных характерным для музаффаринов изречением: *«Помощь от Аллаха и победа близка!»*.

Однако, Мухаммеду пришлось отступить перед выступившим вторично шейхом Овейсом, который разбил и убил Ахичука, а все его владения подчинил себе. От 766(1364/5 г.) имеется двойной дирхем (вес 2,01), битый от его имени в Нахчаване. Мимолетная по-

пытка музаффарида Шах-шуджи напасть на Азербайджан дала двойной дирхем Нахчавана 767(1365/6) г., но в дальнейшем власть джалаиридов укрепились. Известны нахчаванские двойные дирхемы шейха Овейса (755—777=1356—1374)—769(1367/8), 770(1368/9) и Хусейна (776—784=1374—1382)—777 (1375/6), 779(1377/8) и 780(1378/9) гг. Кроме того, на некоторых монетах других городов встречается имя Нахчавана в виде надчеканки то круглой, то формы вытянутого угольника. Цель этого надчеканивания неизвестна.

При шейхе Овейсе нормальный вес дирхема держался около 1,05 г, а двойные дирхемы весили ок. 2,10 г. При Хусейне они снизились до 1,70, но при Ахмеде опять поднялись до 2,10 г.

От времени нашествия Токтамыша (778—793=1376—1391), а также Тимура (771—807=1370—1404) и их борьбы между собою за Азербайджан, нахчаванских монет пока не найдено. Образование громадного тимуридского государства вызвало необходимость увеличения монетной единицы и, при Тимуре, на смену измельчавшему дирхему была введена тенга, весом в 6,2 г. Она сохранилась вплоть до времени первых сефевидов, постепенно, однако, уменьшаясь в весе.

Крайне скудны сохранившиеся нахчаванские материалы от времени господства государств кара-коюнлу и ак-коюнлу: только от Якуба ак-коюнлу (884—896=1479—1490) можно отметить тенгу 895(1489/90) г.

С образованием сефевидского государства, Нахчаван, уже при Исмаиле I, входит в него. До нас дошло очень много нахчаванских монет XVI—XVIII столетий и нет возможности перегружать настоящую краткую заметку подробным перечнем их годов и номиналов. Отмечу только, что по весу и размеру они не выделяются из общей массы остальных сефевидских, отличаясь только наименованием города.

Основой монетной системы была, от Исмаила I до начала царствования Аббаса I, тенга, весом около 4,68—4,70 г, причем выпускались номиналы в 1, 2 и, изредка, в 4 тенги. При Тахмаспе I были выбиты даже небольшие золотые монеты.

Первый период сефевидского чекана был прерван нашествием турок в 1576 г.: последняя известная нахчаванская монета Тахмаспа I, перед этим относится к 975(1567/8) г. Последующее занятие Нахчавана турками сопровождалось выпуском в нем монет от имени султанов Мурада III и Мухаммеда III.

С возвращением города в 1603 г. под власть шаха Аббаса I, там, хотя, повидимому, и не сразу, был возобновлен монетный двор. При этом шахе вводится новая монетная система, с основой в аббаси, весом около 7,0—7,77 г и соотношением номиналов: 1 аббаси=2 махмуди=4 шахи=10 бисти=4 (медным) казбеки=200 (счетным) динарам.

Вес аббаси, а соответственно и других номиналов, несколько понизился к концу XVII века, дойдя до 7,40; в начале XVIII столетия следует еще ряд понижений и при Надире он весил ок. 4,7 г. От этого шаха из нахчаванского чекана известен лишь аббаси 1148(1735/6) г. с надписью *«Благо в том, что совершилось!»*—намек на свержение сефевидов и воцарение Надира.

Чекан Нахчавана возобновляется с образованием полузависимого ханства: имеются анонимные аббаси с 1180(1766/7) по 1183(1769/70) гг. еще более слабого веса, чем раньше.

Кроме серебра и редких выпусков золота, о которых шла речь,

Нахчаван, по примеру других городов Закавказья и Ирана, чеканил медную городовую монету, без имени шахов, лишь с названием города и датой. Эти „фулусы“, как они называются монетной надписью, частью круглые, частью прямоугольные, несут на обороте какое-нибудь изображение. Так, имеются подобные фулусы годов: 1088(677/8) с павлином влево, 1148(1735/6) со львом влево и восходящим солнцем, 1188(1774/5) и 1189(1775/6) с павлином вправо, 1198(1783/4) с зодиакальными рыбами на одних экземплярах и со львом и восходящим солнцем на других. Кроме того встречаются и с иными рисунками, но с несохранившимися датами.

Медными фулусами завершается многовековая нумизматика Нахчавана, нынешней Нахичевани.

Е. А. Пахомов

„Нахчыван“ сиккэлэри

ХҮЛАСӘ

Нахчыван МССР-нин мәркәзи, Нахчыван шәһәринин әсл ады Нахчывандыр. Ерли әһали бу гәдим шәһәри инди дә белә адландырыр.

Эрамыздан VI әср әввәлки дөврә анд Нахчыван сиккәси һәлә тапылмамышдыр. 544-чү илдән 638-чи илләр арасындаки дөврә анд анчаг сасани пуллары галмышдыр. Бу пулларын үзәриндә шәһәрин ады пәһләви һәрфләри илә „НАХЧ.“ язылмышдыр. Иәгин ки, пуллар Нахчывана анддыр. 72-чи (691/2) илдә Әдбүлрәһман ибн-Абдулланын валиси сасани пулуна охшар пул бурахмышдыр.

Узун бир фасиләдән сонра Нахчыван ады 642-чи илдә (1244/5) „Бейүк монгол улусунун“ ады илә бурахылмыш дирһәмләр үзәриндә көрүнүр, Маһмуд Газан ислаһатындан сонра исә, һулакү сиккәләриндә тәсадүф әдилди. Бу да 756-чы (1355) илә гәдәр давам әдир.

„Султан һәсән хан“ адындан 757-чи (1356) илдә бурахылмыш дирһәмнин ким тәрәфиндән зәрб әдилдийи тамам айдын дейил. Бәрдибәйин 753-чи (1356/7) илдә бурахдығы пуллар чучилләрин Азәрбайҗаны истилә әдикләрини кәстәрир. 759-чу (1357/8) илдә Нахчыванда чәләирләр вә мүзәффәриләр нөвбә илә пул бурахмышлар. Бу 766—767-чи илләрдә дә (1364—1366) давам әдирилмишдыр. Лакин сонралар чәләирләр мөһкәмләнмиш вә онларын зәрбханалары 730-чу (1378/9) илә гәдәр ишләмишдыр.

Тохтамышын, тимуриләрин, һәмчинин гарагоюнлуларын пуллары һәлә тапылмамышдыр. Ялныз ағгоюнлу Ягубун 895-чи (1489/90) илдә зәрб әдирдийи тәнкәләр галмышдыр.

Сәфәви дөвләти ярадылдығы дөврдән әтибарән сәфәвиләрин, сонра исә дикәр Иран шаһларынын да пуллары Нахчыванда яйылмышдыр. Онун зәрбханасы чохлу пул бурахмышдыр. Надир шаһдан сонра мұәййән дөвр кечмиш вә ялныз 1180-чи (1766/7) илдән 1183-чү (1769/70) илә гәдәр мүддәтдә ярым мүстәгил ханлыглар күмүш пул бурахмышлар.

Османлыларын Азәрбайҗаны ишғал әдикләри дөврә анд III Султан Мурадын вә III Султан Мәһәммәдин сиккәләри галмышдыр.

Күмүш пуллардан башга Нахчыванда 733-чү (1322/3) илдә зәрб әдилмиш ялныз бир гызыл пул вә XVII—XVIII әсрләрә анд бир нечә мис фулус тапылмышдыр.

М. А. УСЕЙНОВ и Л. С. БРЕТАНИЦКИЙ

К ИЗУЧЕНИЮ ПАМЯТНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ В НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР

Многочисленные памятники архитектуры азербайджанского народа, расположенные в пределах нынешней Нахичеванской АССР, уже около полутора столетий привлекают внимание исследователей материальной и духовной культуры народов Ближнего Востока. Первоначальные, в основном информационного характера, сообщения знакомили лишь в самых общих чертах и притом весьма узкий круг специалистов с некоторыми из этих выдающихся архитектурных произведений.

Сообщения Р. Кер-Портера¹, В. Григорьева² и ряда других не давали развернутой архитектурной характеристики тех сооружений, которые они встретили в самой Нахичевани и в окружающих ее районах.

Посетивший в 1834 году Нахичевань Дюбуа-де-Монпере оставил более подробное описание архитектурных памятников города. Это описание сопровождалось представляющим значительный интерес рисунком, на котором, кроме широко известного мавзолея Моминехатун, изображены не сохранившиеся до сего времени два соединенных порталом минарета, которые входили некогда в единый с мавзолеем архитектурный ансамбль³.

Мы не останавливаемся на не представляющих большой научной ценности путевых заметках Ж. Дьелафуа⁴ и мелких упоминаниях памятников в ряде работ различного достоинства⁵. Отметим лишь довольно обстоятельную работу Э. Якобсталя (конец XIX в.), посвященную двум наиболее известным к тому времени памятникам архитектуры Нахичевани—мавзолею Юсуфа ибн Кутайира и Моминехатун, которая сопровождалась репродукциями с нескольких тщательно выполненных обмерных чертежей⁶. Эта работа послужила основанием для главы одной из первых сводных работ по архи-

¹ Ker-Porter R.—Treavels in Georgia, Persia, Armenia ancient Babylonia. London 1821.

² Григорьев В.—Обозрение российских владений за Кавказом. СПб, 1836.

³ Dubois de Montpereux. Voyage autour du Caucase. Paris, 1840. atlas. III serie. pl. XXII.

⁴ Dieulafoy.—La Perse, la Chaldee et la Susiane. Paris, 1887.

⁵ И. Шопен—Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852 и др.

⁶ E. Jacobsthal.—Mittelalterliche Backsteinbauten zu Nachtschewan im Araxesthale mit einer Bearbeitung der Inschriften von Martin Hartmann. Berlin, 1899.

текстуре стран Переднего Востока, в которую были включены памятники азербайджанского зодчества¹.

В большинстве отмечавшихся работ немногочисленные известные научному миру памятники архитектуры Нахичевани рассматривались, как правило, в качестве произведений персидского строительного искусства. Этому способствовала общая реакционная „паниранская“ точка зрения, согласно которой только „избранные“ народы создают культуру, тогда как остальные народы лишь воспринимают ее. Это характерное для буржуазного востоковедения, по существу расистского толка, положение осталось неизменным вплоть до настоящего времени². Кроме того, поверхностное знакомство со страной ограничивало круг привлекавшихся к изучению памятников, а незначительное количество в той или иной мере обследованных сооружений рассматривалось изолированно, оторванно от всего сложного процесса развития архитектуры, создавшего их народ, органически связанной с общей его историей.

Серьезное всестороннее изучение памятников азербайджанского зодчества, расположенных на территории Нахичеванской АССР, началось только после установления советской власти в Азербайджане. Первоначальный период этого изучения, связанный, в основном, с накоплением материалов, значительно расширил количество знакомых научному миру ценнейших памятников архитектуры азербайджанского народа.

Работой советских ученых В. М. Сыроева³, И. П. Щерблякина, С. В. Тер-Аветисяна⁴, Е. А. Пахомова⁵, И. М. Джафарзаде и многих других впервые в научный обиход были введены такие выдающиеся в историко-художественном отношении памятники зодчества, как мавзолеи в Барде, Карабагларе, Джуге, Ханеге на р. Алинджа и др., ранее вовсе неизвестные или только мельком упоминавшиеся в специальной литературе⁶.

Большое значение в изучении памятников азербайджанской архитектуры Нахичеванской АССР имела подготовка к празднованию восьмисотлетия великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами-Гянджеви.

Направленные в районы республики Азербайджанским филиалом Академии наук СССР (АзФАН), Союзом советских архитекторов Азербайджана и Азербайджанским центральным управлением охраны памятников старины (АзЦУОП) многочисленные комплексные экспедиции положили начало новому периоду в изучении богатого архитектурного наследия средневекового Азербайджана⁷. Экспе-

¹ F. Sarte. — *Denkmäler persischer Baukunst*. Berlin., 1901—1910.

² См. например, „A survey of persian art“. London—New-York. 1938—1939 (далее SPA), в которую механически включены архитектура и искусство Азербайджана и народов Средней Азии.

³ Сыроев В. М. — Нахичевань на Араксе и древности Нахичеванской АССР, его же „Нахичеванский край“. Известия Азкомстариса, вып. 4, тетр. 2. Баку, 1929.

⁴ Тер-Аветисян С. В. — Город Джуга — материалы по истории торговых отношений джугинских купцов XV—XVI вв. Тифлис, 1937.

⁵ Пахомов Е. А. — Башни-мавзолеи в Барде и их надписи. Труды АзФАН, т. XXV, Баку, 1936.

⁶ Следует, например, отметить, что единственное упоминание в зарубежной литературе выдающегося архитектурного комплекса в сел. Карабаглар появляется лишь в SPA, где ему отведено всего 4—5 строк. Редактор издания А. Повп снабдил это упоминание сообщением о том, что мавзолей якобы погиб в результате землетрясения 1930 года.

⁷ См. перечень экспедиций, проведенных только в 1939—1940 гг., у Р. Мустафаева „Архитектурные памятники эпохи Низами“. Сборн. Низами, вып. I, Баку, 1940.

диционные отряды, в состав которых входили преимущественно специалисты-архитекторы, провели большую и серьезную работу по детальному изучению на месте наиболее выдающихся памятников азербайджанского зодчества. Одновременно с тщательным архитектурным обмером проводилась очистка сооружений от позднейших наслоений и таким образом восстанавливался первоначальный облик зданий, велись необходимые археологические раскопки, эстампировались сохранившиеся на памятниках строительные надписи, исследовались конструкции и т. п.

Выявленные и изученные отрядами экспедиции ранее неизвестные памятники значительно расширили круг представлений о богатом архитектурном наследии азербайджанского народа в ряде районов республики, в том числе и Нахичеванской АССР. Кроме того были существенно дополнены и прокорректированы ранее накопленные сведения¹.

Результатом проведенных за этот период экспедиционных работ явились получившие высокую оценку художественно выполненные архитектурные обмеры большого количества памятников, которые легли в основу научно обоснованных проектов реставрационных работ², и ряд статей, посвященных как отдельным сооружениям, так и архитектуре Азербайджана XII—XIV столетий в целом, в которой памятники Нахичеванской АССР занимают весьма значительное место³.

В некоторой степени общим итогом проводившихся на протяжении нескольких лет научно-исследовательских работ является изданный в 1947 году капитальный сводный труд „Архитектура Азербайджана эпохи Низами“, получивший высокую оценку на страницах специальной печати⁴. Среди разделов этой книги, в которых собраны монографические статьи, посвященные изучению отдельных памятников архитектуры Азербайджана XII—XIV веков, значительное место занимает раздел: „Памятники нахичеванских мастеров“⁵. В работах этого раздела рассматриваются выдающиеся памятники азербайджанского зодчества, созданные талантливыми архитекторами — выходцами из средневековой Нахичевани, повидимому, исстари славившейся своими зодчими⁶.

Исследование советскими учеными многочисленных памятников

¹ Достаточно отметить, что, например, в работе Э. Якобсталя и в основывающемся на ней труде Ф. Зарре вообще отсутствуют сведения о подземной камере мавзолея Момини-хатун с ее редко встречающимся сводчатым перекрытием и т. д.

² Большинство обмерных работ выставлено в экспозициях музея им. Низами Академии наук Азерб. ССР и музея архитектуры им. С. А. Дадашева Управления по делам архитектуры при Совете Министров Азерб. ССР.

³ Щерблякин И. П. — Памятники архитектуры Азербайджана эпохи Низами в Нахичеванской АССР. Известия АзФАН, № 6. Баку, 1940; Бретаницкий Л., Елькин Г., Мамиконов Л., Мотис Д. — Памятники азербайджанской архитектуры в Карабагларе (НахАССР). Сборн. „Низами“, вып. 3. Баку, 1941 и др.

⁴ Рецензия Б. В. Веймарна в „Советской книге“, № 5, М., 1948 и рецензия М. М. Дьяконова в „Вопросах истории“, № 9, М., 1948.

⁵ „Архитектура Азербайджана эпохи Низами“ Москва—Баку, 1947 (Далее: А. А. Э. Н.), стр. 227—276, табл. 52—96.

⁶ Дадашев С., Усейнов М. — Общий обзор архитектуры Азербайджана эпохи Низами; Вандов С., Горчакова Н., Осипов-Степанов, А., Фараджзаде Ф., Щерблякин И. — Мавзолеи Юсуф-ибн-Кутайра и Момини-хатун в Нахичевани; тех же авторов — Ханега на р. Алинджа; Манучаров Е., Саламзаде А., Султанов И. — Архитектура мавзолеев г. Барды; Бретаницкий Л., Елькин Г., Мамиконов Л., Мотис Д. — Мавзолей близ Джульфы; тех же авторов — Архитектурный комплекс в сел. Карабаглар; Алескерзаде А. А. — Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами.

азербайджанского зодчества в Нахичеванской АССР создало основательную научную базу для постановки тех серьезных проблем, разрешение которых можно ожидать в настоящее время. Среди этих многочисленных вопросов нас, в плане настоящей работы, интересует проблема, так называемой, нахичеванской архитектурной школы, которая неоднократно упоминается в работах последних лет, посвященных архитектуре Азербайджана XII—XV столетий¹.

Прежде чем будет сделана попытка наметить черты стилистической общности, которые подкрепляют предположение о существовании этого своеобразного художественного направления в зодчестве средневекового Азербайджана, необходимо остановиться на краткой характеристике тех выдающихся архитектурных памятников Нахичеванской АССР, фактический материал изучения которых обосновывает эту гипотезу.

Наиболее ранними документированно датированными архитектурными памятниками Нахичеванской АССР являются два высших в самой Нахичевани надгробных мавзолеев, возведенных в тот период, когда Нахичевань входила в состав владений азербайджанских атабеков-ильдегизидов.

Мавзолей Юсуфа-ибн-Кутайира и Момине-хатун представляют собой центрально-купольные надгробные сооружения. Оба относятся к типу памятников мемориальной архитектуры, получившему в специальной литературе наименование „башенных мавзолеев“.

Сохранившиеся на этих памятниках строительные надписи датируют мавзолей Юсуфа-ибн-Кутайира шаввалем 557 года хиджры (1162 г. н. л.), а мавзолей Момине-хатун—мухаррамом 582 года хиджры (1186 г. н. л.).

Надпись, расположенная над входом в первый мавзолей, гласит, что „это—усыпальница хаджи, именитого раиса, благочестия веры, красоты ислама, главы шейхов, Юсуфа сына Кутайира“².

Второй мавзолей, как показывает произведенный А. А. Алескерзаде анализ его строительной надписи, возведен сыном ильдегиза Мухаммедом Джахан-Пехлеваном для своей первой жены—Момине-хатун³.

Строительные надписи этих мавзолеев сообщают также, что они возведены одним и тем же зодчим—Эджеми-ибн Абубекром, происходившим из Нахичевани.

Как уже отмечалось, первый из этих памятников является более ранним произведением упомянутого зодчего и по своим размерам и богатству декоративного убранства значительно уступает выстроенному через четверть века мавзолею Момине-хатун.

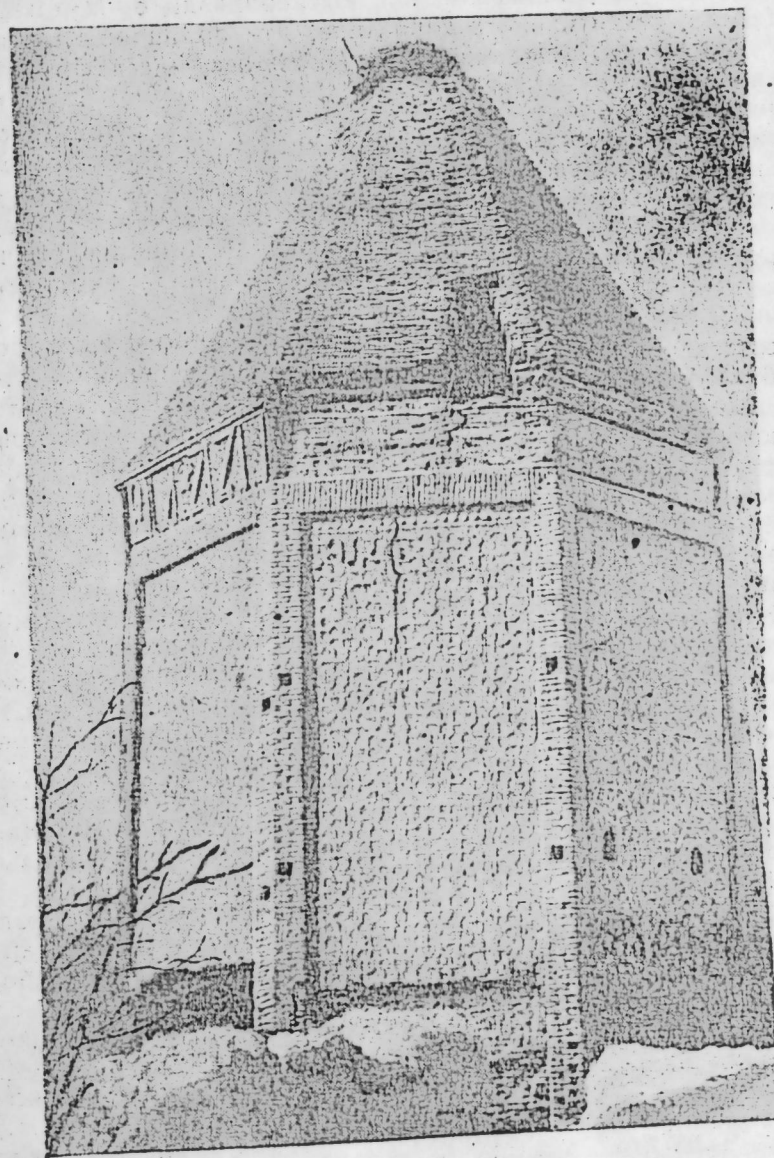
Мавзолей Юсуф-ибн-Кутайира как снаружи, так и внутри представляет собой восьмигранное в плане сооружение, перекрытое с внешней стороны пирамидальным шатром, а внутри сферическим куполом. Как и большинство аналогичных по типу мавзолеев, он состоит из подземного склепа и надземной камеры. Весь мавзолей сложен из хорошо обожженного кирпича квадратной формы.

¹ См., напр., Пахомов Е. А.—Башни-мавзолей в Барде и их надписи. „Труды АзФАН“, т. XXV. Баку, 1936, стр. 86. Фридолин П. П.—К вопросу об изучении архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. Сборн. „Низами“, вып. 2. Баку, 1940, стр. 120; Шеблыкин И. П.—Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами (Материалы). Баку, 1943, стр. 72; Бретаницкий Л. С.—К проблеме изучения архитектурных направлений средневекового Азербайджана. Докл. АН Азерб. ССР, т. II, вып. I. Баку, 1946; его же—„Архитектурные школы“ средневекового Азербайджана (XII—XV вв.). „Искусство Азербайджана“, т. II. Б., 1949, и др.

² См. Алескерзаде А. А., упом. работа, стр. 371.

³ См. Алескерзаде А. А., упом. раб., стр. 375.

Декоративное убранство фасада заключается в сплошной орнаментальной обработке больших плоскостей, которые расположены в несколько заглубленных частях граней мавзолея. Грани окаймлены рамкой своеобразных угловых пилястр и завершаются общей фризовой полосой с расположенной на ней четкой куфической надписью.

Мавзолей Юсуфа-ибн-Кутайира

Плоскости граней мавзолея облицованы декоративными плитами толщиной около 12 см. Орнаментальные узоры этих плит набраны из специально подобранных кусочков кирпича особого размера и составляют различные рисунки геометрического характера.

Это обстоятельство, очевидно, повлияло на формы и размеры самих облицовочных плит (прямоугольные, треугольные, ромбовидные и шестиугольные), которые им придавались для получения необходимой целой или дробной части общего рисунка.

Нетрудно восстановить общий процесс изготовления этих плит. Существовали формы и шаблоны, в которых устанавливались на ребро кирпичики, образовавшие задуманный узор, а пространство между ними заполнялось раствором.

Затем, на еще не вполне схватившемся растворе, между рельефно выступавшими кирпичиками мастера острием, повидимому, граненых резцов процарапывали или выскабливали орнаменты преимущественно растительного характера. Эти облицовочные плиты — «блоки» крепились на заранее размеченных местах уже вчерне возведенного сооружения.

Грань, на которой размещен вход в мавзолей, решена отлично от других. Верхняя часть ее занята двумя полосами орнамента и надписью, а в нижней расположен портал, выкружка оформления которого создает небольшое заглубление. Стрельчатая арка портала опирается на кубической формы капители небольших трехчетвертных круглых колонок, расположенных по сторонам входного проема и выполненных из лекального кирпича.

Удачным общим соотношением членений, легким выступом кирпичей, создающим небольшие, но резкие тени, определяющие рельефность букв надписи и рисунков геометрического орнамента, различием цветов, фона и обожженного кирпича, зодчий добился значительного художественного эффекта, несмотря на почти предельную простоту форм мавзолея и отсутствие глазури в декоре.

Мавзолей Момине-хатун расположен в возвышенной части города на холме и, судя по зарисовкам и описаниям конца XIX и начала XX вв., входил в обширный комплекс зданий дворца и большой пятничной мечети. В описаниях указывалось, что минареты этой мечети были облицованы поливными кирпичами.

Декоративное оформление, характер кладки и облицовки дают основание предполагать, что вся эта группа зданий была осуществлена, если и не одновременно, то с весьма небольшими интервалами во времени.

Мавзолей Момине-хатун имеет высоту почти 25 м, не считая наружного пирамидального завершения, которое не сохранилось до наших дней. Он состоит, как и более ранний мавзолей, из высокой надземной камеры и расположенного под ней склепа.

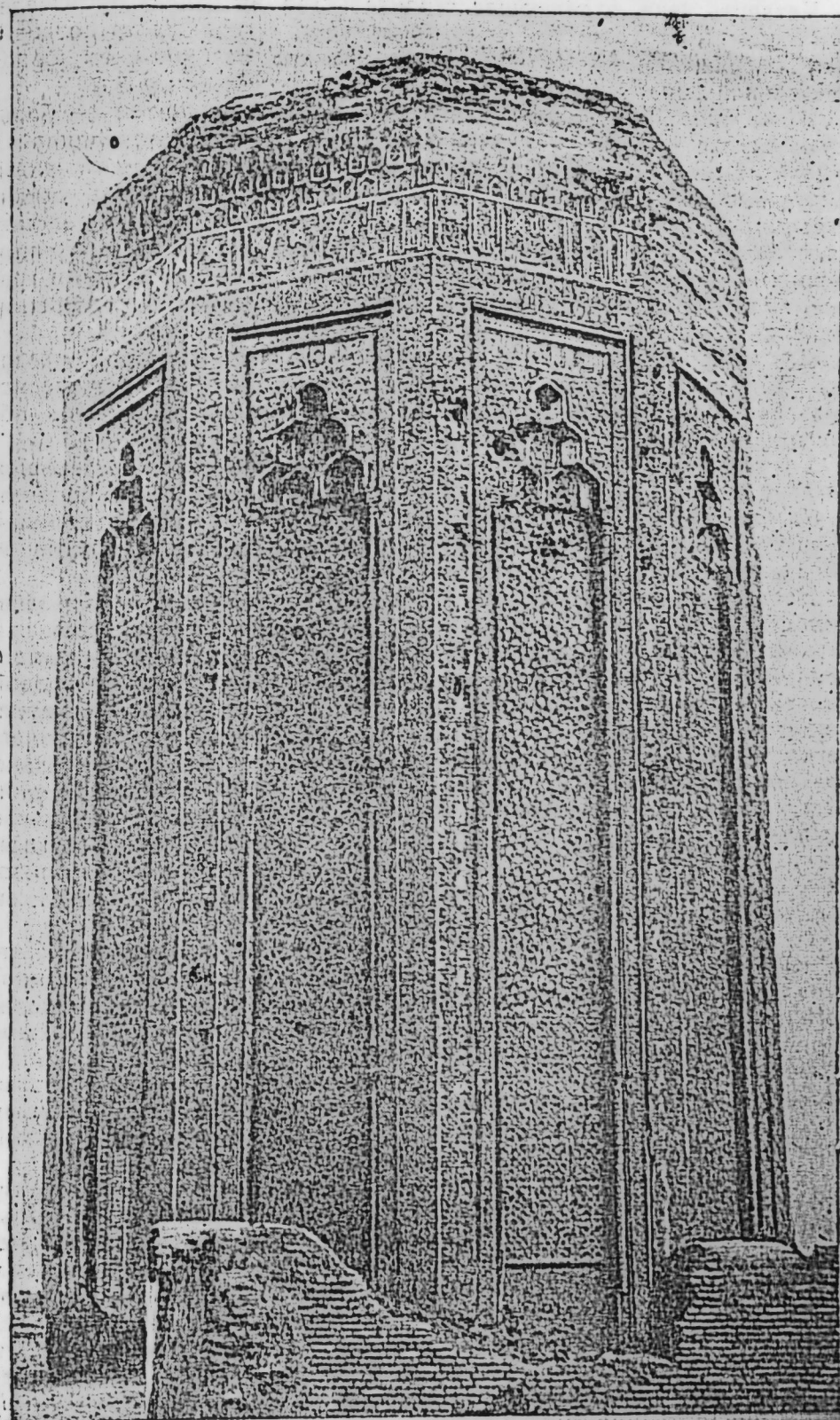
Мавзолей Момине-хатун так же, как и предыдущий, возведен из хорошо обожженного квадратной формы кирпича и облицован декоративными плитами — «блоками», крепившимися между собой и к основному массиву кладки раствором. Как и в предыдущем случае, в облицовочные плиты вмонтированы кирпичики, образующие геометрического характера орнаментальные узоры.

Цокольная часть мавзолея облицована тремя рядами глыб красного туфа.

В обрамление ниш наружных граней включен вертикальный трехчетвертной жгут, расчлененный по высоте на три части. Каждая из них имеет как бы самостоятельное завершение.

Если внутренний абрис стен мавзолея Юсуфа-ибн-Кутайра повторял внешние очертания, то в данном случае внутреннее очертание надземной части представляет собой окружность. Стены, возведенные по абрису этой окружности, перекрыты внутренним сферическим куполом.

Склеп мавзолея представляет собой десятигранник. Стрельчатые арки, перекинутые от ребер граней к опорному столбу в центре склепа, образуют конструктивный каркас сводчатого покрытия помещения.

Мавзолей Момине-хатун

Четверть века, отделяющая строительство этих двух произведений одного и того же мастера, показывает, что в своем позднейшем сооружении он не ограничился только усложнением орнаментальной обработки граней мавзолея.

В мавзолее Момине-хатун грани приобретают значительно большую скульптурность, увеличивается глубина ниш, завершенных сталактитами. Детали обрамления ниш обладают более сложной, тщательно нарисованной профилировкой. Длинные полосы стилизованных куфических надписей в мавзолее Момине-хатун представляют собой не только завершающий пояс, но пропущены широкими декоративными лентами вдоль вертикального обрамления ниш граней, проходят непосредственно над сталактитовыми завершениями. Надпись органически включена в декор входного проема.

Для истории архитектуры средневекового Азербайджана мавзолей Момине-хатун знаменателен также тем, что в нем впервые использована полива в качестве одного из активных компонентов общего декоративного убранства.

Глазурь, введенная зодчим в отделку фасада в виде небольших вставок в узоры орнаментальных полей как сталактитового карниза, так и плоскостей граней, и покрытие яркой бирюзовой поливой букв фризовой надписи, в значительной мере обогатили декоративное убранство мавзолея.

Заслуживает внимания выбор зодчим масштаба надписей в зависимости от места их расположения на мавзолее. Находящаяся в верхней части мавзолея фризовая полоса с каллиграфически выполненной куфическим шрифтом надписью достигает почти метровой высоты. Размерность букв надписи и их общие пропорции, по сравнению с другими элементами орнаментального убранства мавзолея, четко их выделяют и позволяют читать эту надпись с сравнительно большого расстояния. Полосы же надписей, обрамляющие грани, имеют буквы, размеры которых не выпадают из общего масштаба орнамента, покрывающего весь наличник обрамления, составляя, таким образом, с ним одно целое. Эти, по существу, орнаментализованные письма отчетливо воспринимаются в качестве надписей только при приближении к памятнику.

На некоторых гранях мавзолея, выше фриза, сохранились остатки трех рядов сталактитов, служивших некогда переходом от корпуса башни к ее наружному покрытию, имевшему форму пирамидального шатра. В узорчатой кладке граней шатра были использованы кирпичи с покрытой поливой лицевой поверхностью.

Восточная грань мавзолея, примерно, на одной трети высоты, перерезывается горизонтальным выступом — „перемычкой“ и нижняя ее часть трактуется как небольшой входной портал, стрельчатый проем которого ведет в надземную камеру мавзолея.

Надземное помещение мавзолея, в противоположность богатству его внешнего убранства, оставлено почти без всякой отделки. Только под крупным находят четыре довольно больших круглых медальона, плоскости которых покрыты сложным орнаментальным плетением. Возможно, что в узоры орнамента вплетены и письма.

В состав архитектурного комплекса сооружений, очевидно объединенного общностью композиционного замысла, кроме мавзолея Момине-хатун входили два несохранившихся до наших дней минарета, некогда соединявшиеся порталом с большим, стрельчатой формы арочным проемом. Эти минареты, которые еще застали перед мавзолеем Момине-хатун ученые и путешественники конца прош-

лого столетия, также были возведены Эджеми-ибн Абубекром как гласит прочитанная М. Ханыковым строительная надпись¹.

Творческая характеристика этого выдающегося зодчего из Нахичевани определяется тремя известными нам сооружениями.

Однако, также известны и другие зодчие — уроженцы Нахичевани и число их является известным доказательством того, что история Нахичевани этого периода связана с обширным, потому времени, строительством, которое является неперенным условием формирования местной архитектурной школы.

К уроженцам Нахичевани принадлежит Шейх сын Джуханны, „подпись“ которого была прочитана М. Ханыковым на плохо сохранившемся минарете в сел. Нижние Азы². Нарративные источники также сообщают имена нахичеванских зодчих — Амир-ад-дина Мас'уда Нахичевани, которые, по видимому, достигли определенной известности в свое время³.

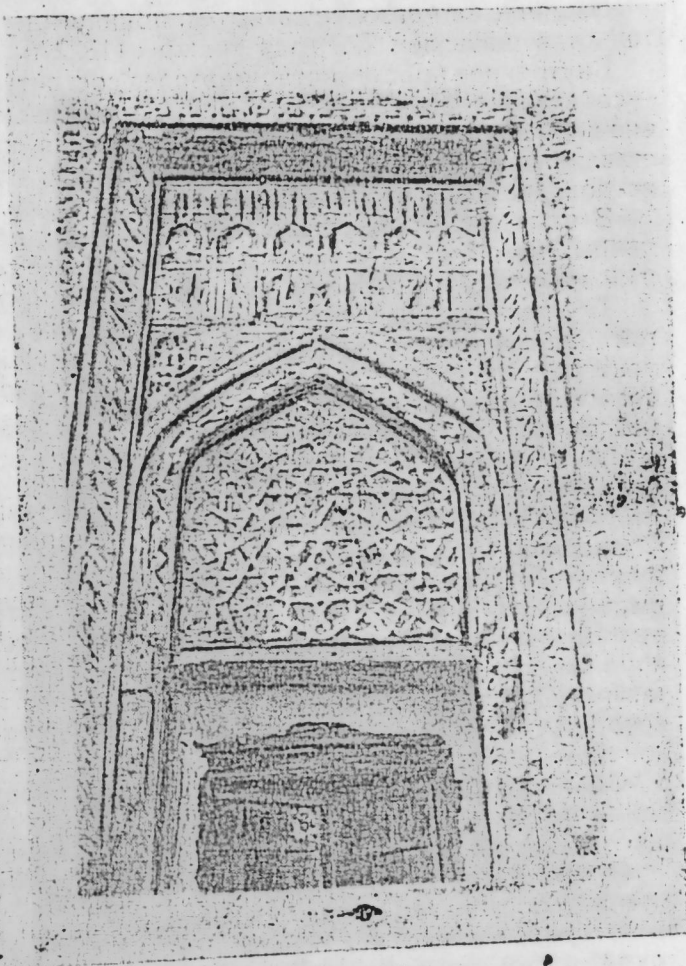
Отметим те сооружения, которые были возведены нахичеванскими архитекторами вне предела родного города. В первую очередь к ним относятся дошедшие до нашего времени в неодинаковой сохранности два мавзолея в гор. Барде, одном из наиболее крупных и красивых городов Азербайджана в раннем средневековье.

Неоднократно подвергавшийся на протяжении своей многовековой истории опустошительным разрушениям, город этот потерял со временем свое значение в качестве одного из важных административных и торговых центров страны и в настоящее время мы располагаем только одним хорошо сохранившимся памятником его прошлой истории и остатками стен и фундаментов другого мавзолея, так называемого „Аксадан-баба“.

¹ М. K h a n i k o f f — Sur quelques les inscriptions musulmanes du Caucase. „Bull. de l' Acad. Imp. des Sc.“. t. VIII. St-Pet., 1851.

² М. K h a n i k o f f — Mémoire sur les inscriptions musulmanes du Caucase. „Journal Asiatique“, Série V, t. XX. Paris, 1862.

³ А л е с к е р - з а д е А. А., упом. раб., стр. 371.

Мавзолей Момине-хатун. Фрагмент портала

Монументальный мавзолей в Барде представляет собой цилиндрическое сооружение высотой 14 м и диаметром 10 м. Перекрытие мавзолея не сохранилось. Мавзолей в Барде является одним из довольно обычных памятников этой общей типологической группы „башенных мавзолеев“.

Надпись на мавзолее датирует, по видимому, окончание его строительства шаввалем 722 года хиджры (1322 н. л.).¹

Внутреннее пространство мавзолея состоит из подземной камеры — собственно усыпальницы и верхнего, надземного помещения. При внешней цилиндрической форме надземная камера мавзолея представляет собой в плане десятигранник, а усыпальница имеет в плане довольно обычную крестообразную форму.

В надземное помещение мавзолея ведут два входа, ориентированных на север и на юг, а в усыпальницу — только один, обращенный на север, к которому вел небольшой, неглубокий дромос.

Так как разница отметки входа в мавзолей и уровня земли достигает довольно значительной высоты, то можно предположить, что некогда имела место на сегодня не сохранившаяся открытая, возможно, двухсторонняя лестница, которая вела в верхнюю камеру мавзолея.²

Как и ранее рассмотренные памятники этой типологической группы, мавзолей в Барде, за исключением каменной облицовки цоколя, сложен из хорошо обожженного кирпича квадратной формы. С внешней стороны корпус мавзолея облицован глазурованными и простыми кирпичами, а в отделке порталов использована прекрасно выполненная многоцветная наборная мозаика. Переходом от каменных плит цоколя к кирпичному корпусу мавзолея, декорированному крупными стилизованными надписями, служит декоративная, покрытая голубой поливой полоса с нанесенной на ней надписью, буквы которой выполнены из терракоты. Эта полоса обрамляет также контуры порталов.

Облицовка фасада мавзолея выполнена из глазурованных кирпичей зеленовато-голубого цвета и из обычного красного кирпича хорошего качества с тщательно шлифованной лицевой поверхностью.

Путем несложной комбинации кирпичей в кладке облицовки, а именно — постановкой глазурованных кирпичей вертикально, а обычных — горизонтально, вся поверхность фасада мавзолея покрыта многократно повторяющимся словом „Аллах“. По верху тела мавзолея, обрамляя цветной ковер узорчатой облицовки, проходит довольно широкая фризная полоса, которая состоит из четырех поясов. Два нижних из них и один верхний покрыты орнаментом, а расположенная между ними широкая, покрытая темно-синей поливой полоса несет выполненную молочно-белой глазурью великолепно прорисованную надпись „несхом“.

Заслуживают особого внимания подчеркнутые порталами северный и южный входы в мавзолей, четко выделяющиеся на общем фоне узорчатой облицовки мавзолея. Пока еще не установлены причины, определившие акцентирование северного портала, но он несколько больше по своим размерам, значительно богаче в отделке и отличается большей пластичностью деталей. Кроме того, северный портал выступает из общей плоскости тела башни на 30 см, при этом для большей органичности связи его с основным массивом

¹ Пахомов Е. А., упом. раб., стр. 92.

² Манучаров Е. И., Саламзаде А. В., Султанов И. Г., упом. раб., стр. 347.

мавзолея облицовка последнего переходит также на его выступающие боковые стенки. Обрамление портала по обыкновению состоит из сочетания весьма простых элементов: полочка, выкружка и скошенная под углом в 45° полоса. Все вместе они создают известную заглубленность внутренней плоскости портала. В этой последней неглубокая ниша переходит при помощи трех рядов декоративных сталактитов в стрельчатую арку.

Расположенная над аркой широкая полоса надписи гласит: „Работа Ахмеда сына Эйюба ал-Хафиза, архитектора нахичеванского“.¹

Порталы — полосы их обрамлений, сталактиты, архивольты и тимпаны арок покрыты хорошо продуманными орнаментальными узорами геометрического и растительного характера. Орнаментальные узоры образованы сочетанием небольших фрагментов, покрытых бирюзовой, черной или молочно-белой глазурью. В основном это квадратики, треугольники, звезды, многогранники и т. д.

Эти элементы как геометрического, так и растительного орнамента выпиливались из больших, покрытых глазурью, плит в соответствии с общим рисунком того или иного орнаментального плетения.

Как уже отмечалось выше, интерьеры надземной и подземной камер в плане своем решены различно. Круглая в основании надземная камера на высоте одиннадцатого ряда кирпичной кладки переходит в десятигранник. В каждую из граней встроена неглубокая ниша, завершенная стрельчатой аркой.

Над арками десятигранник вновь переходит в круг. Три ряда крупных, значительно выступающих из плоскости стены сталактитов сокращает общий диаметр внутреннего помещения, перекрытого некогда куполом, по видимому, сферического очертания.

Наличие в верхней части памятника остатков двух стенок дает основание для предположения о том, что мавзолей имел некогда двойное покрытие.

Крестообразное в плане подземное помещение было перекрыто в центральной части куполом, а боковые ветви креста перекрывались стрельчатыми сводами.

От купола, перекрывавшего некогда центральную часть склепа, сохранились только остатки поддерживавших его парусов. Свободно восстанавливается абрис сводов боковых ветвей — стрельчатые по форме, но несколько срезанные в замковой части. Их плоские плафоны были декорированы сочетанием бирюзовых и обычных кирпичиков, которые образовывали, таким образом, различные для каждой из ветвей креста рисунки.

Сохранившиеся фрагменты стен и парусов центрального купола свидетельствуют о том, что некогда они также были облицованы поливными кирпичиками.

Вблизи от рассмотренного памятника находятся руины мавзолея, называемого в народе Аксадан-баба. Особенности этого мавзолея являются редко встречающийся план усыпальницы, имеющий форму шестилучевого креста, и сложные превосходного рисунка наборные мозаичные композиции, следы которых еще сохранились кое-где на остатках парусов и менее разрушенных фрагментах стен. Стилистические особенности этого памятника позволяют утверждать, что он также был возведен Ахмедом сыном Эйюба.

Остановимся несколько на тех сооружениях, которые, несомнен-

¹ Пахомов Е. А., упом. раб., стр. 91.

но, принадлежат к общему стилевому направлению с рассмотренными выше памятниками, хотя на них и не сохранились строительные надписи, которые подтвердили бы документально, что они были возведены архитекторами из Нахичевани.

К подобным сооружениям относится, в первую очередь, входящий в состав некогда целостного архитектурного комплекса величественный мавзолей—в сел. Карабаглар, находящемся, примерно, в сорока километрах к северо-западу от Нахичевани.

Мавзолей этот, также возведенный, в основном, из квадратной формы кирпича, может быть отнесен, как и ранее рассмотренные, к надгробным сооружениям башенного типа. Наружный абрис плана мавзолея представляет собой круг, включающий основания двенадцати сплоченных полуцилиндров. С внешней стороны мавзолей выглядит монументальной двенадцатигранной башней (рассматривая условно полуцилиндры в качестве граней), которая покоится на мощном каменном, также двенадцатигранном, цоколе.

Как и во всех ранее упоминавшихся, аналогичных по типу, мавзолеях, внутреннее пространство мавзолея в Карабагларе расчленено на два объема: просторную надземную камеру и подземную—склеп-усыпальницу.

Завершение этого памятника постигла, к сожалению, судьба многих других мавзолеев и оно до нашего времени не сохранилось.

Входы в верхнее помещение мавзолея подчеркнуты четырьмя порталами, в усыпальницу же ведет только один вход, расположенный с северной стороны. Из всех, в целом общих по типу, четырех порталов мавзолея большей пластичностью своих деталей и богатством декоративного убранства несколько выделяется северный.

Стены квадратного в плане склепа, с глубокими нишами в каждой из сторон, в нижней части облицованы двумя рядами чистотесанного камня, затем идет обычная кладка из хорошего обжига квадратной формы кирпича.

От перекрытия склепа сохранились только пять стрельчатых сводов, перекрывавших некогда ветви креста.

Верхнее помещение мавзолея представляет собой высокий двенадцатигранный объем, в плоскости граней которого втоплены неглубокие ниши со стрельчатыми завершениями.

Как уже отмечалось, перекрытие мавзолея разрушено. Повидимому, как и в ранее рассмотренных сооружениях, принадлежащих к общей с карабагларским мавзолеем типологической группе памятников мемориальной архитектуры, оно было двойным. В настоящее время мы не располагаем документальными данными, которые подтверждали бы ту или иную форму наружного перекрытия. Очевидно, лишь, что оно было остроконечным—коническим или, что менее вероятно, пирамидальным.

Внутреннее перекрытие было сферического очертания, о чем свидетельствуют несколько фрагментарно сохранившихся рядов кладки. Переходом к нему служили выполненные из раствора и армированные деревом ряды сталактитов с довольно крупными членениями.

Наружная поверхность мавзолея, за исключением облицованного каменными плитами цоколя и порталов, покрыта „рубашкой“ из обожженных кирпичей, лицевая поверхность которых или просто отшлифована или покрыта голубой глазурью. Кирпичи со шлифованной поверхностью уложены в кладке горизонтально, а покрытые глазурью поставлены вертикально.

Варьируя этими двумя цветами фасадных плоскостей кирпича, зодчий создал ряд многократно повторяющихся стилизованных надписей религиозного содержания. Надписи эти заключены в сетку поставленных на угол квадратов, которыми покрыта поверхность всего фасада.

На цветистом фоне облицовочной „рубашки“ яркими пятнами выделяются четыре богато декорированных многоцветной мозаикой портала и широкая фризовая полоса надписи, обрамляющая верхнюю часть мавзолея. Последняя выполнена молочно-белой поливой прекрасно прорисованным сложным „неском“ и отчетливо вырисовывается на глубоком темносинем фоне. В композицию органически вплетен бирюзовый растительный орнамент, причудливо дополняющий целостный узор, основным элементом которого остается сама надпись.

Сохранившиеся над фризовой надписью фрагменты кладки позволяют предположить, что переходом от корпуса мавзолея к наружному покрытию, как и в бардинском мавзолее, служил своеобразный сталактитовый карниз.

Как уже отмечалось выше, в верхнюю камеру мавзолея в настоящее время ведут четыре портала, весьма близкие друг другу композиционно. Порталы расположены между полуцилиндрами фасада, заполняя, в соответствии с гранями цоколя, имеющиеся между ними углубления.

Простой профиль наружного обрамления порталов в основном состоит из двух полос: одной прямой и другой скошенной под углом в 45°. Таким образом создана некоторая заглубленность основной плоскости портала. В верхней ее части расположена надпись, под нею хорошо нарисованная стрельчатая арка, которая при помощи системы сталактитов образует, в свою очередь, переход к следующей плоскости портала с расположенным в ней входным проемом. Над входными проемами порталов также помещены полосы с надписями. Богатая многоцветная изразцовая декорация порталов своим обилием теней и полутеней в перепадах сталактитов, переливами искрящихся красок и блеском цветной глазури производит поистине феерическое впечатление.

Геометрического и растительного характера орнаментальные плетения полос обрамлений порталов, архивольтов, сталактитов и тимпанов арок, поверхностей изящных круглых или восьмигранных в плане колонок и рисунки стилизованных надписей составлены из различных геометрических фигур—квадратов, треугольников, шестиугольников, многолучевых звезд. Рисунки эти выполнены эффектными сочетаниями темносиних, молочно-белых, бирюзово-голубых и золотисто-желтых цветов и создают богатейшую полихромную декорацию порталов.

Пострадавшие от времени широкая лента фризовой надписи и надписи порталов не дают возможности установить точную дату возведения мавзолея. Однако, данные историко-стилистического анализа позволяют довольно точно датировать его периодом 1319—1335 гг.¹

В семнадцати метрах от мавзолея сохранились два сильно поврежденных минарета. Квадратные в своем основании, поднимаясь над уровнем земли, они последовательно переходят в восьмигранные и затем приобретают цилиндрическую форму.

¹ Бретаницкий Л. С., Елькин Г. А., Мамиконов Л. Г. Мотис Д. А.—Архитектурный комплекс в сел. Карабаглар, „А. А. Э. Н.“, стр. 275.

Цилиндрические стволы минаретов расчленены надписью на две несколько различно декорированные части. В кладку лекального кирпича нижней части стволов минаретов вложены узкие вертикальные вставки, покрытые бирюзовой глазурью. В верхней части минаретов сочетание лекального кирпича с кирпичом, покрытым бирюзовой глазурью, образует сетку квадратов.

Выполненные из терракоты буквы куфической надписи четко вырисовываются на ярком фоне бирюзовой поливы.

По всей вероятности, минареты являются частью крупного сооружения, остатки стен которого были обнаружены раскопками на участке между мавзолеем и минаретами. Назначение этого сооружения установить пока не удалось, но по аналогии с рядом сохранившихся памятников этого периода можно предположить его культовый характер. Стилистические особенности и характерный рисунок почерка надписи позволяют предположительно датировать минареты XII веком.

Большую научную и художественную ценность представляет обнаруженный в 1934 году покойным И. П. Щерблиным мавзолей в сел. Ханега на р. Аллинджа, известный своими замечательными резными стуковыми панно. Прочитанная А. А. Алескерзаде надпись, расположенная над входом в мавзолей — «благословенную усыпальницу» сообщает, что «строитель этого здания ходжа уважаемый и высокочтимый Джамаал-ад-дин...»¹

Возведенный из квадратного, хорошего обжига, кирпича мавзолей представляет собой портално-купольное сооружение, фасад которого сильно искажен позднейшими пристройками. В основании объемной композиции лежит куб, переходящий, при помощи скошенных углов, в восьмигранник. Находящийся над этим восьмигранником объем такой же формы, но несколько меньших очертаний, скрывает внутреннее купольное перекрытие сферического перекрытия.

Можно предположить, что мавзолей имел некое двойное перекрытие, как и ранее описанные памятники. Наружная оболочка этого перекрытия, повидимому, пирамидальной формы, до нашего времени не сохранилась.

Переход квадратного в плане помещения к куполу осуществлен системой декоративно подчеркнутых сталактитов, непропорционально больших по отношению к членениям внутреннего пространства.

На южной стене мавзолея по обеим сторонам входного проема расположены великолепные резные по стуку панно, стилистически очень близкие как по общему композиционному решению, так и по трактовке отдельных деталей к богатым резным стуковым михрабам мечетей южных областей Азербайджана, и северо-западного Ирана.

Обрамление панно, тимпаны и широкий архивольт стрельчатой арки, опирающейся на своеобразного рисунка полуколонки — все это полностью покрыто выполненным высоким рельефом, сочным растительным орнаментом и декоративными, коранического содержания надписями. Черты стилистической общности резных орнаментальных композиций и палеографические особенности надписей панно позволяют датировать этот выдающийся памятник художественной резьбы по стуку XII—XIII вв.²

¹ Алескерзаде А. А., упол. раб., стр. 881.

² Проф. Демирче В. П. также датировал эти панно XII—XIII вв. См. его «Архитектурный орнамент Средней Азии», М., 1939, стр. 89.

Ханега на р. Аллинджа-чай

Пристроенное в XV столетии сооружение закрыло значительную часть южного портала мавзолея. Входной проем портала обрамлен несложного рисунка профилированной прямоугольной рамкой, состоящей из нескольких полос, покрытых орнаментальными плетениями геометрического характера. Техника выполнения декоративного убранства элементов портала весьма близка к технике декора мавзолея Момине-хатун. Остов узора образуют поставленные на ребро кирпичики, пространство между ними заполнено гяжевым раствором, на поверхности которого нанесены резные рисунки; ритм орнаментальных узоров подчеркнут сдержанным включением небольших кирпичиков, лицевая поверхность которых покрыта поливой бирюзового цвета.

Важно отметить, что рассматриваемый мавзолей и ранее рассматривавшиеся памятники Нахичевани принадлежат к значительно отличающимся одна от другой типологическим группам сооружений средневекового мемориального зодчества. Мавзолеи Нахичевани принадлежат к типу, так называемых, „башенных мавзолеев“; мавзолеев же в сел. Ханега принадлежит к группе центрально-купольных сооружений, условно называемых нами „кубическими“. Однако почти тождественность стилиевой характеристики порталов и техники выполнения декоративного убранства их элементов позволяют с уверенностью говорить о принадлежности этих памятников к одному общему художественному направлению в средневековом зодчестве Азербайджана, вне зависимости от его наименования.

Следует несколько остановиться еще на одном примечательном памятнике мемориальной архитектуры Азербайджана, также находящемся в пределах Нахичеванской АССР. Это подобно же назначения сравнительно небольшой мавзолей, высящийся на берегу Аракса, неподалеку от развалин старинного города Джуги, стоявшего на некогда оживленном торговом тракте, издревле соединявшем страны Востока и Запада. Несмотря на то, что мавзолей в Джуге возведен из другого строительного материала, нежели ранее упоминавшиеся памятники—из камня, в мотивах и трактовке его архитектурных форм и богатого орнаментального декора отчетливо ощутима стилистическая близость к мавзолеям Нахичевани XII века.

Мавзолей в Джуге, называемый в народе „Гюлистан“, представляет собой небольшое каменное сооружение, общей высотой 9 м без учета несохранившегося до наших дней пирамидального шатрового покрытия.

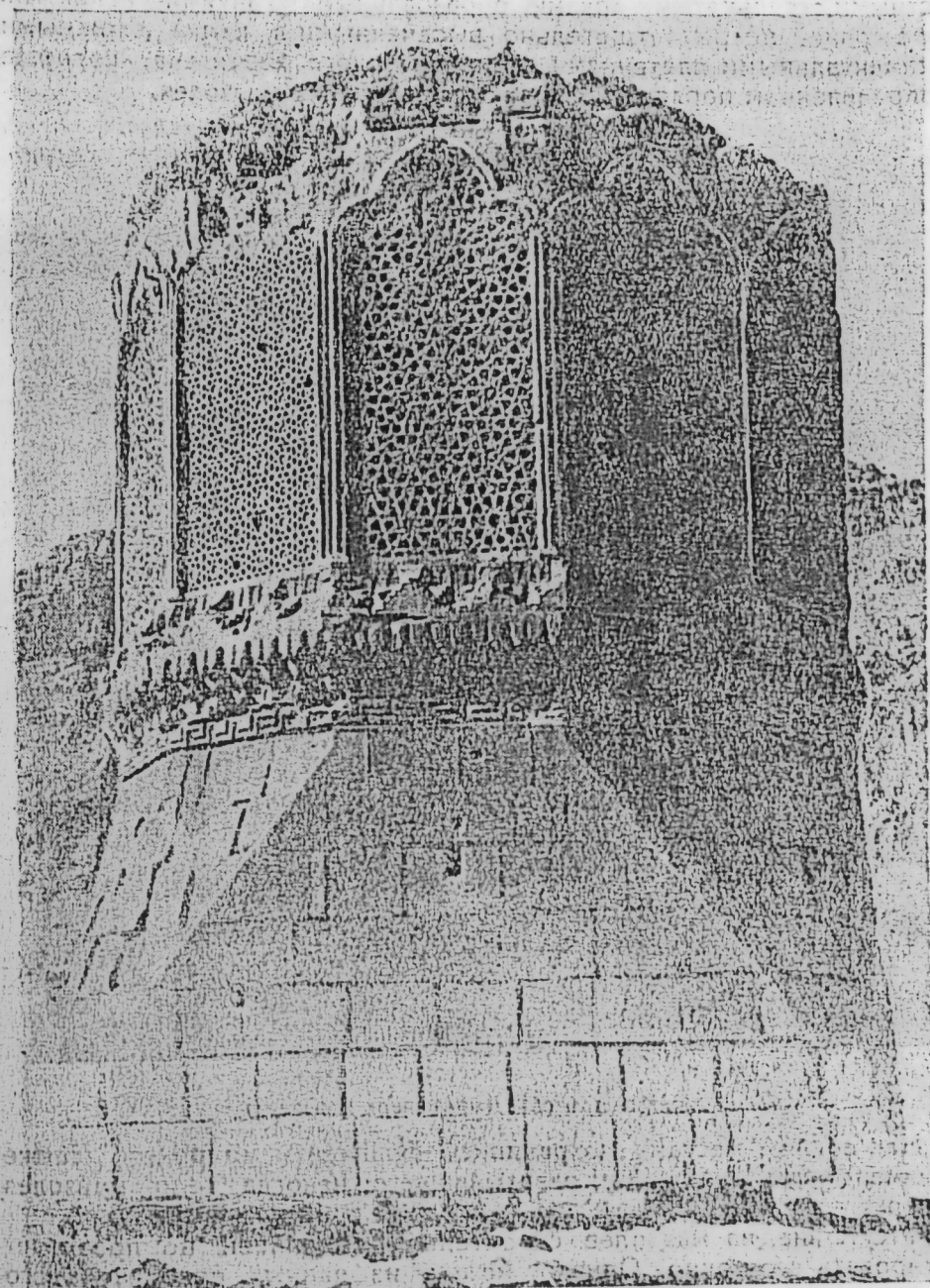
Внутреннее пространство мавзолея состоит из расположенного над землей склепа и помещения над ним. Склеп в плане имеет форму многоугольника и был некогда перекрыт куполом. Верхняя камера представляет в плане круг, диаметром 4,60 м. Стены верхнего помещения постепенно переходят в купол эллиптического очертания.

На северном фасаде мавзолея имеются два небольших проема; один ведет в камеру, заключенную в цокольном объеме—собственно склеп, а другой расположен несколько выше сталактитового карниза, который членит мавзолей на два объема.

Ведущий в склеп проход подчеркнута скромно, тогда как верхний проем завершен стрельчатой аркой и заключен в весьма своеобразного рисунка декоративный портал.

Сильно развитым сталактитовым карнизом мавзолей членится на два почти равные объема: цокольный, в основании которого лежит куб, переходящий при помощи скошенных углов в двенадцатигранный,

и богато орнаментированный, также двенадцатигранный, барабан, завершавшийся некогда пирамидальным шатром.

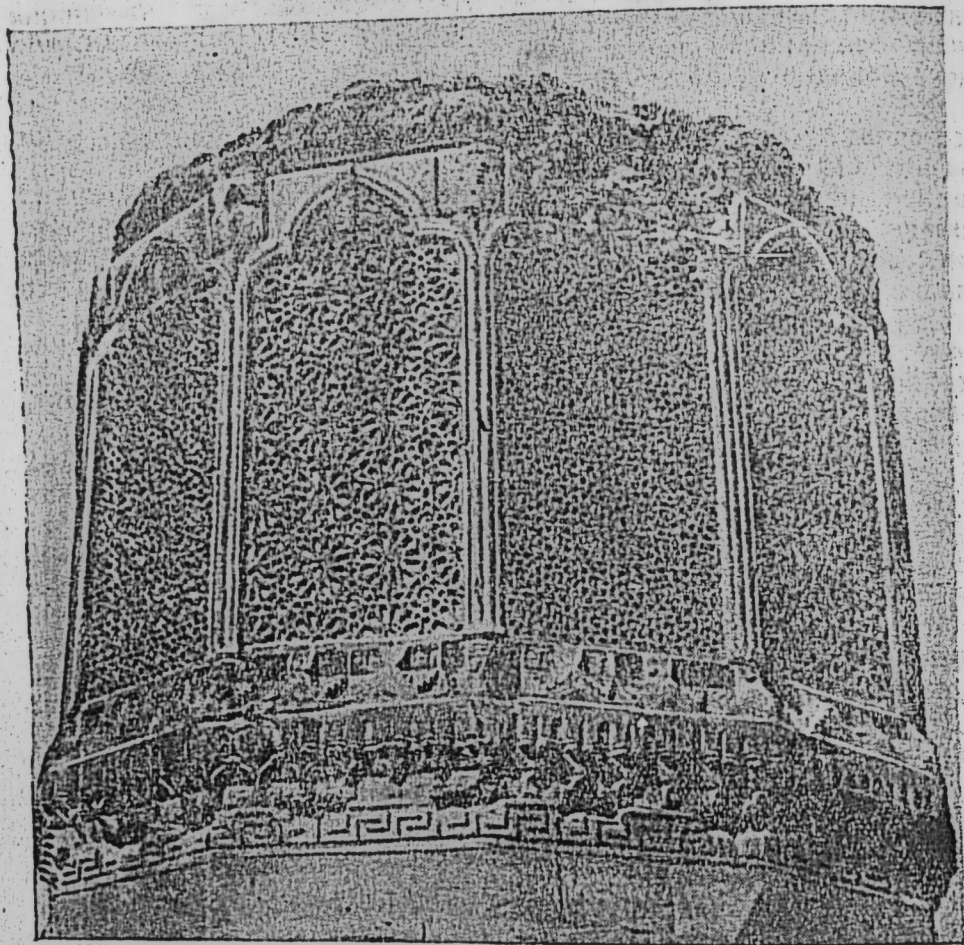

Мавзолей в сел. Джуга

Нависающую часть карниза поддерживают ребра крупных сталактитовых ячеек. Переход к плоскости стены осуществлен пальметами своеобразного рисунка. Примерно такого же построения веерообразно развернутые, но в обратном направлении, пальметты образуют его общее венчание.

Под сталактитовым поясом проходит лента выпуклого, прекрасно нарисованного эллинистического характера меандра.

Наружные грани верхнего объема мавзолея обрамлены трехлопастными стрельчатыми арками, образованными тонкими валиками. Поле граней покрыто тщательно высеченными в камне сложными орнаментальными плетениями геометрического характера, которые в определенном порядке повторяются на гранях мавзолея.

Мавзолей в сел. Джуга (верх мавзолея)

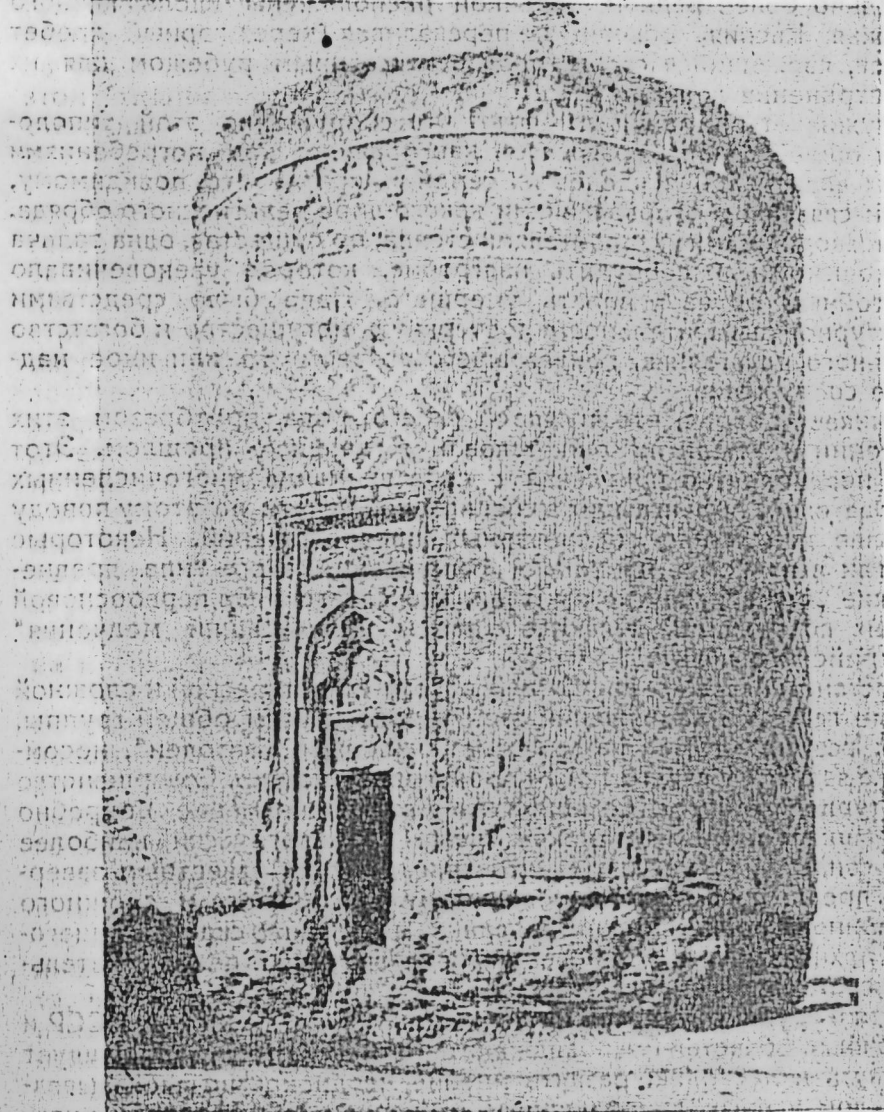
Над арками местами сохранились фрагменты широкого также орнаментированного пояса, охватывавшего некогда тело мавзолея, поверху.

Отсутствие на мавзолее строительных надписей не позволяет датировать его точно. Однако, исходя из данных сравнительного анализа с аналогичными сооружениями, общей композиции, характера архитектурных форм и мотивов декоративного убранства, можно отнести его возведение к концу XII — началу XIII веков.

В этом интересном памятнике архитектуры средневекового Азербайджана особо ценно отмечавшееся ранее¹ органическое пере-

¹ Бретаницкий Л. С., Елькин Г. А., Мамиконов Л. Г., Мотис Д. А. — Некоторые проблемы взаимосвязи в архитектуре образов Закавказья. Известия АзФАН СССР, № 7, Баку, 1912.

плетение композиционных приемов, архитектурных форм, мотивов и приемов декоративного убранства, наглядно свидетельствующее о характерных для этого периода взаимовлияниях в культуре братских народов Закавказья. В плане настоящей работы значительный интерес представляет стилистическая близость общекомпозиционных приемов и мотивов декора мавзолея в Джуге к мавзолеям в Нахичевани.

Мавзолей в Барде.

Архитектура даже весьма бегло рассмотренных в настоящей статье мавзолеев Нахичевани, Барды, Карабагара и др.¹ позволяет сделать несколько наблюдений и замечаний общего характера и отметить некоторые характерные для них стилистически общие

¹ Желающих ознакомиться с детальными описаниями отмеченных в настоящей работе памятников, сопровождающимися к тому же подробными архитектурными измерениями, мы отсылаем к ранее упоминавшейся работе «Архитектура Азербайджана эпохи Низами». Москва—Баку, 1917.

приемы и детали. Несомненно, что эти памятники принадлежат к типологически общей группе мемориальных сооружений, получивших довольно широкое распространение в средневековом зодчестве стран Ближнего Востока. Наибольшая концентрация памятников этой типологической группы приходится, преимущественно, на южные области Азербайджана: Нахичевань, Карабаглар, Марага, Урмия, Салмас, Хиов, Ардебиль и т. д.; затем сооружения подобного типа уже значительно более редкой цепочкой расположены вдоль южного побережья Каспия, обычно не переваливая через горный хребет Эльбурса, являющийся своего рода естественным рубежом для их распространения дальше на юг.

Заслуживает внимания тот факт, что сооружения этой типологически общей группы возводятся, как правило, над погребениями светских владетелей и членов их семей и, кроме того, повидимому, не были связаны с отправлением какого-либо религиозного обряда. Перед возводившими их строителями стояла, по существу, одна задача — необходимо было соорудить надгробие, которое увековечивало бы достойным образом память умершего. Надо было средствами архитектурной выразительности подчеркнуть могущество и богатство феодального властелина, приказавшего возвести то или иное надгробное сооружение.

Возникает вопрос, что являлось своего рода прообразом этих сооружений и имели ли они таковой в далеком прошлом. Этот вопрос неоднократно привлекал к себе внимание многочисленных исследователей, выдвигавших в специальной печати по этому поводу ряд более или менее обоснованных предположений. Некоторые указывали в качестве прообраза сооружений этого типа древнеиндийские „ступа“, другие считали, что своего рода первоосновой подобных сооружений являются „дахмы“ или „башни молчания“ зороастрийского культа.

Не останавливаясь в настоящей работе на интересной и сложной проблеме генезиса сооружений этой типологически общей группы, отметим все же, что так называемые „башенные мавзолеи“, несомненно, не являются своего рода порождением ислама. Совершенство архитектурного образа большинства более или менее подробно упоминавшихся нами памятников, даже хронологически наиболее ранних, свидетельствует о том, что они являются известным завершением предшествовавшего, повидимому, длительного и сложного эволюционного процесса формирования, постепенно складывавшегося типа архитектурных сооружений, который еще ждет внимательного и всестороннего исследования.

Говоря о группирующихся на территории Нахичеванской АССР и других южных областей Азербайджана памятниках этого типа следует подчеркнуть и несколько развить мнение, неоднократно высказывавшееся рядом ученых, занимающихся изучением материальной культуры стран Ближнего Востока. Ряд ученых справедливо отмечал в своих работах, что один из наиболее ранних памятников этой типологической группы — мавзолей Момине-хатун в Нахичевани являлся своего рода образцом-моделью для несколько более поздних мавзолеев этого типа, в частности для мавзолея Гунбад-е Кабуд в Мараге.¹ Это положение, в связи с результатами работ советских ученых,

¹ См., например, упом. раб. F. Sarre. „Denkmäler persischer Baukunst; C. Lehman-Haupt. „Armenien einst und jetzt“; A. Godard. „Notes complémentaires sur les tombeaux de Maragha (A dharbaidhan)“. „Alhar-e Iran“ t. I, Paris. 1936 etc.

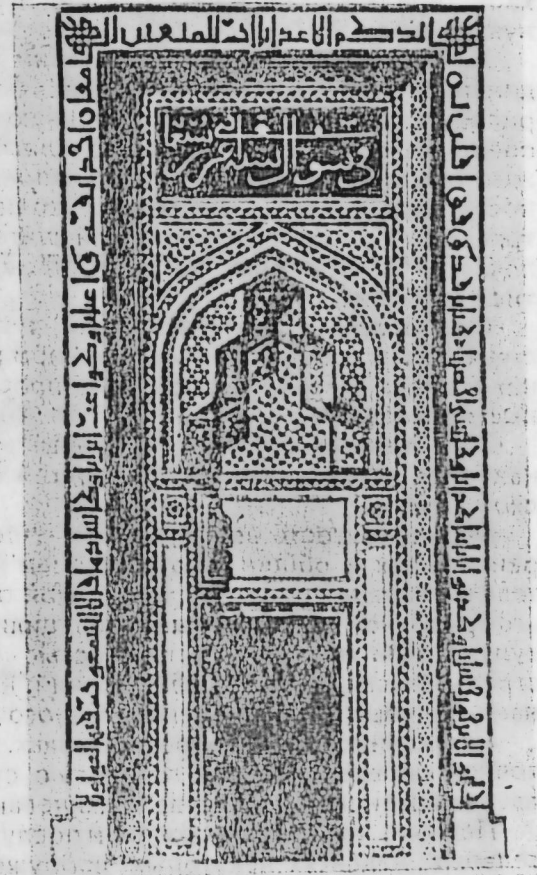
по существу „открывших“ научному миру такие выдающиеся памятники азербайджанского зодчества, как мавзолеи в Барде, Карабагларе, Джуге и многие другие, в настоящее время можно значительно расширить.

Связи и взаимодействия, отмечавшиеся рядом исследователей в архитектуре мавзолеев южных областей Азербайджана, возведение которых относится к домонгольскому периоду, несомненно, имели место и в несколько более поздние времена. В этом отношении вполне достаточный фактический материал представляет исследователю то обширное и многообразное строительство, которое развернулось в Азербайджане, начиная с конца XIII века, когда ряд областей страны до некоторой степени оправился от разрушительных последствий монгольского нашествия. Наглядным и убедительным фактом является, например, очевидная стилистическая близость возведенных зодчими из Нахичевани мавзолеев Барды и Карабаглара, с одной стороны, и мавзолеев Мараги, Салмаса, Хиова и Ардебилья — с другой.

Не предпреляя окончательно этого вопроса, можно предположить, что мавзолей в Барде был построен под определенным воздействием ярко запечатлевающегося архитектурного образа мавзолея в Карабагларе, законченного строительством, возможно, лишь немного ранее. Думается, что подобного рода явления могли иметь место и при создании некоторых уже упоминавшихся мавзолеев, возведенных в южных областях Азербайджана, однако вне пределов нахичеванского тумана.

Отметим некоторые общие черты, характеризующие в известной степени сооружения этой группы. Композиционное построение их в общем несложно. Внешне они четко расчленены на три основных элемента: цоколь, обычно облицованный большими каменными блоками, более или менее богато декорированное тело мавзолея, представляющее собой цилиндрический или многогранный объем, который опоясан в верхней части широкой лентой фризовой надписи, и шатровое завершение пирамидальной или конической формы.

Внутреннее пространство мавзолеев состоит из двух, расположенных по вертикали, одно над другим, помещений неравного объема. Нижние помещения, являющиеся своего рода склепом-усыпаль-

Мавзолей в Барде (южный портал)

ницей, расположены преимущественно ниже уровня подземной поверхности. Значительно более просторны верхние камеры, назначение которых в ряде памятников в настоящее время еще не уточнено. Следует отметить, что интерьер внутренних помещений мавзолеев, в особенности верхних, представляет обычно резкий контраст аскетизмом своей отделки по сравнению с богатством декоративного убранства фасадов. Следующей особенностью является характерное двойное перекрытие, играющее одновременно и двойную роль.

Наружный шатер является одним из тех композиционно необходимых элементов, которые определяют присущую этому типу мемориальных сооружений вертикальную направленность. Внутренняя оболочка, обычно сферического или эллиптического очертания, служит также эстетическим целям, определяя общую пропорциональность внутреннего помещения, изолирующего подшатровое пространство. Кроме того, наружный шатер защищает внутреннюю оболочку от атмосферных воздействий, являясь дополнительным покрытием мавзолея.

Особо следует отметить роль вертикальных членений, главствующих в общем композиционном решении и определяющих до некоторой степени своеобразие пространственного образа «башенных мавзолеев».

Значительная роль вертикальных членений является одной из наиболее характерных особенностей сооружений этой типологической группы.

Подчеркнутость вертикальных членений достигается как внутренним, так и общим соотношением основных элементов цоколя, тела и покрытия мавзолея; трактовкой отдельных архитектурных форм, «гофрировкой» сплоченными полуцилиндрами или угольчатыми выступами тела мавзолея, вытянутостью пропорций, ниш и порталов, стрельчатостью арочных завершений, направленностью рисунков орнаментальных плетений декоративного убранства и т. д.

Остановимся на тех предпосылках, которые позволяют с достаточной определенностью говорить о существовании в средневековом азербайджанском зодчестве нахичеванской архитектурной школы.

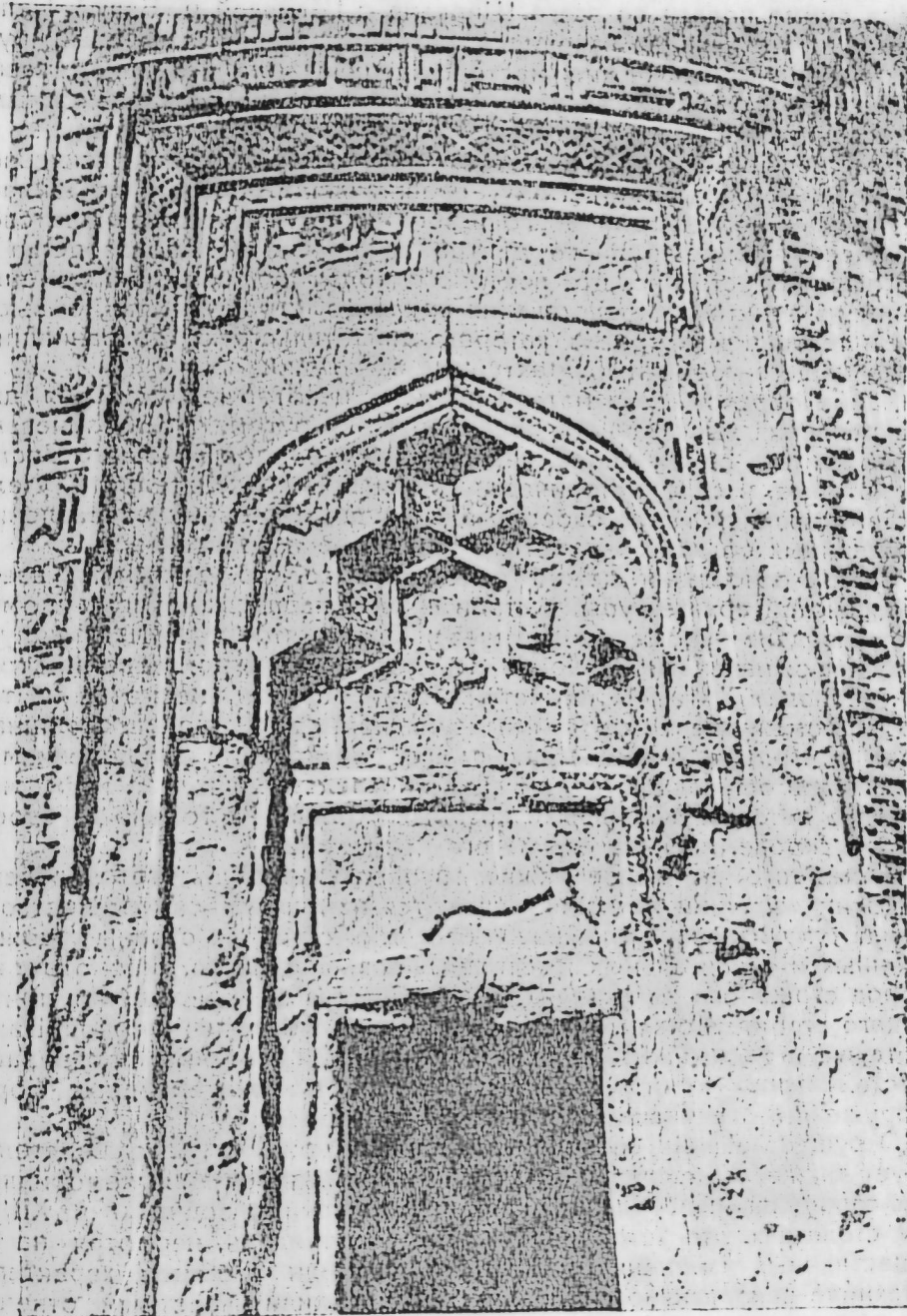
Первым, так сказать, толчком послужили сохранившиеся в строительных надписях некоторых сооружений и нарративных источниках имена зодчих, указывавших в своих нисбах на то, что они родом из Нахичевани.

Возникает вопрос: могла ли Нахичевань явиться в этот период одним из мест становления и развития своеобразного архитектурного направления?

История Нахичевани, одного из древнейших городов на территории Азербайджана, значительно менее известна, нежели некоторых других городских центров страны — Баку, Ганджи, Барды и др. Однако, даже те сравнительно скудные сведения, которыми мы располагаем в настоящее время, позволяют утверждать, что в интересующий нас период истории средневекового Азербайджана Нахичевань обладала теми условиями, которые должны были способствовать возникновению своеобразной архитектурной школы.

Нахичевань, существование которой отмечалось еще античными авторами (Птоломей) и многократно упоминалось в ранних средневековых армянских и арабских источниках, была расположена на древнем и почти неизменно оживленном торговом пути, исторически соединявшем страны Востока и Запада. В силу своего местопо-

ложения, город неоднократно подвергался опустошительным разрушениям проходившими через него полчищами завоевателей¹.

Мавзоле в Барде (южный портал)

Однако, в средние века, в интересующий нас период XII—XIV в.в., Нахичевань была, повидимому одним из весьма значительных

¹ Большинство путешественников и ученых (Шарден, Кер-Портен и др.), посетивших город, начиная с XVII столетия сообщает о «развалинах всех эпох», как писал в свое время Дюбуа де Монпере.

центров ремесленного производства. В этом отношении достаточно показательным то, что приводимая Хамдаллахом Казвини сумма государственных податей, собиравшихся с нахичеванского тумана, была равна сумме подати со всего Ширвана с Шемахой и Баку.¹ Неподалеку от Нахичевани находился разрабатывавшийся медный рудник (очевидно, кафанские месторождения—авт.) и при нем завод — „карханэ“, вероятно, государственные мастерские с зависимыми ремесленниками.²

Эти сведения характеризуют до некоторой степени Нахичевань XIV века, которая, повидимому, сравнительно быстро оправилась от тяжелых последствий монгольского нашествия и сохранила свое прежнее значение крупного центра ремесленного производства и торговли. Естественно, что подобного рода город был одновременно одним из пунктов сосредоточения крупного строительства, о высоком и техническом уровне которого свидетельствуют сохранившиеся до нашего времени архитектурные памятники.

Таким образом, эти материалы дают некоторые основания для подкрепления высказанного предположения о том, что Нахичевань могла явиться одним из тех средневековых городов Ближнего Востока, которые, в силу исторически сложившихся обстоятельств, стали местами возникновения своеобразных художественных направлений в различных областях искусств, в том числе и архитектуры.

В этом отношении важно отметить и то, что памятники азербайджанской архитектуры, в строительных надписях которых упоминаются зодчие—уроженцы Нахичевани, относятся к двум, пожалуй, наиболее оживленным периодам средневекового строительства страны—периодам XII и XIV столетий. Таким образом, несмотря на то, что в промежутке между этими двумя периодами прошла страшная волна монгольского нашествия с его варварскими разрушениями, Нахичевань оставалась местом формирования зодчих, талант и мастерство которых очевидны и которые строили не только в своем родном городе, но и далеко за его пределами.

Кроме того, не менее важно то обстоятельство, что возведенные этими зодчими памятники являются наглядным свидетельством, повидимому издревле сложившихся в этих областях страны художественных и строительных традиций, сохранившихся, несмотря на период страшного запустения и фактического прекращения почти всякого строительства, на довольно продолжительный период. Важно также и то, что жизненность этих традиций отчетливо проявилась в устойчивости композиционных приемов и архитектурных форм сооружений, отмечавшихся в настоящей работе.

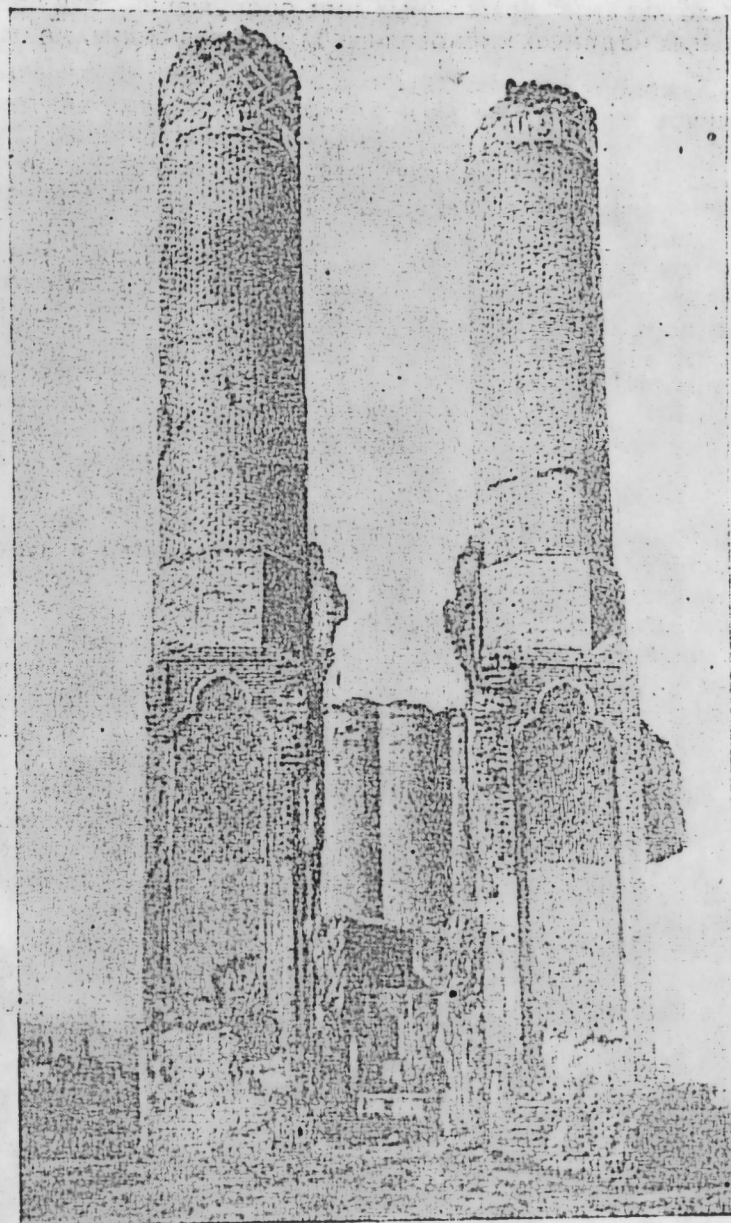
О существовании своеобразной архитектурной школы свидетельствует также и определенная устойчивость самого типа мемориальных сооружений, возводившихся нахичеванскими зодчими в XII и XIV столетиях. Эта устойчивость типа сохранилась, несмотря на те существенные изменения, которые произошли в общем характере и технике декоративного убранства и наложили известный отпечаток на архитектурный образ мавзолеев XIV века.

Повидимому, важным фактором в становлении и развитии местных архитектурных школ являлись упоминаемые некоторыми современниками

¹ См. Петрушевский И. П.—Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья. „Известия АН СССР“, отд. обществ. наук, № 4. М., 1937, стр. 909.

² См. Петрушевский И. П., упом. раб., стр. 910.

менниками цеховые организации ремесленников, объединявшие, очевидно, и мастеров-строителей.

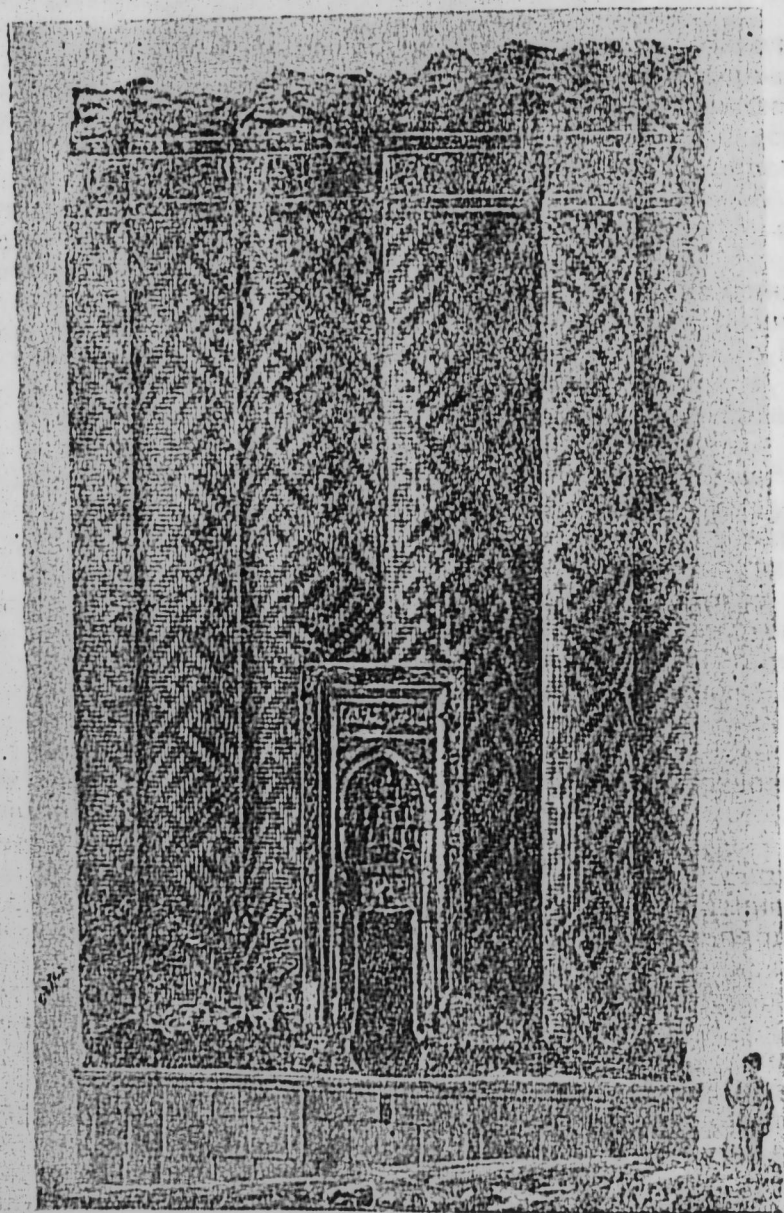

Сел. Карабаглар. Минареты

В настоящее время стало известным довольно значительное количество имен зодчих и мастеров художественного ремесла средневекового Азербайджана, причем творческая характеристика некоторых из них определяется не одним, а несколькими, дошедшими до нашего времени, произведениями. Это позволяет поставить по-новому вопрос об анонимности средневекового зодчества.

Рассматривая в этом плане памятники архитектуры Нахичеванской АССР, следует отметить, что в средневековых городах Азербайджана, повидимому, все же сложились некоторые общие условия,

способствовавшие выделению из массы мастеров—строителей различных специальностей, остававшихся в основном неизвестными, ряда зодчих, которые, очевидно, являлись в той или иной степени творческими „хозяевами“ возводимых ими сооружений. Эти последние в строительных надписях именовали себя уста, ал-бинна, ме'мар, мухандиз и т. д.

Мавзолей в сел. Карабаглар (южный фасад)

В этом отношении небезынтесный материал представляет анализ мавзолея в сел. Карабаглар. Как уже отмечалось, индивидуальность каждого из трех однотипных порталов этого сооружения является, в определенной степени, подтверждением того факта, что, повинаясь единому композиционному замыслу зодчего, возглавляв-

шего строительство в целом, и вписываясь в общие данные им габариты, мастера, выполнявшие их, допускали некоторые отклонения в рисунке орнаментальных мозаичных плетений, прорисовке отдельных деталей, компоновке тождественных по содержанию надписей и даже в самом качестве строительных работ¹.

Небезынтересен также вопрос общественного положения этих, сравнительно еще немногочисленных, известных науке зодчих—выходцев из средневековой Нахичевани.

Средневековые зодчие и мастера художественного ремесла, равно как и представители других областей искусства, творили в характерных для феодального средневековья неимоверно тяжелых условиях, в полной зависимости от прихоти феодала. Только небольшая часть из них, возводившая сооружения или даже комплексы зданий, наиболее ответственных в общей застройке города, занимала, повидимому, более привилегированное положение и несколько выделялась из общей массы ремесленного сословия. Это предположение до некоторой степени подтверждают как текст строительных надписей, приводящих лакаб и нисбу зодчего, так и место самих надписей в композиционно ответственных частях сооружений—над аркой входных проемов и т. д.²

Ограниченное количество рассмотренных в настоящей работе архитектурных памятников не позволяет с исчерпывающей полнотой выделить те особенности, которые могли бы с достаточной определенностью характеризовать так называемую „нахичеванскую архитектурную школу“. Однако, некоторые черты, свойственные этой школе зодчества, можно наметить и сейчас, оставив окончательно разрешение этой, весьма важной для истории архитектуры азербайджанского народа, проблемы для специально посвящаемой ей работы.

Необходимо предварительно отметить тот очевидный, по нашему мнению, факт, что каждая из местных архитектурных школ, сформировавшихся в этот период в тех или иных городах, не была изолирована одна от другой. Сходные социально-экономические условия, сложившиеся в крупных, с многонациональным населением, средневековых городах, центрах оживленной транзитной торговли и ремесленного производства и бывших, естественно, средоточием обширного по тому времени строительства, подкрепленные к тому же общностью строительных материалов, определяли заметную стилистическую общность возникавших в них архитектурных школ. Это явление, повидимому, имело место в Нахичевани, Тебризе и, возможно, в других городах.

Эти местные, генетически связанные с определенными городами, архитектурные школы представляли собой своего рода ответвления общего для этих областей страны художественного направления, которое, в свою очередь, было одним из направлений, существовавших в зодчестве средневекового Азербайджана этого периода.

Некоторые особенности, так называемой, „нахичеванской архитектурной школы“, интересующей нас в плане настоящей работы, выявляются особенно отчетливо при сравнении относящихся к ней памятников с памятниками, так называемого, ширвано-апшеронского направления.

¹ См. Бретаницкий Л., Елькин Г., Мамиконов Л., Мотис Д. М.—Архитектурный комплекс в сел. Карабаглар. А. А. Э. Н., стр. 263.

² См. Бретаницкий Л.—К характеристике мастеров средневекового Азербайджана. „Доклады АН Азерб. ССР“, т. II, вып. 3. Баку, 1946, стр. 139.

Более замкнутые феодальные отношения Апшерона, связанные значительным количеством небольших землевладений, определили существование устойчивого, весьма прочно вошедшего в традицию, типа небольших укреплений замкового характера¹. Подобного типа сооружения не могли получить такого широкого распространения в южных областях страны, где более раннее развитие городов определило иной характер возводившихся для их обороны фортификационных систем.

Отпечаток отмечавшейся замкнутости феодальных отношений, связанных с более или менее частыми междоусобиями, сказался также и на архитектурном образе устойчивого типа минарета этих районов страны. Так, например, генетически облик апшеронского минарета ассоциируется с одиноко стоящей сторожевой башней, в качестве древнего прообраза. В архитектурных памятниках нахичеванской архитектурной школы минареты обычно органически входят в состав архитектурного ансамбля. Минареты нахичеванской архитектурной школы представляют собой, обычно, вертикали, парадно подчеркивающие торжественность заключающегося между ними главного входа, как это имело место в карабагларском комплексе и возведенных Эджеми минаретах в Нахичевани, около мавзолея Моминехатун.

Характер общественных отношений и сравнительно небольшие размеры феодальных владений наложили отпечаток и на подход к градостроительным вопросам, т. е. к вопросам определения значения того или иного сооружения в окружающей его застройке. Несомненно, что место, избранное для возведения комплекса зданий дворца ширваншахов в Баку, венчающего крепостной холм и хорошо воспринимающегося общим объемом с различных, даже значительно удаленных точек, удачно². Но сами сооружения комплекса явно затеснены на крайне небольшом участке и имеющиеся наиболее выгодные точки зрения позволяют восхищаться только высокохудожественными, богато орнаментированными отдельными фрагментами, не представляя возможности общего восприятия всей пространственной композиции объемов того или иного сооружения комплекса в целом, и даже их торжественными порталами. Не способствует этому и сложная система небольшого размера внутренних дворов, расположенных к тому же в различных уровнях.

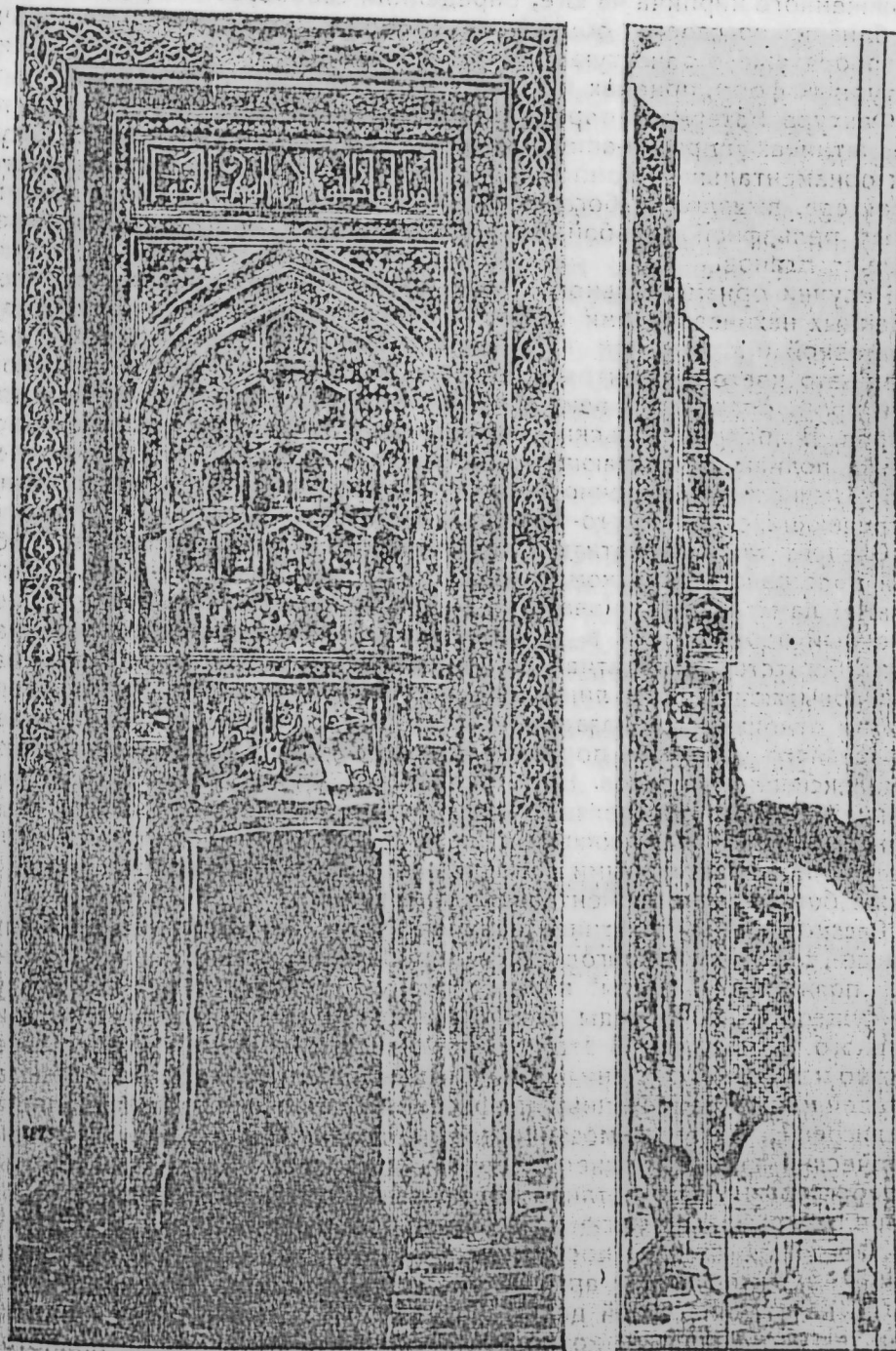
В этом отношении более выгодно расположен мавзолей Моминехатун, не теряющийся, несмотря на свою близость от массива большой пятничной мечети. Еще более эффектна постановка карабагларского мавзолея, пластика архитектурных форм, масштаб и характер элементов декоративного убранства которого учитывает возможность отчетливого его восприятия с удаленных точек зрения, задолго до приближения непосредственно к самому сооружению, когда выявляются более мелкие орнаментальные узоры декора порталов и т. д.

Следует также отметить характерную, так сказать, „всефасадность“ значительной части мавзолеев, воздвигнутых нахичеванскими зод-

¹ Значительное количество оборонительных сооружений средневекового Апшерона опубликовано в „А. А. Э. Н.“, см. также Пахомов Е. А. — Старинные оборонительные сооружения Апшерона. Труды Института истории им. А. Бакиханова АН Азерб. ССР, т. I, Баку, 1947; Дадашев, С. А. и Усейнов, М. А. — Архитектурные памятники Баку, М., 1948.

² См. Дадашев С. А. и Усейнов М. А. — Памятники азербайджанской архитектуры в Баку по обмерам с натуры. М., 1938; тех же авторов — Архитектурные памятники Баку, М., 1948.

чими. В этом отношении показателен скромный характер декора входного проема, ведущего в верхнюю камеру мавзолея Моминехатун и по существу одинаковое по богатству декоративное убранство порталов мавзолеев Барды и Карабаглара.

Портал мавзолея в сел. Карабаглар

Весьма важным фактором, также наложившим отпечаток своего образа на развитие „нахичеванского“ и „ширвано-апшеронского“

художественных направлений в зодчестве средневекового Азербайджана, явились различные материалы, использовавшиеся в строительстве различных областей страны. Преобладающее распространение в северных областях Азербайджана камня и квадратной формы обожженного кирпича на юге, определили своеобразные решения даже близких по своему общему назначению конструктивных задач, не говоря уже о зачастую совершенно отличной трактовке архитектурных форм, приемах и средствах архитектурного декора¹.

Фактура материала определила в основном характер орнамента в памятниках ширвано-апшеронского художественного круга. Рисунок орнаментальных композиций, преимущественно растительного характера, выявляется богатством светотеневых контрастов, достигнутых рельефной резьбой по камню, которая иногда велась в несколько планов.

Рисунки орнаментального узора архитектурных памятников, введенных нахичеванскими зодчими, характерны своей плоскостной трактовкой и в основном выделяются цветом. В домонгольский период—это цветовой контраст кирпича, штукатурки и скупой вводимой во второй половине XII века голубой поливы, которая оттеняла ритм узоров. В послемонгольский период—это контраст интенсивной расцветки поливы, покрывающей составные компоненты узоров—сочетание темносиних, молочно-белых и бирюзово-зеленоватых и реже встречающихся золотисто-охристых элементов.

Следует также отметить и различные приемы размещения в общей пространственной композиции сооружений декоративного убранства. В памятниках „ширвано-апшеронского“ направления художественный образ зданий в значительной мере определяется контрастом богатства декоративного убранства отдельных элементов, вырисовывающихся на лишенных декора больших плоскостях стен. В этом отношении показательно само расположение и характер декоративного убранства порталов некоторых сооружений дворцового комплекса ширваншахов. Выразительность этих порталов в значительной степени определяется контрастом, аскетической глади тщательно тесанных плит кладки стен и создающими эффектную игру светотени сталактитовыми заполнениями конх порталных ниш, а также богатством орнаментальных плетений.

Рассмотренные памятники нахичеванской архитектурной школы как до, так и послемонгольского периодов ее развития, как правило, полностью „одеты“ в своеобразную декоративную оболочку. По существу, все фасады зданий одинаково выигрышны для зрительного восприятия. В этой декоративной „рубашке“ почти повсеместно и в равной степени широко использовано мастерство представителей многих ремесленных профессий—художника, орнаменталиста, каллиграфа, мастеров-мозаичистов и других, выполнявших общий творческий замысел зодчего. Порталы мавзолеев Нахичевани, Барды, Карабаглары и др. отчетливо вырисовываются на богатом цветном ковре, покрывающем всю поверхность сооружений.

Настоящая статья, посвященная некоторым вопросам изучения наиболее выдающихся архитектурных памятников Нахичеванской АССР, не ставила своей целью дать всеобъемлющую характеристику всех тех особенностей, которые могут с исчерпывающей полнотой

¹ См. Дадашев С. А.—Памятники архитектуры Баку и Апшерона. Тезисы доклада на октябрьской сессии АН Азерб. ССР, 1945 г. „Известия АН Азерб. ССР“, № 9, 1945, стр. 52, § 2

определить своеобразие нахичеванской архитектурной школы. Решение этой задачи связано как с дальнейшим всесторонним исследованием уже известных памятников, так и с необходимым значительным расширением привлекаемых к изучению сооружений.

В одном из своих выступлений товарищ Сталин указывал, что „каждая нация—все равно большая или малая, имеет свои качественные особенности, свою специфику, которая принадлежит только ей и которой нет у других наций. Эти особенности являются тем вкладом, который вносит каждая нация в общую сокровищницу мировой культуры и дополняет ее, обогащает ее“.

Как уже отмечалось выше, исследовательские работы советских ученых ввели в научный обиход большое количество исключительно ценных в историко-художественном отношении памятников азербайджанского зодчества, неизвестных ранее даже узкому кругу востоковедов.

Материалы строительной эпиграфики сообщили ряд имен зодчих и мастеров художественного ремесла, указывавших в своих нисбах на происхождение из городов средневекового Азербайджана—Тебриза, Нахичевани и др. Сохранившиеся в большом количестве крупных городов Ближнего Востока—Тебризе, Самарканде, Мешхеде, Герате, Мараве, Султание и др.—созданные этими мастерами высоких художественных достоинств произведения искусства конкретизировали общие указания средневековых историографов о работе мастеров из Азербайджана далеко за пределами родных городов.

Работы советских ученых в области изучения многовекового богатейшего архитектурного наследия азербайджанского народа позволили выявить его истинное место и определить ту значительную роль, которую оно сыграло в общем процессе развития архитектуры стран Ближнего Востока, опровергнув лживые политически тенденциозные, реакционные—паниранские и пантюркистские теории буржуазного востоковедения.

М. Ә. Һүсейнов və Л. С. Бретанитский

Нахчыван МССР-дә Азәрбайҗан ме'марлығы абидэлэринин
өйрәнилмәсинә даир

ХУЛАСӘ

Нахчыван МССР-дә олан Азәрбайҗан ме'марлығы абидэлэринин өйрәнилмәси саһәсиндә совет алимлэринин апардыглары иш, әввәл чох аз мә'лум олан вә я һеч мә'лум олмаян бир сыра кәркәмли ме'марлыг әсәрлэринин ортая чыхарылмасына имкан вермишдир. Орта әср Азәрбайҗанына анд өйрәнилән бир сыра тикинтилэрин ме'марлыг—бәдиди вә техники-иншаат хусусийәтлэринин тәһлили, өлкәнин мүхтәлиф саһәлэриндә, эйни заманда, услуб (стил) чәһәтдән бир-бириндән фәргли олан бир нечә ме'марлыг—бәдиди тәмайл олдуғуну мүәййән этмәйә имкан верир.

Орта әср Азәрбайҗанын ме'марлыг әсәрлэриндә бу стил тәмайл-лэринин инкишаф этдийи ер, әсас э'тибарилә, ән чох кедиш-кәлиш-ли карван вә тичарәт йоллары үзэриндә олан шәһәрләр олмушдур. Шәһәрләр о заман кустар сәнәени ән ири мәркәзлэри вә о заманки дөврә кәрә кениш иншаат мәнтәгәлэри сайылырды,

Тикинтиләр үзәриндәки языларын тохунмасы нәтижәсиндә әлдә эдилмиш материалларла тәсдиғ олуан стил анализинә анд мә'лумат, Азербайчан иншаатчыларынын ва бәдии сәнәт усталарынын өз вәтән-ләриндән харичдә апардыглары иш һаггында орта әср тарихчиләринин яздыгларыны конкретләшдирир. Азербайчан ме'марлары нәинки өз доғма шәһәрләри олан Тәбриздә, Нахчыванда ва саирәдә, һабелә Яхын Шәрг өлкәләринин Һерат, Мәшһәд, Султаниййә, Сәмәргәнд, вә саир бу кими мәркәзләриндә дә бөйүк биначар тикмиш вә ме'марлығ абидәләри яратмышлар.

Совет алимләринин апардыглары тәдғигат ишләри, Азербайчан халгынын ме'марлығ сәнәсиндә ярадычылығы һаггында мөвчуд әлми тәсәвүрләри хейли кенишләндирмиш, Азербайчан ме'марлыгынын мөвгенин мүййәнләшдирмиш вә Яхын Шәрг өлкәләринин ме'марлығ сәнәтинин тәшәккүлү вә инкишафында Азербайчан ме'марлыгынын ойнадығы бөйүк ролу мүййән әтмәйә имкан вермишдир.

А. А. АЛЕСКЕР-ЗАДЕ

НАДПИСИ СТАРИННЫХ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ НАХИЧЕВАНСКОГО КРАЯ¹

Нахичеванская АССР, и особенно город Нахичевань, по ценности сохранившихся исторических памятников занимает важное место среди областей и городов Азербайджана.

Наше внимание привлекают четыре возведенных в период с XII по XIV в. мавзолеев. Первые два из них—мавзолей Юсифа, сына Кусейира, и мавзолей Момине-хатун—находятся в Нахичевани, третий мавзолей с минаретами находится в селении Карабаглар, а четвертый—в селении Ханегях на реке Алинджа-чае. Первые два мавзолея созданы талантливым азербайджанским архитектором Аджами, сыном Абу-бекра Нахичевани, мастером XII века, т. е. периода высокого под'ема азербайджанской средневековой архитектуры, так же как и азербайджанской литературы. Этот выдающийся архитектор, живший в середине и во второй половине VI века хиджры, несомненно, не ограничился сооружением только этих двух памятников. Повидимому, он оставил после себя еще несколько творений, не дошедших до нас в результате разрушительного действия времени. Как известно, кроме архитекторов Аджами, Джамал-ад-дина² и Ахмеда, сына Эйюба³, Нахичевань дала еще ряд известных архитекторов, как, например, Амир-ад-дина Мас'уда Нахичевани⁴, жившего в VI веке хиджры. К сожалению, его сооружения также до нас не дошли. Кроме зодчих, занимающих почетное место в истории азербайджанской архитектуры, Нахичевань дала еще много знаменитых людей, среди которых имеются такие, как Кади Наджм-ад-дин Ахмед Нахичевани⁵—ученый и философ, Хиндушах Нахичевани⁶—литератор и филолог,

¹ Текст настоящей статьи о мавзолеев Юсифа сына Кусейира и Момине-хатун впервые был издан на азербайджанском языке в „Трудах Института истории им. А. Бакиханова“, т. I, изд. АН. Азерб. ССР, Баку, 1947 г. Впоследствии этот же текст в переводе на русский язык, и текст о мавзолеев в Карабагларе и на р. Алинджа-чае был опубликован в книге „Архитектура Азербайджана эпохи Низами“, изд. Управления по делам архитектуры при Совете Министров Азербайджанской ССР и Института истории им. А. Бакиханова АН Азерб. ССР. Москва—Баку, 1947 г.

² Странтель мавзолея в селении Ханегях в Нахичеванской АССР.

³ Странтель мавзолея в Барде.

⁴ По сведениям *معيار البلدان*, архитектор Амир-ад-дин Нахичевани жил в период правления Мухаммеда Джахан-Пехлеван ильдегизиды.

⁵ Как отмечает Ибн Биби, Наджм-ад-дин Нахичевани, живший в первой половине VII века хиджры и умерший в 650 г. х., был великим ученым, изучившим все науки своего времени. Он написал комментарии к ряду трудов Авиценны и критику на некоторые из них.

⁶ Хиндушах, живший в VIII веке хиджры, перевел на фарсидский язык книгу Мухаммеда Али Тагтеги под названием *منه الفضلاء في تواريخ الخلفاء والوزراء*, и, значительно дополнив работу под заглавием *تجارب السلف*, посвятил ее одному из луристанских атабеков—Ахмеду, сыну Юсиф-шаха.

Мухаммед Нахичевани¹—ученый и историк. Предоставляя специалистам написание истории Нахичевани и биографий уроженцев этого древнего города Азербайджана, мы ограничимся только вопросом о надписях на указанных выше мавзолеях.

Прошло около ста лет с тех пор, как восточные и западные путешественники и ученые стали писать о первых двух из этих мавзолеев и находящихся на них надписях. Однако, и по сей день никто из писавших об этих надписях не издал их полного текста и вполне правильного перевода. Принимая во внимание, с одной стороны, это обстоятельство, а с другой стороны то, что работа наша может послужить материалом для корпуса азербайджанских надписей, который будет издан в дальнейшем, мы представляем критическому вниманию специалистов надписи, над которыми мы работали.

Надписи мавзолея² Юсифа, сына Кусейира (Нахичевань)

Надпись над входом в мавзолей:

1 هذا (sic) المشهد الخواجه الرئيس الاجل زكي

2 الدين جمال الاسلام مقدم المشايخ يو

4 خمسين وخمسة مائة

3 سف بن كثير... بتاريخ شوال سنة سبع و

"Это—усыпальница ходжи, именитого ранса (начальника), благочестия веры, красоты ислама, главы шейхов, Юсифа, сына Кусейира. Во время шаваля, года седьмого и пятидесятого и пятисотого" (557=1162).

Ханыков в первый раз³ при чтении этой надписи, фиксируя слово الرئيس в первой строчке в виде الرشيد, а слово زكي в первой и второй строчках как ركن الدين, не мог прочесть слова مقدم во второй строке и كثير в третьей строке, и оставил их места открытыми. Вместо слова بتاريخ в третьей строке он написал في, а вместо буквы و в четвертой строке написал في. При чтении надписи во второй раз⁴ он исправил вышеуказанные ошибки, только слово كثير прочел как كبير.

И. Азимбеков⁵ прочел эти слова следующим образом: الخواجه الرئيس как كثر كثير, ركن الدين как زكي الدين, القمام الرشيد.

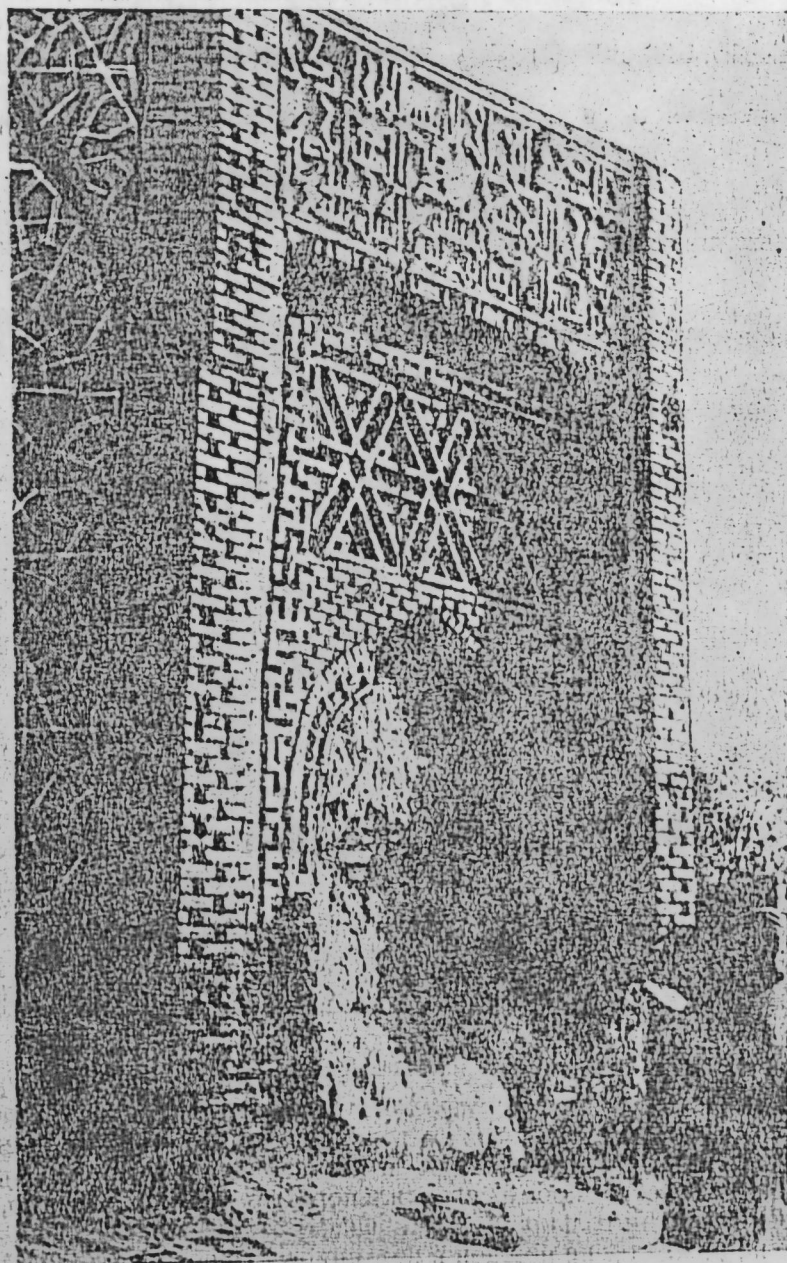
¹ Мухаммед Нахичевани, известный под именем "Шамси муши", был сыном упомянутого Хиндушаха Нахичевани. Свой словарь под названием معاجم النجوم он посвятил везиру Гияс-ад-дину, а известный свой труд под названием دستور الكتاب في تعيين المراتب посвятил Султану Увейсу. Одной из первоочередных задач, стоящих перед историками Азербайджана, должны быть подготовка и издание научно-критического текста этой второй работы, являющейся одним из самых ценных источников по истории Азербайджана.

² Этот мавзолей известен в народе под именем "Атабаба".
³ Khanikoff M.—Sur quelq. inscr. musulm. du Caucase [Bull. h. ph. de l'Acad. Imp. des sciences de St.-Pet., t. VIII (1851)], p. 29.

⁴ Khanikoff M. N.—Membre sur les inscriptions musulmanes du Caucase [Journal As., V s.t. XX, Paris, 1862], p. 120.

⁵ Азимбеков Иса. "Meddah"—Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах. АССР [Изв. Азкомстариса, вып. 4, Баку, 1929], стр. 301.

В издающемся в Каире "Хронологическом каталоге арабской эпиграфики"¹ после слова كثير написано слово العلي, перед которым поставлен вопросительный знак. Это слово, фиксированное М. Гартманом² и В. Минорским³ в виде الال и И. Азимбековым в виде نیاز, ввиду неясности, нами не приведено.

Портал мавзолея Юсифа, сына Кусейира

¹ Répertoire chronol. d'épigraphie arabe, publié sous la direction de Et. Combe, J. Sauvaget et G. Wiet. Le Caire, 1937, t. IX, p. 30, № 3216.

² Hartmann M.—Die Inschriften [Jacobsthal E.—Mittelalterliche Backsteinbauten] zu Nachtsche wan im Araxesthale. Berlin, 1899], s. 20.

³ Minorsky V.—Nacscuwan [Enzykl. des Islam. Lief. 50], s. 907.

В. Минорский в статье „Нахичевань“, говоря о мавзолее Юсифа, сына Кусейира, написал слово كثير — Кусейир в виде كثير — Kathir.

II

Надпись на фризе мавзолея:

Грань I—II

Грань VIII

بسم الله الرحمن الرحيم الصابرين و الصادقين و القاتنين و المنفقين و المستغفرين

Грань III

بالاسحار شهد الله انه لا اله الا هو و الملائكة و اولو (ا) العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم ان الدين عند الله الاسلام

Грань V—VI

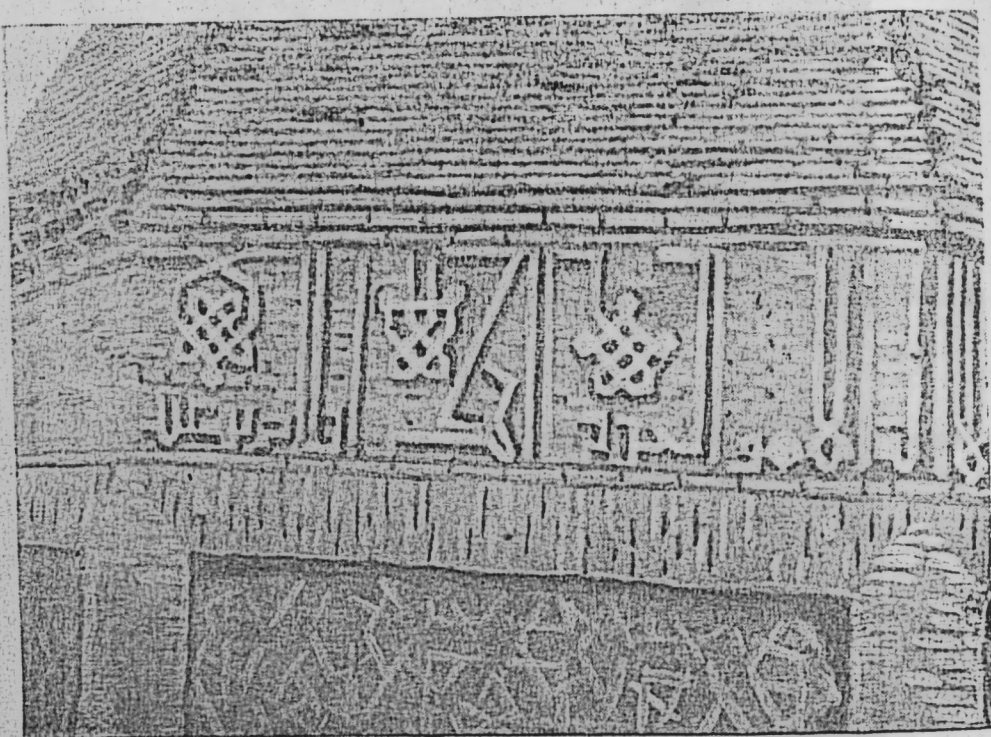
Грань IV

.... قل هو الله احد الله الصمد

Грань VII

لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا احد يا (ا) لله

Во имя Аллаха всемогущественного и милосердного! Которые были терпеливы, правдивы, благоговейны, щедры на жертвоприношения, про-

Надпись на фризе мавзолея Юсифа сына Кусейира

силы прощения во время утренних зорь. Аллах свидетельствует, что кроме его нет другого достойного поклонения, а также ангелы и люди знающие, будучи тверды в истине, исповедуют: нет никого достойного поклонения, кроме его, сильного, мудрого. Истинно, перед Аллахом религия только ислам... Скажи: он!—Аллах един, Аллах вечен, не рождал и не рожден и нет никого равного ему. О Аллах!

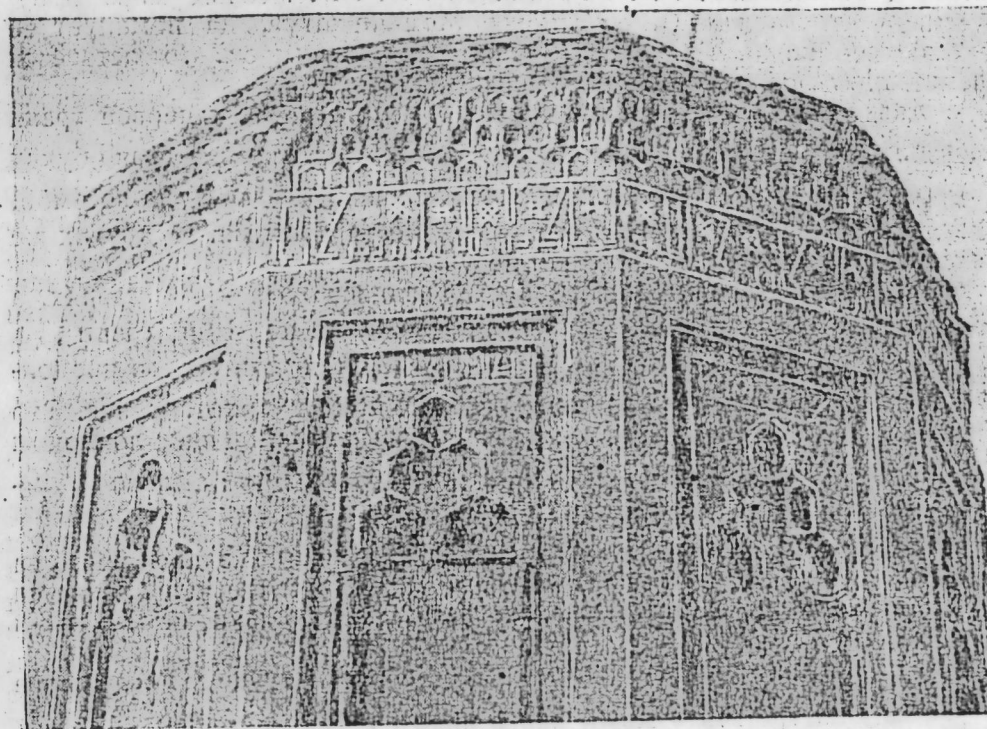
Об этой надписи как в трудах Ханькова, так и в „Хронологическом каталоге арабской эпиграфики“ ничего не написано. М. Гартман же не смог правильно передать стихи и их деления на

¹ Неправильно, надо بالقسط.

² Коран, глава 3, стихи 15—17.

³ Коран, глава 112.

фризе. Он пишет, что на трех из 8 фасадных граней мавзолея помещен 15-й стих 3-й главы корана, а на 5 остальных помещена первая глава, тогда как на восьмой и на пяти первых гранях (причем на небольшой только части 5-й) помещены 15-й, 16-й и часть 17-го стихов 3-й главы, а на остальных двух гранях (6-й и 7-й) помещена не первая, а 112-я глава. И. Азимбеков показывает на фризе только 112 главу, отмечая, что эта глава начинается с الله. Неправильность и этого варианта явно доказывает вышеприведенный текст надписи.

Надпись на фризе мавзолея Момине-хатун

III

Надпись на второй грани мавзолея:

عمل عجمي بن ابوبكر البنا النخجواني

„Работа Аджамии, сына Абу-бекра, нахичеванского архитектора“.

Эта надпись не указана в работе М. Гартмана. И. Азимбеков показал ее ошибочно на первой грани мавзолея, т. е. наверху надписи, помещенной над входом.

Надписи мавзолея Момине-хатун (Нахичевань)

Надпись на фризе мавзолея:

Грань II

Грань I

بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذا (ا) المشهد (الملك العالم العادل المويدي)

Грань IV

Грань III

المنصور الكبير شمس الدين نصره الاسلام والمسلمين ج [ابن يهاوان اتابك ابو جعفر]

Грань VII
محمد ابن انا بك ايلدكز... (IV—VI сбиты)... [ج]لال الدنيا والدين عصمة الاسلام
Грань X
والمسلمين مومنه خاتون رحمه الله تعالى ما بگرهيم پس بماند روزگار * ما یمیریم
Грань IX
این بماند یادگار * یارب چشم بد دور کن
Грань VIII

„Во имя Аллаха всемиростивого и милосердного! Приказал строить эту усыпальницу царь премудрый, справедливый, вспомоществуемый, победоносный, великий, солнце религии (шамс-ад-дин), защита ислама и мусульман, Джа[хан Пехлеван атабек Абу-джафар Мухаммед, сын атабека Ильдегиза]... (для)... славы мира и религии, чести ислама и мусульман Момине-хатун, да помилует ее Аллах всевышний. Мы уходим, мир остается. Мы умрем, этот останется памятью. О боже, дурной глаз держи далеко!“

Академик Х. Френ¹ начал читать эту надпись не с первой грани мавзолея, а с седьмой. После слова والمسلمين, на третьей грани букву ج он дал в виде ك, не мог прочесть слово مومنه خاتون на восьмой, надписи на 9—10-й гранях и оставил их места пустыми. О других же надписях мавзолея он вообще не упоминал.

Ханыков в первый раз² пропустил надписи на 9—10-й гранях, а во второй раз³ их прочел. Но он предложение на 10-й грани یارب یارب прочел в виде تا بر کشوید دورکار, считая его продолжением шестостоящего двустия, принял его за стихотворение. Это произошло оттого, что Ханыков слова, написанные в надписи почерком куфи, прочел следующим образом: слово یارب как تا بر, слово بد دور как کشوید и слово دور как دورکار.

Ханыков называет мавзолей двенадцатигранным, а надписи фриза на 4—8-й гранях отмечает как разрушенные, между тем мавзолей является в плане десятигранным и надписи разрушены только на 4, 5 и 6-й гранях.

М. Гартман⁴ пропустил слово الرحيم на первой грани, а после слова رحمه الله на третьей букву ج дал в виде ك. Также слово الله на 8-й грани он написал в виде رحمة الله. Правда, это не противоречит арабской грамматике, но было бы правильнее сохранить رحمه الله, как написано в подлиннике—в надписи, а исправление дать в примечаниях.

В работе И. Азимбекова⁵, вместе с неправильной передачей деления надписи на фризе, имеются и неисправленные типографские ошибки. Слово الكبير, стоящее в конце второй и начале третьей граней мавзолея, он прочел как کتر, а после слова والمسلمين на

¹ Fraehn Ch. M.—Ueber zwei Inschriften in Nachitschewan [Bull. sc. St. P., t II 1837], p. 14—16.

² Khanikoff M.—Sur quelq. inscr. musulm. du Caucase [Bull. h. ph., de l'Acad. Imp. (des sciences de St.-Pet., t. VIII (1851)], p. 27.

³ Khanikoff M. N.—Mém. sur les inscript. mus. du Caucase [Journal As., V s., t. XX, Paris, 1862], p. 11.

⁴ Hartmann M.—Die Inschriften [Jacobssthal E.—Mittelalterliche Backsteinbauten zu Nachitschewan im Araxesthale. Berlin, 1899], s. 21.

⁵ М. Н. Ханыков в „Journal Asiatique“ тоже дал в этом виде.

⁶ Иса Азимбеков, упом. раб., стр. 302—305.

третьей грани пропустил букву ج. И. Азимбеков также отмечает, что фризовая надпись на 4—8-й гранях разрушена. Повидимому, не проверив этого обстоятельства, он буквально переписал это место у Ханыкова.

Несколько слов о строителе мавзолея и о том, кто такая Момине-хатун, упоминаемая в надписи. Академик Х. Френ¹, основываясь на титуле شمس الدين, расположенном на фризе (третья грань), говорит, что этот титул кроме атабека Ильдегиза никому не мог принадлежать. Высказанная впервые им эта мысль после него повторялась также и другими без проверки. В числе этих лиц можно указать Дюбуа де-Монпере², М. Гартмана³, Ф. Зарре⁴ и В. М. Сысоева⁵. До настоящего времени имеется немало лиц, придерживающихся такого мнения.

В результате, многие исследователи, говорящие о мавзолее, принимают Момине-хатун за жену атабека Ильдегиза. Специалист по истории сельджуков проф. Гутсма⁶ письменно сообщил М. Гартману о том, что он нигде не встречал имени Момине-хатун. Не основываясь ни на каком источнике, М. Гартман рассматривает Момине-хатун как жену атабека Ильдегиза и пишет, что имя Ильдегиза и его родственные отношения к Момине-хатун были указаны на разрушенных 4—6-й гранях.

Во-первых, титул „шамс-ад-дин“, имеющийся в надписи, вовсе не относится к Ильдегизу: если бы это было так, то после слов ايلدكز جهان پهلوان было бы написано شمس الدين نصره الاسلام والمسلمين.

Во-вторых, этот титул был дан не только Ильдегизу, но после его смерти и сыну его Абу-джафару Джахан-Пехлевану⁷. М. Гартман пишет, что постройка была начата атабеком Ильдегизом, а завершение ее он завещал сыну своему Мухаммеду Джахан-Пехлевану и, принимая во внимание смерть Ильдегиза в 568 году хиджры, он предполагает, что постройка мавзолея была завершена в течение 14 лет. Мы не можем согласиться и с этой мыслью М. Гартмана, так как для постройки достаточно самое большее 5 лет, а не 14 лет. Это подтверждают архитекторы, хорошо знакомые с нахичеванскими памятниками и особенно с мавзолеем Момине-хатун.

Мнение М. Гартмана о том, что наверное Ильдегиз завещал сыну своему Мухаммеду Джахан-Пехлевану окончание постройки мавзолея

¹ Fraehn Ch., упом. раб.

² Dubois de Montpereux—Voyage autour du Caucase, t. IV, Paris, 1840, p. 12—13.

³ Hartmann M., указ. раб., стр. 21.

⁴ Sarre Friedrich—Denkmäler. Persischer Baukunst, Berlin, 1901.

⁵ Сысоев В. М.—Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР [Известия Азкомстариса, вып. 4. Баку, 1929], стр. 95.

⁶ Hartmann M., указ. раб., стр. 21, примеч. № 28.

⁷ Что атабеку Джахан-Пехлевану также дан был титул „шамс-ад-дин“, можно видеть в панегириках, написанных Шараф-ад-дином Мухаммед Шофорве, одним из великих поэтов шестого века хиджры, считавшимся панегиристом Джахан-Пехлевана. Для образца удовольствуемся двумя двустиями из одного из этих панегириков:

پس که در خاک کبر ریخت هوا پنداری

دست خورشید فلک مرتبه شمس الدین است

عصر جود محمد که جو گوهر در تین

هنر اندر کبر نامورش تمبین است

Об этом см.:

محمد عرفی—الباب الالباب، النصف الثاني، لندن ۱۹۰۲، صحیفه ۲۵۷ (تعلیقات میرزا محمد بن عبدالوهاب قزوینی).

не соответствует действительности. Если бы это было так, тогда Джахан-Пехлеван похоронил бы в этом мавзолее и отца своего Ильдегиза, умершего всего лишь на один месяц позже его матери,¹ и приказал бы поместить в надписи на фризе его имя рядом с именем Момине-хатун. Но в надписи этого нет.

По нашему мнению, упоминаемая в надписи Момине-хатун не является женою атабека Ильдегиза, и мавзолей построен не для нее. Мавзолей построен сыном Ильдегиза, Мухаммедом Джахан-Пехлеваном, для первой его жены Момине-хатун. Как известно, Джахан-Пехлеван был женат два раза: первый раз—на дочери Бектамира, правителя Хилата,—Момине-хатун², а второй раз—на Кобтне-хатун³—дочери эмира Инанджа, правителя Рея. От Кобтне у него родились два сына: Кутлуг-инандж и Мир-миран⁴. После смерти Джахан-Пехлевана на Кобтне женился сначала брат его Кызыл-Арслан⁵, а затем султан Тогрул II⁶. Подтверждающим наше мнение доводом о том, что мавзолей построен Джахан-Пехлеваном, является буква ج на конце фризовой надписи третьей грани. Это не что иное, как начало слова

جهان—Джахан⁷. Как в конце седьмой и в начале восьмой граней после титула عصمة الاسلام والمسلمين написано имя погребенной в мавзолее Момине-хатун, так и здесь (на третьей грани) после титула نصرته الاسلام والمسلمين написано имя строителя мавзолея—Джахан Пехлевана.

Одновременно с этим мавзолеем недалеко от него, по приказу Абу-джафара Мухаммеда Джахан-Пехлевана, его мутавалли Нур-ад-дин⁸ был построен портал с минаретами⁹. Как видно из строительных надписей на этих памятниках, архитектором, возведшим их, был живший в XII веке талантливый азербайджанский зодчий Аджами, сын Абу-бекра Нахичевани.

Завершение постройки мавзолея и смерть Джахан-Пехлевана последовали в одном и том же году¹⁰, т. е. в 582=1186/7 г. Но в то время как в надписях мавзолея о смерти его ровню ничего не написано, в надписях портала стояли следующие слова:

...ابوجعفر محمد ابن اتابك ايلدگز نورالله قبره

«...Абу-джафар Мухаммед, сын атабека Ильдегиза. Да осветит Аллах его могилу!»

Это обстоятельство говорит о том, что мавзолей закончен постройкой незадолго до смерти Джахан-Пехлевана, а портал был сооружен уже после его смерти. Больше чем вероятно, что и сам Джахан-Пехлеван был погребен в этом же мавзолее.

¹ محمد بن علي بن سليمان الراوندي—راحة الصدور و آية السرور، لندن ١٩٢١، ص ٣٠٠

² Zambaur E.—Manuel de généalogie et de chronologie pour l'Histoire de l'Islam. Napvre, 1927 p. 231, note 2 (в генеалогической таблице, в слове Мухаммед).

³ حمد الله مستوفى—تاريخ كزنده، ص ٢٧٢

⁴ ميرخواند—روضة الصفاء، جلد ٢، بنی ١٢٦١، ص ٢٥٥

⁵ ميرخواند—روضة الصفاء، جلد ٢، ص ٢٥٥

⁶ حمد الله مستوفى—تاريخ كزنده، ص ٢٧٦

⁷ М. Н. Ханьков также правильно прочел это как جهان, и принял его за титул строителя мавзолея Абу-джафара Мухаммеда, сына Ильдегиза (в "Journal Asiatique"). Однако, довольствуясь этим, он не исследовал вопрос с исторической стороны.

⁸ См. вторую надпись, идущую под номером IX.

⁹ Они разобраны в начале XX века.

¹⁰ Датой смерти Джахан-Пехлевана показан в работах Ибн-ал-Асира и Хондемира—582-й год, а в работе Лэн-Пули—581-й год.

В этом случае возникает вопрос: если мавзолей построен атабеком Мухаммедом Джахан-Пехлеваном для его жены Момине-хатун, то где же погребены атабек Ильдегиз и его жена?

Атабек Ильдегиз был женат на вдове султана Тогрула, брата султана Мас'уда из иракских сельджукидов, и от этой жены у него было два сына: Мухаммед Джахан-Пехлеван и Кызыл-Арслан¹. Имя этой жены Ильдегиза, как предполагается, было не Момине-хатун, а Нарындж-хатун². Атабек Ильдегиз и жена его Нарындж-хатун умерли в 570 году хиджры³ в Нахичевани, по возвращении атабека из похода в Грузию, но похоронены они были в Хамадане⁴ при медресе, построенном Ильдегизом.

Эти сведения, почерпнутые нами у Равенди и других историков, еще раз подтверждают высказанное нами мнение о том, что мавзолей в Нахичевани построен не Ильдегизом. В самом деле, если мавзолей в Нахичевани был построен Ильдегизом, то почему он и его жена были похоронены в Хамадане?

По нашему мнению, атабек Ильдегиз и его жена были похоронены в Хамадане, во-первых, потому, что Хамадан в то время считался центром, а, во, вторых, потому, что Ильдегиз там еще при жизни построил мавзолей как для себя, так и для своей жены (около построенного им же медресе).

Приведем по этому вопросу данные Довлатшаха, хорошо освещающего жизнь атабека Ильдегиза⁵.

«Атабек Ильдегиз состоял советником страны, (принадлежавшей) сельджукской династии в дни правления султана Мас'уда, сына Мухаммеда, сына Меликшаха. После смерти султана Мас'уда он стал как бы царем и женился на матери Арслана, сына Тогрула. Был религиозным и справедливым человеком, любил ученых и просвещенных (людей). Он достиг неограниченной славы и имел много побед, так что во время его царствования династия сельджукских повелителей, кроме голого имени, ничего из себя не представляла. Атабек Ильдегиз построил в гор. Хамадане высшее медресе, которому дал много вакуфных имуществ; оно в данное время превратилось в развалины. Атабек Ильдегиз умер в месяцах 563 года. Могила его самого и жены его находится около построенного им медресе. Асир-ад-дин Ахсикети, Муджир Бейлакани, Зехир Фарияби, Шейх Низами Ганджеви, Кивами Мутарриз и Юсиф Физули—да будет им всем милость бога—являются великими поэтами времен атабека Ильдегиза и его сыновей—атабека Джахан-Пехлевана Мухаммеда и атабека Кызыл-Арслана»⁶.

II

Надпись над рамкой портала:

بتاريخ محرم سنة اثني (و) ثمانين (و) خمس مائة

حمد الله مستوفى—تاريخ كزنده، ص ٢٦٦

ميرخواند—روضة الصفاء، جلد ٢، ص ٢٥٤

محمد بن علي بن سليمان الراوندي—راحة الصدور و آية السرور، لندن ١٩٢١، ص ٣٠٠

Ибн-ал-Асир указывает 568-й год, как дату смерти Ильдегиза. Повидимому Хамдаллах Казвини, Мирхонд и другие историки повторяют эту дату со слов Ибн-ал-Асира. Довлатшах же относит смерть Ильдегиза к 563 году. По нашему, дата, указанная Равенди, более правильна. Об этом см. у Бондари—Rec. de textes rel. a l'hist. des Seldjoucides, v. II, p. 301.

⁴ Равенди, указ. работа, стр. 300.

⁵ Перевод наш.—А. А.

⁶ دولتشاه—تذكرة الشعراء، طبع ادارد برون، لندن ١٢١٨، ص ١١٧

„Дата: мухаррам года второго (и) восьмидесятого (и) пятисотого“ (582=1186).

И. Азимбеков¹ показывает „вавы“ как бы существующими в оригинале, тогда как этих „вавов“ в надписи нет.

III

Надпись на рамке портала:

عمل عجمي بن ابي بكر البنا النخجواني

„Работа Аджами, сына Абу-бекра, архитектора нахичеванского“.

Надпись на рамке портала мавзолея Момине-хатун

IV

Все стороны десятигранного мавзолея окаймлены по краям текстом главы „Ясин“ (из корана). Повторяемая два раза, эта глава один раз продолжается от 1-й до 5-й грани и другой раз от 6-й до 10-й грани. Надпись на каждой грани, начинаясь справа снизу, поднимается кверху, далее—наверху продолжается горизонтально и спускается слева вниз. Находящиеся в нижней части надписи полностью разрушены, и эстампажи их сняты архитекторами лишь частично—от 1-й до 5-й грани и от 6-й до 10-й грани, почему не было возможности показать части главы, переходящие на каждую грань, вместе с сохранившимися местами. Поэтому удовольствуемся только передачей распределения стихов. Стихи распределяются так:

На 1-й и 6-й гранях стихи 1—17; на 2-й и 7-й гранях стихи 18—34; на 3-й и 8-й гранях стихи 35—49; на 4-й и 9-й гранях стихи 50—67; на 5-й и 10-й гранях стихи 68—83.

М. Гартман² в распределении стихов частично ошибся. Он отмечает, что на 3-й и 8-й гранях помещены 35—51 стихи; на 4-й/9-й и 5-й/10-й гранях 52—83 стихи. По вышеуказанному нами распределению стихов, проверенному слово в слово, можем с уверенностью сказать, что распределение, данное М. Гартманом, неправильно.

V

Надпись, повторяющаяся на каждой из 10 сталактитовых арок по граням мавзолея:

الملك لله الواحد القهار

„Царство (принадлежит) Аллаху единому, побеждающему!“

VI

На внутренней поверхности сферического купола мавзолея имеются четыре круглых медальона. Эти медальоны помещены на

¹ Азимбеков И., упом. раб., стр. 303.

² Hartmann M., упом. раб., стр. 22.

северо-восточной, юго-восточной, юго-западной и северо-западной сторонах купола и внутри заполнены орнаментом. Имеются ли внутри этих медальонов какие-нибудь надписи, пока, по фотоснимкам, не удалось выяснить.

И. Азимбеков¹ отмечает, что на внутренней поверхности купола имеются две „монограммы“, из которых первая помещена на севере, другая на юге, и уверяет, что в монограмме, находящейся на южной стороне, написана глава 1-я, а в монограмме, находящейся на северной стороне, глава 112-я корана.

VII

Внутри, на верхней части стены, имеется надпись в виде каймы, но во время ремонта мавзолея в прошлом надпись эта была покрыта штукатуркой и не поддается чтению. Поэтому по фотоснимкам, сделанным после ремонта, и эту надпись также пока не удалось прочесть. По нашему мнению, возможно, что отмеченные И. Азимбековым главы 1-я и 112-я помещены здесь, он же ошибочно отметил их помещенными в „монограммах“ (медальонах?). Во всяком случае, для категорического утверждения необходимо дальнейшее исследование.

VIII

На внутренней стене мавзолея, на высоте нескольких метров, по словам В. М. Сысоева, имеется вторая надпись² в виде пояска, опять-таки покрытая штукатуркой. Не имея ни фотографии этой надписи, ни снятой с нее копии, мы не могли выяснить какого она содержания, написана ли она в древнее время или позднее.

IX

При рассмотрении снимков, изображающих мавзолей Момине-хатун, к югу от него имеются два минарета и между ними высокий портал. Портал сверху и с боков покрыт куфическими надписями, над дверью также имеются две надписи. Об этих надписях первый раз писал академик Х. Френ³, а второй раз—Ханыков⁴. Академик Х. Френ, читая первую надпись, о других не упомянул. Ханыков же читая вторую надпись, не мог прочесть 3-ю и отметил, что она является не чем иным, как главою из корана. Минаретов и портала в настоящее время нет⁵. По изданным рисункам также невозможно было прочесть эти надписи, поэтому мы их взяли из работ академика Х. Френа и Ханыкова с малым изменением⁶. Как видно ниже, надписи портала имеют изъяны, что необходимо отметить в отдельности.

¹ Азимбеков И., упом. раб., стр. 304.

² Сысоев В. М., упом. раб., стр. 93.

³ Fraelin Ch. M.—Ueber zwei Inschr. in Nachitschewan [Bull. sc., St-Pet., t. II, (1837)], p. 14.

⁴ Khanikoff M.—Sur quelq. Inscr. mus. du Caucase [Bull. h. ph. St-Pet., t. VIII (1851)], p. 26—27.

⁵ По словам восьмидесятилетнего мастера нахичеванца Габара Сафар оглы, портал и минареты снесены по приказанию Джафар-кули-хана в начале XX века. Кирпичи пошли на постройку новой мечети.

⁶ Ханыков в своей статье особо приложил копии этих надписей. Внесенное нами изменение сделано с этой копии.

Надпись на верхней части портала:

الملك العالم العادل الاعظم اتابك ابو جعفر محمد ابن اتابك ايلدگز نورالله قبره

Царь, премудрый, справедливый, великий, атабек Абу-джафар Мухаммед, сын атабека Ильдегиза: Да просветит Аллах могилу его!

2

Надпись над аркой двери портала:

...والمتولى الامير نورالدين سيد سوار اترور ديار الاتابكي عمل عجمي بن

ابي بكر [البن النخجواني]

...и мутавалли (заведующий акуфами) эмир Нур-ад-дин, начальник конницы и сборщик налогов во владениях атабекских. Работа Аджамии, сына Абубекра, архитектора нахичеванского.

Ханыков перед словом **الامير** прибавил слово **اترور** написал в виде **اتردر** (возможно, что это опечатка), а слово **عمل** в виде **عملي**. Слова **البن النخجواني** он показывает как бы существующими в надписи, тогда как в напечатанной им копии надписи эти слова отсутствуют, но возможно, что они были аналогичны надписям мавзолеев Юсифа, сына Кусейра и Момине-хатун. Поэтому слова эти нами заключены в скобки.

3

Третья надпись — это надпись, охватывающая портал сверху и с боков. Хотя Ханыков и пишет, что она кроме главы корана ничего собой не представляет, однако, нельзя согласиться с его мнением, так как на маленькой копии, снятой им с этой надписи, встречаются персидские слова **درين سراي كسي**. Это показывает, что надписи портала — не глава из корана. Возможно, что здесь надписи были и арабские и персидские, как на фризе мавзолея. Но, за отсутствием копии полного текста надписи, это наше мнение пока остается предположением.

Надписи мавзолея Ханегя на реке Алинджа

Надпись над входом в южной стене мавзолея:

1 امر بعمارت هذا المشهد المبارك بخاص ماله الامير

2 الاسفهلار الاجل الكبير العالم العادل

3 سعد الدوله والدين جمال الاسلام والمسلمين

4 حسام الملوك والاسلاطين عزيزي الحضرتين

5 عماد الحاج والحرمين الخ (؟) قتلغ لالا بك المبارك

6 الصفوتي (؟) ادام الله ظله معمار هذه

7 العمارت خواجه اجل اخص جمال الدين

8

„Повелел построить эту благословенную усыпальницу на собственные средства эмир, спехсалар (военачальник), уважаемый, великий, мудрый, справедливый, счастье государства и религии, краса ислама

и мусульман, меч царей и султанов, защитник обоих святынь¹, опора паломников и обоих святынь, Улуг (?) Кутлуг Лалабек, благословенный Сафвати (?). Да удлинит Аллах тень его! Строитель этого здания ходжа уважаемый и высокочтимый Джамал-ад-дин

Этот мавзолей, находящийся к северо-востоку от селения Ханегя, приблизительно на расстоянии одного километра от него, известен в народе под названием „Шейх Хорасан“. Вследствие разрушения последней строки надписи, год постройки не выяснен. Однако начертание букв надписи, архитектура мавзолея и особенно орнаменты михрабов, выполненные из гипса, показывают, что памятник этот относится к VII—VIII векам хиджры. За отсутствием под рукой нужных материалов выяснить упоминаемую в надписи личность не удалось.

В 901 году хиджры (1495/6 г. н. э.) к этому памятнику с южной стороны был пристроен еще один мавзолей. Последний был построен женщиной для хаджи Ляля-Мелика. По нашему мнению, название „Шейх Хорасан“, данное народом первому памятнику, возможно, имеет связь с именем лица, погребенного во втором мавзолее, так как народ, не отделяя друг от друга эти два памятника, дает такое название им обоим вместе. Во всяком случае, окончательное заключение можно будет дать лишь после соответствующей проверки по историческим источникам.

Имея это в виду, мы считали бесполезным дать здесь текст и перевод также и надписи, находящейся на втором мавзолее. Однострочная надпись помещена над михрабом южной стены мавзолея и читается так:

هذه روضة الشيخ العالم الفاضل الكامل المكمل اقتخار الحاج والحرمين مرشد الطوائف بين الامم الشيخ العارف بالله حاجي لله ملك قد تمت باهتمام الخاتون المعظمه المكرمه خواتون زيدت عصمتها سنة احدى و تسعمائة

„Это — усыпальница шейха ученого, добродетельного, совершенного, превосходного, славы паломников и обоих святынь, руководителя таванфа² среди народов, шейха познающих бога (ариф-биллах)³ хаджи Ляля-Мелика. Закончен заботами возвеличенной, почитаемой хатун. Да увеличится ее непорочность! Год первый и девятисотый“.

К юго-западу от этих памятников, стоящих среди большого кладбища, имеется разрушенный фонтан, а внутри обоих мавзолеев находятся надгробия, сооруженные из мрамора и других пород камня. Ввиду того, что эти надгробия относятся к последующим векам, о них будет сообщено отдельной статьей.

II

Надписи михраба, находящегося внутри, к востоку от входа в памятник:

1

Надпись обрамления михраба:

بسم الله الرحمن الرحيم شهد الله انه لا اله الا هو والملائكة و اولوا العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم ان الدين عند الله الاسلام

¹ Священных мест — Мекки и Медины.

² Под словом طوائف подразумевается здесь группа суфиев.

³ Под словом عارف суфийский термин, означающий человека, достигшего высшей ступени совершенства в познании истины.

Во имя Аллаха всемилостивого, милосердного! Аллах свидетельствует, что кроме него нет другого достойного поклонения, а также ангелы и люди знающие, будучи тверды в истине, исповедуют: нет никого достойного поклонения, кроме его, сильного, мудрого. Истинно, перед Аллахом религия только ислам¹.

2

Надпись арки михраба:

الملك لله الواحد القهار

Царство (принадлежит) Аллаху единому, побеждающему!

3

Надпись архивольта арки михраба:

بسم الله الرحمن الرحيم قل هو الله احد الله الصمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا احد

Во имя Аллаха всемилостивого, милосердного! Скажи: он — Аллах един, Аллах вечен, не рождал и не рожден и нет никого равного ему².

4

Надпись между капителями колонн михраба:

«Уповал на Аллаха!» — توكلت على الله

5

Надпись на колоннах (под капителями) михраба:

«Царство» — الملك

III

Надписи на михрабе, находящемся внутри, к западу от входа в мавзолей.

1

Надпись обрамления михраба:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين الرحمن الرحيم مالك يوم الدين اياك نعبد و اياك نستعين اهدنا الصراط المستقيم

Во имя Аллаха всемилостивого, милосердного! Слава Аллаху, господину миров, милостивому, милосердному, держащему в своем распоряжении день суда. Тебе поклоняемся и у тебя просим помощи. Веди нас "путем прямым"³.

2

Надпись арки михраба:

لا اله الا الله محمد رسول الله

«Нет божества кроме Аллаха. Мухаммед посланник Аллаха».

Надписи архивольта арки, между капителями колонн и на самих колоннах, вследствие их разрушения, прочесть не удалось.

¹ Коран, глава 3, стихи 16—17.

² Коран, глава 112.

³ Коран, глава 1, стихи 1—5.

Надписи на мавзолее и минаретах в селении Карабаглар

Надпись на фризе мавзолея (почерк „несх“):

بسم الله الرحمن الرحيم تبارك الذي بيده الملك و هو على كل شئ قدير الذي خلق الموت والحياة ليبلوكم ايكم احسن عملا و هو العزيز الغفور

Во имя Аллаха всемилостивого и милосердного! Благословен тот, у кого в руке царство, потому что всемогущ; тот, кто сотворил смерть и жизнь, дабы испытать вас, — кто из вас лучше по своей деятельности; потому что силен, прощающий...¹.

Эта надпись, начинающаяся над южным порталом и идущая по фризу мавзолея, составляет часть главы корана. Надпись во многих местах выкрошилась и только между южным и западным порталами частично сохранилась. Поэтому по имеющимся под рукою материалам² невозможно определять, помещен ли этот стих на фризе полностью, или частично. Но категорически можно заявить, что на фризе, кроме этого стиха, другой какой-либо надписи не было. Как на мавзолеех Юсифа, сына Кусейра, и мавзолее в Барде, так и здесь, надпись на фризе состоит из стихов корана. Как на тех памятниках, так и здесь, исторические и другие надписи находятся на прочих местах мавзолея. Иногда мы замечаем и обратное этому: на фризе помещались только имена строителя и погребенного лица, а изречения, дата постройки и имя архитектора писались в другом месте. В качестве примера можно указать мавзолей Момине-хатун. И. Азимбеков³, издавший впервые надписи карабагларских памятников, ошибся: он хотел видеть в надписи фриза имя строителя мавзолея и дату. И. Азимбеков, прочитав правильно начало надписи, дал ее в следующем виде:

بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذه العمارة الملك العالم

Здесь близки к действительности только слова الرحمن الرحيم

Слово الملك первого стиха 67-й главы корана он принял за الملك

а остальные слова полностью сочинены. Далее И. Азимбеков отметил, что с трудом прочел в конце надписи фриза отпечатки букв на штукатурке и по ним определил дату سبعين و سبعمائة — семьсот семьдесят восемь (778 = 1376). Эту дату он и принял, как дату постройки мавзолея. По-нашему, и это неправильно: во-первых, как мы видели выше, на фризе идет только глава корана, во-вторых, в конечной части надписи фриза имеются не только следы выкрошившихся слов, но и некоторые буквы, сохранившиеся и по сей день. Среди этих букв не только нет даты, отмеченной И. Азимбековым, но даже и знаков, напоминающих отдельные слова, составляющие дату. Эту вымышленную дату перенес в свой труд Б. Засыпкин.⁴

¹ Коран, глава 67, стихи 1—2.

² Материалы бригады по изучению памятников Карабаглар: архитекторов Л. Бретаницкого, Г. Елькина, Л. Мамиконова и Д. Мотиса.

³ Азимбеков И., упом. раб., стр. 305—306.

⁴ Засыпкин Б. — Памятники монументального искусства Советского Востока [Сб. Художественная культура Советского Востока, М.—Л., 1931], табл. VI, рис. 9.

Изучавшая мавзолей бригада архитекторов датирует его началом XIV века.¹

Архитектура памятника и начертание букв надписей говорят о том, что рассматриваемый мавзолей относится к XIV веку, но ввиду того, что дата постройки полностью выкрошилась, невозможно установить, в какие годы XIV века он построен. М. Ханьков², сравнивая карабагларский мавзолей с мавзолеем Момине-хатун в Нахичевани, относит его к концу VI века хиджры. М. Ханьков, по сравнению с другими прежними востоковедами, более близко и серьезно занимавшийся азербайджанскими памятниками и надписями, в данном случае неправ. Карабагларский мавзолей не может сравниваться с мавзолеем Момине-хатун, так как последний во всех отношениях сильно отличается от первого и древнее его. Карабагларский мавзолей скорее можно сравнить с бардинским мавзолеем (722—1322). В свое время это довольно правильно и уместно отметил покойный В. М. Сысоев³. Он тщательно разобрал эти оба памятника и указал различия между их архитектурой и сходство в надписях. В результате, он отнес карабагларский мавзолей к XIV веку. Мы всецело можем присоединиться к его мнению.

II

Надпись (почерк „куфи“), повторяющаяся над сталактитовыми арками всех четырех порталов:

لن المثلث اليوم لله الواحد القهار

„Кому власть (будет принадлежать) в тот день? — Аллаху единому, побеждающему!“

III

Надпись архивольта арки северного портала вследствие разрушения не читается. На архивольте же арок других порталов надписей не было; они были украшены орнаментом.

IV

Надписи над входами всех четырех порталов разрушены. Нет сомнения, что в этих надписях, как это было и в бардинском мавзолее, содержались дата постройки и имена погребенного лица и архитектора.

V

Надпись (почерк „куфи“), повторяющаяся многократно на боковой поверхности мавзолея:

لا اله الا الله محمد رسول الله صلى الله عليه

„Нет божества кроме Аллаха. Мухаммед посланник Аллаха. Да благословит его Аллах!“

¹ Бретаницкий Л., Елькин Г., Мамиконов Л., Мотис Д. — Памятники азербайджанской архитектуры в Карабагларе (Нах. АССР). [„Низами“, сб. III. Баку, 1941], стр. 113—114; „Некоторые проблемы взаимосвязи в архитектуре народов Закавказья“. [Изв. АзФАН, № 7, 1942], стр. 14, примеч. 6.

² Khanikoff M. N. — Mém. sur les inscript. mus. du Caucase [Journ. As., V s., t. XX. Paris, 1862], p. 73.

³ Сысоев В. М. — Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР. [Известия. Азкомстариса, вып. 4, Баку, 1929], стр. 118.

⁴ Коран, глава 40, стих 16; подразумевается „день страшного суда“.

VI

Надпись (почерк „несх“) над проемом входа между минаретами:

[ام.ار.بذ(ه) العماره] جهان قوذي خاتون

„Приказал (построить) это здание джахан Куди-хатун“

VII

Под карнизом минаретов почерком куфи выложена надпись, некоторые места которой сбиты. Копия надписи зарисована бригадой, работавшей над изучением карабагларского мавзолея, но, вследствие неуверенности в точности зарисовки мы, воздерживаемся пока от ее датировки, хотя отдельные слова и читаются.

И. Азимбеков² прочел эту надпись как 18-й стих³ 72-й главы корана, тогда как отдельные слова, читаемые в надписи, совершенно не соответствуют словам этой главы и не имеют никакого отношения к ней. В. М. Сысоев⁴ осторожнее подошел к этому: он оставил вопрос неразрешенным, указав лишь, что „По самому верхнему карнизу обоих минаретов идет арабская куфическая надпись (в одну строку?), повидимому, из корана“.

Ә. Ә. Әлсғәрзadə

Нахчыван МССР-ин гэдим ме'марлыг абидэлэринин
киتابэлэри

ХУЛАСЭ

Нахчыван МССР, хусусилэ дэ онун мэркэзи—Нахчыван шәһәри, өзүнүн тарихи абидэлэрилэ Азербайжан шәһәрлэри сырасында мүнүм ер тутур.

Нахчыван МССР-дэ олан чохлу абидэдэн мегалэдэ анчаг XII—XIV эсрлэрдэ тикилмиш дөрд түрбэ һаггында этрафлы данышылыр. Онлардан Юсиф бин-Күсәййир вә Ме'минә хатун түрбэлэри Нахчыван шәһәриндә, үчүнчүсү Гарабаглар кәндиндә, дөрдүнчүсү исә, Әлинчә чайынын кәнарларында олан Ханәкаһ кәнди яхынлыгындадыр.

Юсиф бин-Күсәййир вә Ме'минә хатун түрбэлэри XII эсрдә яшамыш бөйүк вә исте'дадлы Азербайжан ме'мары Әчәми бин-Әбубәкр Нәхчивани тәрәфиндән тикилмишдир. һичри 582-чи илэ гәдәр, бәлкә бир аз да чох яшамыш бу бөйүк ме'мар, шүбһәсиз ки, даһа бир чох асар гоюб кетмиш, лакин заманын тәхрибаты нәтичәсиндә онлар бизә кәлиб чатмамышдыр.

Мә'лум олдуғу киими Нахчыван, ме'мар Әчәми, ме'мар Чәмалләдин вә ме'мар Әһмәд бин-Әйюбдан башга, һичри VI эсрдә яшамыш Әмирәддин Мәс'уд Нәхчивани киими енә мәшһур ме'марлар етишдирмишдир. Азербайжан ме'марлығы тарихиндә шәрәфли бир ер тутан бу ме'.

¹ Эту надпись, написанную почерком „несх“ И. Азимбеков отметил как полукуфическую, и ошибочно передал ее в следующем виде:

امر بناء هذه العماره . . . قوذي خاتون

² В указанной выше работе.

³ И. Азимбековым передано в следующем виде:

قال الله تعالى و ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا صدق الله العظيم

⁴ В указанной выше работе.

марлардан башга, Нахчыван даһа бир чох мәшһур сималар етишдир-мишдир. Буналарын арасында Гази Нәчмәддин Әһмәд Нәхчивани кими алим вә философлар, Гийндушан Нәхчивани кими әдиб вә мүншиләр вә Мүһәммәд Нәхчивани кими тарихчиләр вардыр.

Мәгаләдә ялныз юхарыда адлары чәкилән дөрд түрбәнин китаб-ләриндән бәһс әдилір.

Гейд әдилмәлидир ки, истәр Шәрг, истәрсә дә Гәрб сәйяһ вә алим-ләрн анчаг бирини ики түрбәдән бәһс әтмиш вә онларын үзәриндә олан китабәләр һаггында язмышлар. Лакин онлардан һеч бири бу әбидәләр үзәриндәки китабәләрн там вә тәғгиди бир сурәтдә нәшр әтмәмишдир. Мүәллиф, мәгаләдә бу чәһәти нәзәрә алараг долғун мәдлумат вермәйә чалышмышдыр.

А. Ю. ГАЗЫЕВ вә М. НӘЧӘФОВ

А. Ю. ГАЗЫЕВ вә М. НӘЧӘФОВ

НАХЧЫВАНЛЫ РӘССАМ БӘҺРУЗ КӘНКӘРЛИНИН ЯРАДЫЧЫЛЫГЫНА ДАИР

Бәһруз Кәнкәрли мүәсир Азәрбайжан рәссамлығында, реализм әсас-ларыны гоян рәссамлардан биридир. Оны 1892-чи илдә Нахчыванда анадан олмуш Бәһруз (Шамил) Кәнкәрли 20 яшында профессионал рәссамлыг тәһсилинә башламышдыр. 1917-чи илдән башланан мүстәғил вә мәнсулдар рәссамлыг фәалийәти 1922-чи ил февралын 7-дә, сәтәлчәмдән вәфаты нәтичәсиндә кәсилмишдир.

Бәһруз Кәнкәрли XIX әсрин рус реалист рәссамлығы үсулунда иш-ләйән бир сәнәткар олуб, узун сүрмәйән һәятынын мадди әһтијач ичәри-синдә кечмәсинә бахмаяраг, сәнәт севән бир рәссам кими олдугча мән-сулдар фәалийәт кәстәрмишдир. Рәссамын сайсыз-һесабысз бәдии әсәр-ләриндән 500-ә гәдәри Азәрбайжан инчәсәнәт музейиндә инчәсәнәтимиҗ-зин ифтихары кими сахланмагдадыр.

Кәнкәрлинин мүстәғил ярадычылыг фәалийәтинин илк илләри, Нах-чыванын мүрәккәб ичтимаи шәраитдә кечирдийн дөвр иди, йә'ни бүтүн Азәрбайжан зәһмәткешләрийн халг вә ингилаб дүшмәнләри олан мүса-ватчылара, дашнаклара вә һәр чүр дахили вә харичи мүдахиләчиләрә гаршы кәскин мүбаризә апардыглары илләр иди.

Мүсаватчылар, дашнаклар вә башга халг дүшмәнләри зәһмәткешләр-рин сияси мүбаризәсини милләт гырғынына чевирмәйә чалышырдылар. Онлар бир-биринә дост вә гардаш олан әрмәни вә азәрбайжан халгы ара-сына нифаг салмагла, шәһәр вә кәндләрдә йохсуллуға вә юрдузулуға сәбәб олурдулар. Сияси һүгүсүзлүг, күтләнин чәһаләти вә арасыкәсил-мәдән давам әдән милли гырғынлар рәссамын дүнякөрүшүнә чидди тә-сир әтмишдир. О өз тәәсүратыны тәсвири инчәсәнәт васитәсилә ифадә әтмәйә чалышырды. Онун сулу бояларла ишләнмиш бир чох әсәри, мәсә-лән, көчүрүлән кәндли әиләси, аягялын йохсул ушагларын гарлы күчәдә тәсвири вә кағыз пулу ишыға тутуб йохлаян, базар сатычысы кими ком-позисиялары, ерли мүлкәдарларын вә чар һөкүмәтинин ики гат истисмары алтында яшаян халгын вәзиййәтини вә һәмин дөврүн мәнфи нәһәтләрини тәғгид әдир.

Онун ярадычылыгындаки ичтимаи фикри, мәзмунлу композицияла-рындан башга бир сыра дикәр әсәрләриндә дә, портрет вә мәнзәрәләриндә айдын көрмәк олар. Мәсәлән, чар вә әксингилабчы мүсават һөкүмәт-ләрийн сүйи сурәтдә яратдыглары милли гырғын нәтичәсиндә әвсиз вә гағғысыз галан мүһачирләрин вә ушагларын тәсвири, яхуд һәмин мил-ли зиддиййәти төрәдән сиясәтин нәтичәси олараг Нахчыванда топ күл-ләси илә дағылмыш әв вә биналарын тәсвири буна бир сүбут ола биләр.

О, өз билик вә бачарығыны Нахчываның башга кәнчләринә өйрәт-мәйә сә'й әдир вә Нахчыван әһалисиндә инчәсәнәтә һөрмәт вә һәвәс оят-

маг үчүн һәр васитәдән истифадә этмәйә чалышырды. 1920-чи илдә Кәнкәрли Нахчыван шәһәр мәктәби янында рәсм дәрнәйи тәшкил этмишди. Бу дәрнәйә, мәктәбин рәсм мәшғәләләринә һавәси олан тәләбәләри чәлб әдилмишди.

Тәсвири инчәсәнәти һәдсиз дәрәчәдә севәң бу рәссамын ара-сыра тәшкил этдийи бәдии сәркиләри вә кәңчләр үчүн ачдығы рәсм дәрнәйи онун бир инчәсәнәт тәшвиғатчысы олдуғуну вә халга бөйүк хидмәтини көстәрир.

Бәһруз Кәнкәрли яғлы боя, сулу боя, гарандаш, көмүр вә саирә илә йүксәк кейфийәтли әсәрләр яратмышдыр. Онун мүстәгил ярадычылығ фәалийәти дөврүнә (1917—1921-чи илләрә) анд әсәрләри ичәрисиндә мәнзәрә тәсвирләри әксәрийәти тәшкил әдир. Әлдә этдийимиз әсәрләриндән көрүндүйү кими Бәһруз өз мәнзәрәләрини илин мүхтәлиф фәслиндә вә күнүн мүхтәлиф вахтларында чәкирди. Күнәшли күн, думанлы һава, күнәшин гүрүбу, сүбһүн ачылмасы вә бу кими тәбиәт дәйишмәләри онун сулу боя илә ишләдийи мәнзәрәләриндә әкс әдилмишди. Беләликлә рәссам тәбиәти конкрет бир шәраитдә өйрәнмәйә чәһд этмиш вә йүзләрлә яғлы вә сулу боя илә чәкдийи әсәриндә мүхтәлиф материаллардан мүкәммәл сурәтдә истифадә этмәйә наил олмушдур.

Өз рәссамлығ савадыны һәмишә артырмаға чалышан Б. Кәнкәрлинин ярадычылығ ирси, рәссамлығын мүхтәлиф жанрларыны—мәнзәрә, сурәт вә саир мәзмунлу әсәрләри әһәтә әдир. Азәрбайҗан тәсвири инчәсәнәтиндә мәнзәрә жанрына, шәрти үслубда ишләнмиш бир тәрздә, XVI—XIX әсрләрдә китаб вә дивар бәзәйиндә тәсадүф әдилир. Лакин сәрбәст бир жанр кими, мүасир реал тәбиәт тәсвирләрини биз анчаг XX әсрин рәссамлары Ә. Әзимзадә вә Б. Кәнкәрлинин ярадычылығында илк дәфә олараг көрүрүктәүи ишләди.

Кәнкәрли, реалист рәссамлығ үсулунда тәһсил көрмүш вә рус мәнзәрәчиләринин бөйүк нүмайәндәләри олан Саврасов, Левитан, Василев, Паләнов вә Шишкинин әсәрләриндән тәрбийә алмыш бир сәнәткардыр. Бәһруз өз мәнзәрәләринин чохуну Нахчываның тәбиәтиндән илһам алараг чәкмишди. Онун «Дағ», «Мешә», «Яз сабаһы», «Пайыз» вә саир рәсмләри мүкәммәл мәнзәрә әсәрләридир.

Кәнкәрли әйни мәнзәрәни бир нечә дәфә чәкир вә беләликлә ени-ени ифадә васитәләри тапмаға чалышырды. Әлимиздә олан шәкилләрдән көрүндүйү кими Бәһруз «Иланлы дағ» адлы бир мәнзәрәни 3 дәфә, лакин һәр дәфә мүхтәлиф вахтларда тәсвир этмишди. Буилардан биринчиси гүрүбу көстәрир: бурада бүтүн шәкил түнд колоритдә ишләнмишди. Мәнзәрә ахшам вахтыны хатырладыр вә инандырычы сурәтдә тәсир әдир. Икинчи «Иланлы дағ» шәклиндә сүбһ заманы тәсвир әдилир. Бурада да рәңкләр аһәңдар вә тамамилә инандырычыдыр. Көй, күнәшин һәлә үфүгдән галхмамыш, әтрафа яйдығы ғызарты, дүзкүн рәңкләрдә ифадә әдилмишди. Шәклин палан һиссәси исә, тәбиәтдә белә һалларда тәсадүф этдийимиз кими, силүэт тәрзиндә көтүрүлмүшдур. Үчүнчү шәкил исә—мәнзәрәни ай ишығында тәсвир әдир.

Бәһруз Кәнкәрли реалист рәссамлығынын ярадычылығ принципләриндән дүзкүн истифадә этдийи үчүн тәбиәт тәсвирләрини инандырычы вә аһәңдар рәңкләрдә реал сурәтдә тәрәннүм әдә билмишди. О, мүшәһидәнин бәдии ярадычылығ инкишафында бөйүк әһәмийәтә малик олдуғуну дүрүст аламыш вә буна әмәл этмишди. Әйни мәнзәрәни рәссамын күнүн мүхтәлиф вахтларында, йәни мүхтәлиф ишығ шәраитиндә тәсвир этмәси онун сәнәтә олан тәләбкарлығыны айдын көстәрир. Белә тәчрүбәләр нәтичәсиндә о, күнәшин вә я һаванын вәзиййәтиндән асылы

олараг, чисимләрин конкрет шәраитдә малик олдуғу рәңкләри вә башга хусусийәтләрини өйрәнмәйә чалышмышдыр.

Бәһруз Кәнкәрлинин мәнзәрә әсәрләриндә вәтән мәнәббәти өзүнү көстәрир.

Сурәт жанры Азәрбайҗан инчәсәнәтиндә XVI әсрдә көркәмли миниятурачылардан Султан Мәһәммәд Тәбризинин вә башгаларынын ярадычылығында, сонра XVIII—XIX әсрләрдә Нуха дивар нағгашлығында вә Мирзә Гәдим Әреванинин әсәрләриндә кет-кедә реализмә доғру дәйишәрәк инкишаф этмишди. Бу жанр XX әсрдә халғ рәссамы Ә. Әзимзадәнин, һабелә Бәһруз Кәнкәрлинин ярадычылығында өз инкишафыны даһам этдирмишди.

Рәссамлығ тәһсили алмыш Бәһруз Кәнкәрли, сурәт тәсвирләриндә, һәлә Тбилиси рәссамлығ мәктәбиндә охудуғу заман мүвәффәгийәт газанмышдыр. Азәрбайҗан Дөвләт Инчәсәнәт Музейиндә Бәһруз Кәнкәрлинин тәһсил илләринә анд ики киши сурәти вардыр. Һәр ики сурәт катан үзәриндә яғлы бояларла чәкилмишди. Бу сурәтләрдә рәссамын портретә бәсләдийи әлагәни вә бу жанрда әлдә этдийи наилийәтләри көрмәк мүмкүндүр.

1917—1921-чи илләр әрзиндә Бәһруз Кәнкәрли бир чох кичик өлчүлү сурәт чәкмишди; бу сурәтләрин чоху сулу боя илә ишләнмишди. «Гачың оғлан» әсәриндә рәссам, юрдундан авара дүшүб Ереван, маһалынын «Чанфәда» кәндиндән гачмыш 12—13 яшлы бир оғланы тәсвир әдир. Оғланын мәзлум бахышы, бойуну әймәси, әйниндәки чындыр палтары онун ағыр вәзиййәтини ифадә әдир. Икинчи бир шәкилдә башында екә папаг, сол чийниндән һейбә асылмыш йохсул бир ушаг отурмуш вәзиййәтдә тәсвир әдилир. Бу сурәтләрдән башга Бәһруз Кәнкәрлинин чәкдийи бир сыра ятмыш ушаг башы диггәти чәлб әдир.

Рәссам мүхтәлиф чисимләрин форма, рәңк вә фактурасыны дүзкүн ифадә әдә билмәк үчүн бир сыра тәчрүбә этмиш вә бу сәһәдә дә бөйүк мүвәффәгийәтләрә наил олмушдур. Онун Инчәсәнәт Музейиндә сахланылан ики натюрморт (чансыз тәбиәт) әсәриндән бириндә, үзү нахышлы кичик бир мис чам, әслиндә олдуғу кими көрүнүр. Икинчи әсәрдә рәссам, түнд ерликдә абы яшыл рәңкли, ширәли сахсы габы сон дәрәчә инандырычы бир тәрздә ифадә әдә билмишди.

Кәнкәрли дәрин мәфкурә дашыян вә тәрбийәви әһәмийәтә малик олан долғун мәзмунлу әсәрләр һағында да дүшүнмүш вә белә әсәрләр яратмағ тәшәббүсүндә олмушдур. О, раст кәлдийи әхлаг вә сәчийәсәрә өз фырчасы илә тәсир этмәйә вә онлара мүмкүн гәдәр тәңгиди янашмаға чалышмышдыр. Кәнкәрлинин мәзмунлу әсәрләриниң бириндә, мейданын ортасында отурмуш вә ян-йәрәсинә мүхтәлиф ейинти маллары йығмыш бир базар сатычысы, әлиндә о заманын кағыз пулуну ишыға тутуб бахдығы вәзиййәтдә тәсвир әдилмишди. Сатычынын хыяланмыш ғырмызы сағгалы вә үмүмийәтлә сифәти мүәййән бир шәхсә чох охшайырмыш. Рәссам сулу бояларла ишләдийи бу шаржы сәлигә илә гара рәңкли бир рамка салыб, базарда, адамларын чох олдуғу бир ердә дүкан пәнчәрәсиндән асмышды. Бу шәкил тәсвир әдилән шәхсин адамлары тәрәфиндән мәнвә әдилмишди.

Рәссамын 330-дан артығ мүхтәлиф рәсми топланылмыш албомунда рүшвәт алан бир бәйин шаржы вә мүфтәхорлуғ әлейһинә бир сыра карикатура гарандашла чәкилмишди. Булар шүбһәсиз ифша әдичи вә тәңгиди мөвзуда чәкилчәк әсәрләрин башлангычыдыр.

Рәссамын вахтындан чох әввәл вәфат этмәси, онун бу әсәрләри баша чатдырмасына вә саир мүасир мәзмунлу әсәрләр яратмасына имкан вермәмишди.

лизми, сосялист реализми тәләбатына тамамилә уйғун бир шәкилдә инкишаф этдирәрәк, инчәсәнәтимизин ени йүксәлишинә наил олмушдурлар.

А. Ю. Казиев и М. Наджафов

О творчестве нахичеванского художника Бехруза Кенгерли

РЕЗЮМЕ

Одним из основоположников реалистического направления в азербайджанской живописи является руоженец гор. Нахичевани художник Бехруз Кенгерли. Он родился в 1892 году; двадцатилетним юношей он начал свое профессиональное художественное образование в училище Общества поощрения художников в гор. Тбилиси. С 1917 года, с момента окончания этой школы, начинается его самостоятельная творческая деятельность, которая была прервана 7/II-1922 года преждевременной смертью, последовавшей после не продолжительной болезни.

Период его творческой деятельности совпал с тем моментом в истории Закавказских народов, когда мусаватисты и дашнаки, в целях подавления политической борьбы трудящихся, разжигали национальную рознь, приведшую к разорению и бедствиям беднейшую часть населения. Все это не могло не отразиться в творчестве художника Б. Кенгерли.

Некоторые его акварельные работы — „Переселение крестьянской семьи“, „Босые беспризорные дети“, „Беженцы“ и др. отражают двойной гнет (классовый и национальный), испытывавшийся в то время и народами Нахичеванского края.

Творчество художника Кенгерли разносторонне и охватывает различные жанры живописи — портрет, пейзаж, натюр-морт и сюжетно-тематические работы.

Многие из них по технике исполнения являются совершенными произведениями живописи, стоящими на уровне современных требований.

Огромное количество произведений, выполненных им за сравнительно короткий период времени, из которых около 500 работ хранятся в Музее искусств им. Р. Мустафаева в гор. Баку, свидетельствуют о большой требовательности, предъявлявшейся художником к самому себе. В целях овладения реалистическим методом изображения действительности, художник неустанно работал с натуры. Один и тот же пейзажный мотив он часто писал в различных условиях освещения, в различное время дня и года.

Сюжетами его небольших по размеру пейзажных работ являлись виды и древние архитектурные памятники гор. Нахичевани и его окрестностей.

В портретном жанре он, наряду с изображением своих сограждан, создавал и портреты основоположника научного коммунизма К. Маркса и основателя советского государства В. И. Ленина.

Как можно судить по сделанным им наброскам и эскизам, он готовился к созданию больших идейно-тематических картин; об этом говорят, например, эскизы „Спекулянт, рассматривающий казначейский билет на просвет“, „В бане“, „Переселенцы“ и т. д.

Молодые советские художники, продолжая и развивая творческий метод талантливого азербайджанского художника Б. Кенгерли, поднимают советскую азербайджанскую живопись на более высокий уровень.

Бу мәгалә мұәллифләриндән бири (А. Газыев) Б. Кәнкәрлинин шакирди олдуғу үчүн, онун иш үсулуна вә ярадычылығына яхындан бәләдир. Она көрә бәзи хәтирәләри гейд әдирик. Кәнкәрли өз әсәрләрини бөйүк бир сәлигә илә ишләйәр вә отағының диварларыны онларла бәзәйәрди. Бөйүк отагда рәссамын даими сәркис дүзәлмишди. Бурада балача бир миз гоюлмушду. Үстү тирмә илә өртүлмүш бу мизин үзәриндә һәр чүр бәдн әл ишләри: мисдән, кашыдан, сахсыдан ибарәт бәзәкли габлар, тохунма чораблар вә саирә гоюлмушду. Рәссам бу көзәл халг сәнәти нүмунәләриндән илһам алырды.

Кәнкәрли өз вахтынын чох һиссәсини ачыг һавада, һәдсиз севдийи тәбиәти сәйр әдиб, мәнзәрәләр чәкмәйә сәрф әдәрди. О һәр дәфә мәнзәрә чәкмәйә кетмәздән әввәл, чидди һазырлыг көрәрди. Иш саатларындан даһа сәмәрәли истифадә әтмәк мәгсәдилә әввәлчәдән чүрбәчүр өлчүдә ағ қағыз кәсиб һазырлаяр вә онлары башга бир зәиф рәнкли, галын қағыз үзәринә япышдырарды. Сонрадан иш заманы сечиб вә бәйәндиийи мәнзәрәнин мәзмунундан асылы олараг мұвафиг өлчүлү қағыз көтүрәр вә онун үзәриндә ишләрдди.

Тәбиәт үзәриндән мәнзәрә чәкмәйә кетдийи заман о, ики гуту сулу боя, кичик бир тахта лөвһәси, бир нечә фырча вә бир су габы апарарды вә габагчадан боя гутусунун гапағы үзәриндә сулу боялары яярды. Белә бир әмәлийят, гутудаки гуру бояларын кирләnmәсинә йол вермәздди. Бәһруз ачыг һавада чәкдийи шәкилләри әвдә дүзәлтмәздди, чәкдийи заман ериндә тамамлаярды. Әвә гайыданда сонра ялныз мұрәккәб вә я гарандашла шәклин ашағысында имза әдәр, тарих вә әсәрин сыра нөмрәсини язарды. Бәһруз шәкилләрин алтында я русча, я да азербайчанча (әрәб әлифбасы илә) имза әдәрди.

О заман рәссам, әсәрләрини яратмағ үчүн һеч бир ердән мадди көмәк көзләйә билмәздди. Йорулмадан чәкдийи мәнзәрәләри, сурәтләри вә мәзмунлу әсәрләри, онун үчүн гисмән кәлир мәнбәи тәшкил әдәрди. О, аичаг фото шәкилләрдән сурәт бөйүтмәк вә бәзән адамларын портретини өз үзүндән бахыб чәкмәк кими сифаришләр гәбулү илә күндәлик хәрчини чыхарарды. Кәнкәрли, мәһз бу мәгсәдлә бәзән өз әсәрләринин сурәтиндән ибарәт кичик албомлар дүзәлдәрди. Белә албомлары Кәнкәрли «Нахчыван ядиқары» адландырарды. Бәһруз 10—15 сәһифәдәг ибарәт бу кичик албомларын вәрәгләриндә Нахчыванын меъмарлыг нүмунәләрини вә мәнзәрәләрини тәсвир әдәрди; мәсәлән: Араз чайы, Ара-рат дағы, Әдилаға көлү, Шәләлә, Рус килсәси, Иланлы дағ вә саирә. Албомларын ахырында, әдәтән, бир-биринин ардынча ики киши сурәти вә я бир киши вә бир гадын тәсвир әдәрди. Бу сурәтләрдән бириндә саггаллы бир азербайчанлы киши, икинчисиндә исә, тәгрибән орта яшларында бир әрмәни типи тәсвир әдилирди. Бу адам сурәтләрилә Бәһруз Кәнкәрли Нахчыван шәһәринин еһалисини тәшкил әдән гардаш азербайчан вә әрмәни халгларынын гырылмаз достлуғуну инчәсәнәт васитәсилә халга чатдырарды. Буну биз Инчәсәнәт музейиндә мұһафизә әдилән албомдаки ян-яна чәкилмиш мәсчид вә әрмәни килсәси вә саир азербайчанлы вә әрмәни сәңийәләринин тәсвириндә дә көрүрүк.

«Нахчыван ядиқары» адлы албомда тарихи абидәләрин тәсвиринә дә ер верилмишдир. Бурада бир-биринин ардынча «Имамзадә», «Атабаба хүмбәзи», «Атабәй мәгбәрәси», «Нонтапан» адлы гәдим абидәләрин сулу бояларла тәсвири верилир.

Азербайчанын кәңч совет рәссамлары, сәнәтимизин көркәмли нұмайәндәси Бәһруз Кәнкәрлинин ярадычылығында әсас көтүрдүйү ре-

Н. М. ЧЭФЭРОВ

МУХТАР РЕСПУБЛИКАМЫЗЫН ЭЛМ ВЭ МЭДЭНИЙИЭТ МЭРКЭЗИ

Күнәшли Азәрбайҗанын зәнкин кушәләриндән бири олан Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасы 25 ил әрзиндә Совет Иттифагының гардаш республикалары илә бир сырада кедәрәк халг тәсәрруфатының бүтүн сәһәләриндә, һәмчинин элм вә мэдәнийиәт сәһәсиндә бөйүк нәп-лийәтләр әлдә этмишдир. Кечмишдә керидә галмыш патрнархал-феодал мүнәсибәтләр өлкәси олан Нахчыван, совет һакимийиәти илләриндә Шәргин гапысында чичәкләнән сосялист республикасына чеврилмишдир.

Партия вә һөкумәтин вә шәхсән Сталин йолдашын бөйүк аталыг гайғысы нәтичәсиндә республикамызда мэдәнийиәт очагларының сайы күндән-күнә артмагдадыр. 1945-чи илдән Нахчыванда Азәрбайҗан ССР Элмләр Академиясының Нахчыван элми базасының тәшкил әдилмәси бу гайғының парлаг ифадәсидир.

Элми базанын тәшкилиндән индийә гәдәр кечән мүддәтдә республикамызын тарих-этнографиясы, иңчәсәнәти вә иғтисадийиәти сәһәсиндә базанын элми ишчиләри тәрәфиндән бир сыра элми-тәдгигат иши апарылмышдыр. Базанын элми ишчиси Һүсейизадә Нахчыван театрының 70 иллик тарихинә даир гиймәтли бир әсәр язмышдыр. Бу әсәр, Нахчыван театрының кечирдийи иңкишаф йолларыны вә Нахчыван өлкәсинин мэдәни иңкишафында театрын ойнадығы ролу айдын кәстәрир. Әсәрдә, хусусилә совет дөврү даһа кениш сурәтдә тәсвир әдилир. Әсәр, Азәрбайҗан ССР Элмләр Академиясының Иңчәсәнәт Институту тәрәфиндән бәйәнилмиш вә чапа верилмишдир. Һәммин мәгаләнин мүәллифи «Иңшаат нәғлийиәтиның тикинти планында графики вә аналитик үсулла лайиһәләндирилмәси» вә «Тикинтиләрдә йүкгалдырма краһы үчүн әлверишли ериң тикинти планында аналитик үсулла мүәййән әдилмәси» үзәриндә тәдгигат апармыш вә әлдә этдийи нәтичәләри мәтбуатда нәшр этмишдир. Һәр ики тәдгигат нәтичәси, һазырда иңшаат ишләриндә тәтбиг әдилмәкдәдир.

Базанын элми ишчиси Һүсейизадә Нахчыван МССР-ин тарихи аби-дәләри һаггында чохлу материал топламыш вә бир сыра тәдгигат апармышдыр. Әлдә әдилән материаллар әсасында бир монография язылмышдыр.

Диссертант Аббас Әскәров тәрәфиндән Нахчыван районунун диалектинә анд бир сыра дөйәрли материал топланмыш вә ишләнмишдир.

Азәрбайҗан К(б)П МК-нин Азәрбайҗан ССР Элмләр Академиясының иши һаггындаки гәрарындан сонра, Академияның гәрарилә Нахчыван элми базасына кәнд тәсәрруфат профили верилмишдир. Бунунла әлагәдар олараг базанын элми-тәдгигат планына республиканын кәнд тәсәрруфаты вә сәнаәтинә анд бир нечә мүһүм мөвзу дахил әдилмишдир.

Базанын элми катиби Әсәд Чәфәров «Нахчыван МССР районларында тахыл биткиләринә зәрәрверән әсас һәшәрат нөвләри вә онларла мүбаризә-тәдбирләри» мөвзуунда элми иш апарыр. Гыса бир мүддәт әрзиндә бу мөвзу әтрафында республиканын тахыл тәсәрруфаты илә әлагәдар олан бир сыра иш көрүлмүш, о чүмләдән республиканын аран, дағ әтәйи вә дағ гуршагларында олан колхозларда 40 дәфәйә гәдәр мүәйинә апарылараг тахыл биткиләринә зәрәрверән фауна әсаслы сурәтдә өйрәнилмишдир.

Базанын кичик элми ишчиси Мәчид Аманов «Нахчыван МССР районларында чәйирдәкли мейвә ағачларына зәрәрверичиләр вә онларла мүбаризә» мөвзуу үзәриндә чалышыр. Бу мөвзу илә әлагәдар олараг республиканын Нахчыван, Ордубад, Әбрәгунис районларында бир чох мүәйинә апарылмыш вә нәтичәдә чәйирдәкли мейвә ағачларына зәрәрверән һәшәрат әсас әтибарилә өйрәнилмишдир. Инди онларла мүбаризә тәдбирләри һазырланыр.

Базада тәдгиг әдилән мөвзуларын бири дә, 1919-чу илдә Тбилисидә иңкилис мүдахиләчиләри тәрәфиндән вәһишчәсинә өлдүрүлмүш «Нахчыванлы язычы, шаир Әлигулу Гәмкүсарын һәят вә ярадычылығы»дыр. Элми ишчи Һүсейизадә шаирин 150-йә гәдәр шеир вә нәсрини бир ерә топламыш вә һәммин мөвзуу бир диссертасия материалы кими ишләйиб тамамламаг үзәдир.

План үзрә ишләнилән мөвзуларын бири дә «Көрпүләрин гурулушу вә тикилишинә даир бәзи мәсәләләрин тәдгиги»дыр. Бу мөвзу, әсасән, көрпү иңшаатыны кениш сурәтдә механикләшдирмәк вә бунунла да иңшаат ишләринин тез вә учуз баша кәлмәсини тәмин этмәк мәгсәдини күдүр.

Мүәллифин бу сәһәдәки тәдгигаты Азәрбайҗанын дәрин вә сүрәтлә ахан дағ чайлары вә я дәрин дәрәләр үзәриндән даяға әһтиячы олмаян асма, титрәк вә бәрк конструкциялы көрпү иңшаатына көмәк әдәкдир.

Нахчыван базасы өзүнүн гыса тарихинә бахмаяраг республиканын ән габагчыл зиялыларыны—мүһәндис, агроном, һәким вә мүәллимләрини өз әтрафына топламаға мүвәффәг олмуш вә Мухтар республикамызын элми фикир мәркәзинә чеврилмишдир. Һазырда базада бир нечә мүтәхәссис, диссертант сифәтилә, республикамызын халг тәсәрруфаты илә әлагәдар олан актуал мәсәләләр үзәриндә чалышыр.

Институтун директору Әбдиев «Нахчыван МССР-дә мэдәни суларының гидрокиясы», мүһәндис Мурадян «Микросәсләрин тәтбиги», Элм-ләр Академиясының аспиранты Әлиев «Нахчыван МССР-дә ерли иңшаат материалларының өйрәнилмәси» мөвзулары үзәриндә чалышырлар.

Элми база һәммин мүтәхәссисләрә яхындан көмәк әдир вә онларын ишләри үчүн лазыми шәрәнт ярадыр.

Элми мөвзуларын ишләнмәсиндә истәр базанын элми ишчиләринә вә истәрсә дә диссертантлара Академияның институтлары вә элми ишчиләри, хусусилә Зоолокия институту, Низами адына Әдәбийиәт институту; вә айры-айры алимләр, о чүмләдән, проф. Мирәли Гашгай, проф. З. И. Хәлилов, проф. Я. Н. Дунин, проф. Әли Султаңлы, досент Әлизадә, Богачев, Мәммәд Ариф Дадашзадә яхындан рәһбәрлик вә көмәк әдирләр.

Базанын нәздиндә тарих-этнография музейи, биокимия лабораториясы вә китабхана вардыр.

Тарих-этнография музейиндә чох гиймәтли тарихи экспонатлар топланмышдыр. 1926-чы илдә совет алимн акад. И. И. Мешшаниновун рәһбәрлийи алтында Гызыл-вәнк археоложи экспедисиясы апарылмыш вә эрамыздан мин ил әввәлки дөврә анд кил габлар, тунч сиплаһлар, бәзәк шейләри тапылмышдыр. Бундан башга музейдә Нахчыванын Зоғала кәндиндә тапылмыш грифонун фото шәкли сахланылыр. Бу грифонун

бири Ленинград эрмитажына, дикергисе Баки Низами музейинә веримшидир.

Бундан башга музейдә, даш дөврүнә анд таблар, силаһлар, охучлуглары, Нахчыванын тарихинә анд 300-ә гәдәр элязмасы, мүхтәлиф сәһәдәтләр вә саирә вардыр. Музейин экспонатлары ичәрисиндә XV—XVI әсрләрә анд Азербайжан инчәсэнәти нумунәләрн олан сүмүк вә кағыз үзәриндә чәкилмиш рәсмләр кими надир экспонатлар да аз дейилдир.

Гыса бир мүддәт әрзиндә базанын китабханасы янында 100-дән артыг сон дәрәжә тарихи вә элми әһәмиийәти олан элязмасы топланмыш гәдим китаб фонду дүзәлдилмишидир. Бу фондда олан китаблар сырасында гәдим шәрг тәбабәтинә анд «Китаби гарабадин ә'зәм», дил элминә анд элязмасы «Тәһзүбүл-лүғәт», атчылыға вә малдарлыға анд ады бәлли олмаян гәдим бир элязмасы, риязијят вә астрономия анд бир нечә гиймәтли элми әсәр вардыр. Тарих-этнография музейи ерли тарих вә тәбиијят мұәллимләринә, али мәктәб тәләбәләринә вә аспирантлара өлкәминин тарихинә даир әлдә этдийи экспонатларла ярдым әдир. Бундан әлава музей өлкәминин тарихи ерләрини вә ме'марлыг абидәләрини өйрәнир, тарих вә этнография анд экспонатлар топлайыр, бу материалларын мұһафизәсинә рәһбәрлик әдир вә халгымызын кечмиш мәдәни ирсини өйрәнмәклә мәшғул олур.

База, ялныз элми мөвзулар үзәриндә чалышмагла кифайәтләnmәйиб, зәһмәткөшләр арасында сияси вә элми биликләри яймагла да мәшғул олур. Базанын элми ишчиләри колхозларда мөһсулдарлығы йүксәлтмәйә, зәрәрверичиләрлә мұбаризә апармаға вә саир бу кими бөйүк тәсәррүфат әһәмиийәти олан мәсәләләрә даир тез-тез мәсләһәт vermәклә колхозчулара яхындан көмәк әдирләр.

Базанын нәздиндә олан ичтиман, техника вә кәнд тәсәррүфат әлмләри бөлмәләринин фәалийәти нәтижәсиндә ялныз 1948-чи илдә мүхтәлиф сияси вә элми мәсәләләрә даир 8 элми конфранс кечирилмиш вә республиканын айры-айры район мәркәзләриндә, колхозларында 60-а яхын мәрузә вә мұһазирә охунмушдур.

Кәнд тәсәррүфат бөлмәси Мичурин биоложи тәлиминин әһали арасында яйылмасы вә республикамызда мөһсулдарлығын йүксәлдилмәси үчүн бир сыра иш көрүр. Бу бөлмә ғабагчыл кәнд тәсәррүфат мұтәхәссисләринин яхындан иштиракилә айры-айры колхозларда Мичурин биоложисинә анд мұһазирәләр тәшкил әдир, конфранслар кечирир вә колхозларда ени агротехники тәдбирләрин тәтбигинә башчылыг әдир.

Нахчыван элми-тәдгигат базасынын коллективи, Сталин йолдашын мөһтәшәм ишләр планынын һаята кечирилдийи бу тарихи дөврдә элм, мәдәнийәт, техника, инчәсэнәт, әдәбийәт вә сәһиййә сәһәләриндә ғаршыда дуран вәзифәләрини мәс'улийәтини дәрк әдәрәк, онларын мұвәф-фәгийәтлә һәлли үзәриндә сә'йлә чалышачаг вә Мухтар республикамыза шөһрәт газандырачаг ени йүксәк кейфийәтли элми әсәрләр яратмағ үчүн вар гүввәсини сәрф әдәчәкдир.

Нахчыван элми-тәдгигат базасынын коллективи, Сталин йолдашын мөһтәшәм ишләр планынын һаята кечирилдийи бу тарихи дөврдә элм, мәдәнийәт, техника, инчәсэнәт, әдәбийәт вә сәһиййә сәһәләриндә ғаршыда дуран вәзифәләрини мәс'улийәтини дәрк әдәрәк, онларын мұвәф-фәгийәтлә һәлли үзәриндә сә'йлә чалышачаг вә Мухтар республикамыза шөһрәт газандырачаг ени йүксәк кейфийәтли элми әсәрләр яратмағ үчүн вар гүввәсини сәрф әдәчәкдир.

Нахчыван элми-тәдгигат базасынын коллективи, Сталин йолдашын мөһтәшәм ишләр планынын һаята кечирилдийи бу тарихи дөврдә элм, мәдәнийәт, техника, инчәсэнәт, әдәбийәт вә сәһиййә сәһәләриндә ғаршыда дуран вәзифәләрини мәс'улийәтини дәрк әдәрәк, онларын мұвәф-фәгийәтлә һәлли үзәриндә сә'йлә чалышачаг вә Мухтар республикамыза шөһрәт газандырачаг ени йүксәк кейфийәтли элми әсәрләр яратмағ үчүн вар гүввәсини сәрф әдәчәкдир.

Нахчыван элми-тәдгигат базасынын коллективи, Сталин йолдашын мөһтәшәм ишләр планынын һаята кечирилдийи бу тарихи дөврдә элм, мәдәнийәт, техника, инчәсэнәт, әдәбийәт вә сәһиййә сәһәләриндә ғаршыда дуран вәзифәләрини мәс'улийәтини дәрк әдәрәк, онларын мұвәф-фәгийәтлә һәлли үзәриндә сә'йлә чалышачаг вә Мухтар республикамыза шөһрәт газандырачаг ени йүксәк кейфийәтли элми әсәрләр яратмағ үчүн вар гүввәсини сәрф әдәчәкдир.

Нахчыван элми-тәдгигат базасынын коллективи, Сталин йолдашын мөһтәшәм ишләр планынын һаята кечирилдийи бу тарихи дөврдә элм, мәдәнийәт, техника, инчәсэнәт, әдәбийәт вә сәһиййә сәһәләриндә ғаршыда дуран вәзифәләрини мәс'улийәтини дәрк әдәрәк, онларын мұвәф-фәгийәтлә һәлли үзәриндә сә'йлә чалышачаг вә Мухтар республикамыза шөһрәт газандырачаг ени йүксәк кейфийәтли элми әсәрләр яратмағ үчүн вар гүввәсини сәрф әдәчәкдир.

МҮНДӘРИЧӘ

Ю. Н. Мәммәдәлиев—Нахчыван МССР-ини XXV иллийинә	3
Ю. Юсифов—Нахчыван МССР 25 илдә	5
М. Н. Мирбагыров—Нахчыван МССР-ин гыса илгисади чографиясы	12
М. И. Кәләнтәров—Нахчыван МССР-ин электрикләшдирilmәси һаггында	18
С. Н. Рустәмов—Нахчыван МССР-ин сәтһ сулары	21
Л. И. Прилипко—Нахчыван МССР-дә тарла горуин мешә золаглары үчүн ағач вә кол нөвләри	28
А. Я. Рзазадә—Нахчыван Мухтар Совет Сосялист Республикасынын битки әһтиятина даир	34
И. М. Исаев—Нахчыван МССР-ин тәбии ғәм базасы	42
И. Ю. Гачев—Нахчыван Мухтар ССР-нын эфир яғлы биткиләри	53
А. В. Богачев вә Н. Н. Самәдов—Нахчыван МССР-ин түфейли фаунасынын өйрәнилмәсинә даир	66
М. А. Ширәлиев—Нахчыван диалекти	76
И. М. Чәфәрзадә—Нахчыван МССР-дә апарылмыш археоложи ишләр һаггында гыса мәлумат	93
Е. А. Пахомов—«Нахчыван» сиккәләри	114
М. Ә. Һүсейнов вә Л. С. Бретанитски—Нахчыван МССР-дә Азербайжан ме'марлыгы абидәләринин өйрәнилмәсинә даир	119
Ә. Ә. Әләсғәрзадә—Нахчыван МССР-ин гәдим ме'марлыг абидәләринин китабәләри	151
А. Ю. Газыев вә М. Нәчәфов—Нахчыванлы рәссам Бәһруз Кәнкәрлинин ярадычылыгына даир	169
Г. М. Чәфәрров—Мухтар республикамызын элм вә мәдәнийәт мәркәзи	174

СОДЕРЖАНИЕ

Ю. Г. Мамедалиев—К 25-летию Нахичеванской АССР	3
Ю. Юсуфов—Нахичеванская АССР за 25 лет	5
М. Г. Мирбагиров—Краткая экономико-географическая характеристика НахАССР	12
М. И. Калантаров—Об электрификации НахАССР	18
С. Г. Рустамов—Поверхностные воды Нахичеванской АССР	21
Л. И. Прилипко—Ассортимент древесных и кустарниковых пород для создания защитных лесных полос в НахАССР	28
Р. Я. Рзазаде—Материалы по растительным ресурсам Нахичеванской АССР	34
Я. М. Исаев—Естественно-кормовая база НахАССР	42
И. Ю. Гаджиев—Эфиромасличные растения НахАССР	53
А. В. Богачев и Н. Г. Самедов—Материалы к изучению паразитофауны НахАССР	66
М. А. Ширалиев—Нахичеванский диалект	76
И. М. Джафарзаде—Археологические работы в НахАССР	93
Е. А. Пахомов—Монеты «Нахчывана»	114
М. А. Усейнов и Л. С. Бретаницкий—К изучению памятников азербайджанской архитектуры в Нахичеванской АССР	119
А. А. Алескер-Заде—Надписи старинных архитектурных памятников Нахичеванского края	151
А. Ю. Казиев и М. Наджафов—О творчестве нахичеванского художника Бехруза Кенгерли	169
Г. М. Джафаров—Центр науки и культуры НахАССР	174

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Подписано к печати 17/V 1949 г. ФГ 02505. Тираж 800 экз. Заказ № 526.
Печ. лист. 11 1/8. Уч.-авт. листов 17. В 1 геч. листе 60,464 тип. зн.

Управление по делам полиграфической промышленности, издательств и книжной торговли при Совете Министров Азерб. ССР
Типография «Красный Восток». Баку, ул. Ази Асланова, 80.